

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОНДАРЧУК ОКСАНА ЮРІЇВНА

УДК 159.922.73 – 053.4: 179.9 (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ГЕНЕЗА СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

053 Психологія
05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі психології

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.Ю.Бондарчук

Науковий керівник: Волошина Валентина Віталіївна, доктор психологічних наук,
доцент, професор кафедри теоретичної та консультативної
психології

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Бондарчук О.Ю. Генеза сором'язливості у дітей дошкільного віку. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора філософії у галузі психології за спеціальністю 053 Психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2021.

Дисертація присвячена теоретико-експериментальному дослідженню генези сором'язливості у дітей дошкільного віку.

Проведено аналіз філологічної, філософської, психолого-педагогічної літератури присвяченої проблемі дослідження. Проаналізовано основні підходи (біологічний, соціальний, особистісний) та напрями (психодинамічний, гуманістичний, біхевіоральний, трансакційний) дослідження сором'язливості як психологічного утворення особистості. Зазначено, що у вітчизняній психології сором'язливість вивчалась як властивість особистості, особистісна риса та соціально-набута модель поведінки дошкільника.

Сформульовано визначення сором'язливості у дошкільному віці як психологічного утворення, що супроводжується неспецифічними та неадекватними для дошкільного віку неконтрольованими фізіологічними реакціями (почервоніння, пітливість, прискорене серцебиття) та емоційно-поведінковими (ховання за дорослого, мовчазливість, соціальні страхи, ніяковість, стурбованість, уникання соціальної взаємодії, самотність та ін.) систематичними, ситуативними чи вибірковими проявами дитини у ситуаціях соціальної взаємодії, особливо з незнайомими людьми.

Поглиблено знання про особливості становлення та розвитку сором'язливості особистості, яка включає в себе фізіологічний (прискоренне серцебиття, почервоніння обличчя, важке дихання, пітніння долонь), афективний (нервово-психічна напруга, постійне занепокоєння, стурбованість, тривога, стан дистресу, страх, почуття самотності), когнітивний (постійний аналіз власної поведінки, негативне самооцінювання та думки про власну неповноцінність, ілюзорно-негативне сприйняття соціального ставлення) та поведінковий

(уникання зорового контакту, хаотичність рухів, інтровертованість, соціальна ізоляваність, мовчазливість, низька комунікативність) компоненти, які є соціально та психологічно обумовленими.

Обґрунтовано специфіку становлення сором'язливості у дітей дошкільного віку. Виявлено, що сором'язливість може зумовлюватися раннім чи невідповідним дитячому віку процесом соціалізації, соціальною ізоляваністю, особистісною незначущістю, стилем виховання у родині чи фіксацією «ярлика сором'язливості» на дошкільника, наявністю особистісних страхів, фізичних вад, конфліктом між реальним та ідеальним «Я», низькою самооцінкою, недовірою до себе.

На підставі аналізу наукових джерел та відповідно до специфіки становлення сором'язливості у дошкільному віці, обґрунтовано критерії (самооцінка, комунікативність та дієвість, соціальний та опосередкований страх, потреба у зовнішній підтримці), рівні та показники її вияву у дошкільників. *Низький рівень сором'язливості дошкільників* характеризується позитивним Я-образом, переважно високим рівнем самооцінки, прагненням до лідерства у групі однолітків, емоційною відкритістю, активною комунікативною діяльністю, пізнавальним інтересом, товариськістю, наданням переваги колективним іграм, позитивним сприйняттям турботи інших, відсутністю соціальних страхів. Дошкільникам із *середнім рівнем сором'язливості* притаманна особистісна невпевненість, потреба постійного позитивного схвалення з боку значущого дорослого, наявність амбівалентної, емоційно залежної, поведінки у групі однолітків, тривожність, боязливість, бажання уникнення неприємного стимулу та конфліктних ситуацій, конформність у спілкуванні, підпорядкованість вказівкам вихователя, ситуативна потреба у зовнішній підтримці, вибірковість соціальних страхів. *Високий рівень сором'язливості у дошкільників* окреслюється низькою самооцінкою, тривожністю, конформністю, інтровертованістю, надмірною сенситивністю та емоційною вразливістю, прагненням емоційної захищеності, усамітненість, самотність у ігровій діяльності або ж повна її відсутність внаслідок внутрішніх страхів, уникання комунікативної взаємодії, мовчазність, особистісна

відстороненість та емоційне дистанціювання від однолітків, підозріле та недовірливе ставлення до оточення, негативна реакція на зовнішню підтримку.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що у більшості дітей дошкільного віку сором'язливість виявляється на середньому та високому рівнях. Аналіз вікової динаміки вияву сором'язливості у дітей дошкільного віку дозволив простежити її генезу. У *молодшому дошкільному віці (3-4 роки)* сором'язливість набуває систематичних емоційних проявів, які характеризуються високою самооцінкою; виявом неконтрольованих фізіологічних та поведінкових реакцій (почервоніння обличчя, легке тремтіння, ховання за дорослим, погляд з-під лоба); тривожністю, мовчазністю; емоційно-вибірковим спілкуванням з однолітками (з почуттям переживання незадоволеності від взаємодії); дії дитини орієнтовані на отримання позитивної оцінки від батьків; безпричинне уникання людей, наявність неусвідомлених вибірових соціальних страхів, нав'язаних значущими дорослими. У *середньому дошкільному віці (4-5 років)* сором'язливість проявляється у ситуативних емоційних проявах – низька самооцінка; наявність неконтрольованих поведінкових реакцій (уникання зорового контакту, стримана посмішка, "перебирання" чи доторкання до одягу); стурбованість, тривожність, ніяковість, обмеженість дій; уникання конфліктних ситуацій; легка образливість; замкнутість як реакція на зауваження дорослих; обмежене коло спілкування; ігрова діяльність переважно споглядальна, з елементами наслідування дій ровесників; усвідомлюванні ситуативні соціальні та соціально-опосередковані страхи, що виникли внаслідок фіксації у пам'яті негативного ситуативного досвіду взаємодії з іншими. У *старшому дошкільному віці (5-6 років)* сором'язливість дитини має характер емоційно-поведінкових проявів у вибірових соціальних ситуаціях, що визначаються низькою самооцінкою; сензитивністю та емоційною вразливістю, високою тривожністю, нерішучістю, інвертованістю, невпевненістю у собі; замкнутістю, ніяковістю, мовчазністю; небажанням спілкуватися та взаємодіяти з іншими; самотністю; униканням дискомфортних та посилюючих тривогу ситуацій; недовірливим ставленням та переживанням почуття загрози під час отримання допомоги чи піклування з боку

інших; наявністю стійких усвідомлюваних соціальних та соціально-опосередкованих страхів; уперше спостерігається вербалізація сором'язливості.

Спираючись на одержані кількісні результати щодо вияву сором'язливості у дошкільному віці й враховуючи визначені психологічні критерії, показники та генезу досліджуваного явища, обґрунтовано модель психологічного супроводу зниження сором'язливості дошкільника, яка дозволила наочно презентувати динамічний аспект зменшення сором'язливості, що виявляється у взаємозв'язку таких складових моделі як профілактична діяльність психолога з батьками і вихователями та корекційна робота з дошкільниками.

Методологічним підґрунтям розробленої програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку стали фундаментальні положення особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів про активний творчий характер особистості, урахування комплексу індивідуальних відмінностей дитини, вікові закономірності, умови та чинники розвитку особистісних якостей дошкільника, розвиток його ініціативності, творчості, комунікативності, самосвідомості, індивідуального начала не лише через взаємодію із соціумом, а й через сюжетно-рольову гру як провідний вид діяльності дошкільного періоду розвитку особистості.

Основною метою розробленої програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку стало зменшення сором'язливості у дітей дошкільного віку засобами психологічного впливу (комунікативні, ігрові, арт-терапевтичні вправи, казкотерапія, театралізована діяльність) з урахуванням показників сором'язливості та розробка методичних рекомендацій для фахівців психологічної сфери, батьків і вихователів з проблеми усунення сором'язливості у дошкільників. Окреслено основні завдання програми: формування дитячої взаємодії у групі однолітків, яка активізує пізнавальний інтерес у сором'язливої дитини, її ініціативність, сприяє спільній ігровій діяльності та міжособистісній взаємодії; формування позитивного Я-образу дитини, активізація лідерських якостей, пізнавального інтересу, ініціативності та творчості, комунікативності та

товариськості; організація просвітницької та консультативної роботи з батьками та вихователями щодо розуміння психологічних особливостей дитячої сором'язливості, внутрішнього світу такої дитини, забезпечення зі сторони дорослих підтримки у процесі усунення сором'язливості дошкільника.

Порівняльний аналіз динаміки змін показників сором'язливості у дітей дошкільного віку до та після формувального експерименту засвідчив, що в експериментальній групі, порівняно із контрольною, відбулися значні кількісні зрушення. Отриманні результати дозволили простежити динаміку змін у експериментальній групі та зробити висновок про те, що програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього і старшого дошкільного віку є ефективним алгоритмом психологічного впливу на процес становлення сором'язливості у цей віковий період розвитку особистості та дозволяє зменшити або попередити вияв цього психологічного утворення у подальшому житті особистості. Зазначене вказує на доцільність подальшого впровадження запропонованої програми до освітньо-виховного процесу закладів дошкільної освіти.

Ключові слова: сором'язливість, дошкільний вік, дитина, генеза сором'язливості дитини дошкільного віку, рівні сором'язливості, модель психологічного супроводу зниження сором'язливості дошкільника, соціально-психологічні умови сором'язливості дитини, соціальні страхи, самооцінка, комунікація.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Бондарчук О.Ю. Специфіка становлення сором'язливості у дітей дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Київ, 2017. № 6(51). С. 46–53.
2. Бондарчук О.Ю. Психологічні особливості прояву сором'язливості у дітей молодшого дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Київ, 2020. № 9(54). С. 21–31.
3. Бондарчук О.Ю. Психологічні особливості сором'язливості у дітей дошкільного віку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*. Київ, 2020. № 1(11). С. 10–14.

Статті у зарубіжних фахових періодичних виданнях та збірниках,

включених до міжнародних наукометричних баз:

4. Bondarchuk, O. Psychological technology of working with shy preschoolers. *Colloquium-journal*. Warszawa, 2021. №6(93), część 2. P. 10–12.
5. Voloshyna, V., & Bondarchuk, O. Age dynamics display of shyness in the preschool child. *Modern Science – Moderní Věda*. Praha, 2021. №1. P. 97–106.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Бондарчук О.Ю. Відмінність понять «сором'язливість», «сором» та «соромливість»: психологічний аспект. *Specialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Vol.4), December 11, 2020. Amsterdam, The Netherland. Amsterdam, 2020. P. 19 –21.*
7. Bondarchuk, O. Program of psychological support to reduce shyness in preschool children. *Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 4), February 12, 2021. Pisa, Italian Republic. Pisa, 2021. P. 8–10.*

SUMMARY

Bondarchuk O. Yu. Genesis of shyness in preschool children. – Manuscript.

The thesis for getting a scientific degree of Doctor of Philosophy in Psychology according to speciality 053 Psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the theoretical and experimental study of the genesis of shyness in preschool children.

The analysis of philological, philosophical, psychological and pedagogical literature devoted to the research problem is carried out. The main approaches (biological, social, personal) and directions (psychodynamic, humanistic, behavioural, transactional) research are analyzed of shyness as a psychological formation of personality. It is noted that in domestic psychology, shyness has been studied as a personality trait, personality trait and socially acquired model of preschooler behaviour.

The definition of shyness in preschool-age as a stable psychological formation, accompanied by nonspecific and inadequate for preschool uncontrolled physiological reactions (redness, sweating, palpitations) and emotional-behavioral (hiding behind an adult, taciturnity, social fears, awkwardness, unrest, avoidance of social interaction, loneliness, etc.) systematic, situational or selective manifestations of the child in situations of social interaction, especially with random people.

In-depth knowledge of the peculiarities of the development of personality shyness, which includes physiological (rapid heartbeat, flushing, shortness of breath, sweating palms), affective (mental stress, constant anxiety, worry, anxiety, distress, fear, feelings), cognitive (constant analysis of one's behaviour, negative self-esteem and thoughts about one's inferiority, illusory-negative perception of social attitude) and behavioural (avoidance of eye contact, chaotic movements, introversion, social isolation, silence, low communicativeness) components and social psychologically conditioned.

The specifics of the development of shyness in preschool children are substantiated. It was found that shyness can be caused by early or inappropriate childhood socialization process, social isolation, personal insignificance, family

upbringing style or fixing a "label of shyness" on the preschooler, the presence of personal fears, physical defects, the conflict between real and ideal "I", low self-esteem, self-doubt.

Based on the analysis of scientific sources and by the specifics of the development of shyness in preschool age, the criteria (self-esteem, communication and effectiveness, social and indirect fear, the need for external support), levels and indicators of its manifestation in preschoolers are substantiated. The *low level of shyness* of preschoolers is characterized by a positive self-image, mostly high self-esteem, desire for leadership in a peer group, emotional openness, active communication, cognitive interest, camaraderie, preference for team games, positive perception of caring for others. Preschoolers with an *average level of shyness* are characterized by personal insecurity, the need for constant positive approval from a significant adult, the presence of ambivalent, emotionally dependent, peer behaviour, anxiety, timidity, desire to avoid unpleasant stimuli and conflict in conflict situations, conflict, situational need for external support, selectivity of social fears. *High levels of shyness* in preschoolers are characterized by low self-esteem, anxiety, conformity, introversion, oversensitivity and emotional vulnerability, the desire for emotional security, loneliness, loneliness in play activities or its complete absence due to internal fears, mutual fears, alienation and emotional distancing from peers, suspicious and distrustful attitude towards others, negative reaction to external support.

The results of the observational experiment showed that for most preschool children, the manifestation of shyness is at medium and high levels. Analysis of the age dynamics of shyness in preschool children allowed us to trace its genesis. In *the early preschool years* (3-4 years) shyness acquires systematic emotional manifestations, which are characterized by high self-esteem; manifestation of uncontrolled physiological and behavioural reactions (redness of the face, slight trembling, hiding behind an adult, a look from under the forehead); anxiety, silence; emotional and selective communication with peers (with a sense of dissatisfaction with the interaction); the child's actions are focused on receiving a positive assessment from the parents; unreasonable avoidance of people, the presence of unconscious selective social

fears imposed by significant adults. In the *middle preschool age* (4-5 years) shyness is manifested in situational emotional manifestations – low self-esteem; the presence of uncontrolled behavioural reactions (avoidance of eye contact, restrained smile, "sorting" or touching clothes); anxiety, worry, embarrassment, limited action; avoidance of conflict situations; mild aggression; isolation as a reaction to the comments of adults; limited range of communication; play activities are mostly contemplative, with elements of imitation of peer actions; awareness of situational social and socially-mediated fears that have arisen as a result of fixing in memory the negative situational experience of interaction with others. In the *senior preschool age* (5-6 years) the child's shyness has the character of emotional and behavioural manifestations in selective social situations, which are determined by low self-esteem; sensitivity and emotional vulnerability, high anxiety, indecision, introversion, self-doubt; isolation, embarrassment, silence; reluctance to communicate and interact with others; loneliness; avoiding uncomfortable and alarming situations; mistrust and feelings of threat when receiving help or care from others; the presence of persistent perceived social and socially-mediated fears; for the first time there is a verbalization of shyness.

Based on the obtained quantitative results on the manifestation of shyness in preschool age and taking into account certain psychological criteria, indicators and genesis of the studied phenomenon, the model of psychological support of shyness reduction in preschoolers is substantiated, which allowed presenting components of the model such as educational and counselling activities of a psychologist with parents and educators and correctional and developmental work with preschoolers.

The methodological basis of the developed program of psychological support to reduce the level of shyness in preschool children were the fundamental provisions of personality-oriented and activity approaches to the active creative nature of the individual, taking into account the complexity of individual differences, age patterns, conditions and factors of personal qualities of preschoolers. , creativity, communicativeness, self-awareness, individual beginning not only through interaction with society, but also through plot-role play as a leading type of activity of the preschool period of personality development.

The main purpose of the developed program of psychological support was to reduce the level of shyness in preschool children using psychological influence (communicative, playful, art-therapeutic exercises, fairy tale therapy, theatrical activities) taking into account the indicators of shyness and development of guidelines for psychological professionals, parents and educators on the problem of eliminating shyness in preschoolers. The main objectives of the program are outlined: the formation of children's interaction in a group of peers, which activates the cognitive interest of a shy child, his initiative, promotes joint play activities and interpersonal interaction; formation of a positive self-image of the child, activation of leadership qualities, cognitive interest, initiative and creativity, communication and camaraderie; organization of educational and counselling work with parents and educators to understand the psychological characteristics of child shyness, the inner world of such a child, providing support from adults in the process of eliminating the shyness of the preschooler.

A comparative analysis of the dynamics of changes in the rates of shyness in preschool children before and after the formative experiment showed that in the experimental group, compared with the control, there were significant quantitative changes. The obtained results allowed us to trace the dynamics of changes in the experimental group and to conclude that the psychological program accompanying the reduction of shyness in preschoolers is an effective algorithm of psychological influence on the development of shyness in this age period of personality development, psychological education in the later life of the individual. This indicates the feasibility of further implementation of the proposed program in the educational process of preschool education.

Keywords: shyness, preschool age, child, the genesis of shyness of preschool child, levels of shyness, model of psychological support of preschooler shyness reduction, socio-psychological conditions of child shyness, social fears, self-esteem, communication.

LIST OF PUBLISHED PAPERS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION

Articles in scientific professional publications of Ukraine:

1. Bondarchuk, O. (2017). Spetsyfika stanovlennya sorom"yazlyvosti u ditey doshkil'noho viku [The specifics of the formation of shyness in preschool children]. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov. Series 12: Psychological Sciences. Kiev*, 6(51), 46–53.
2. Bondarchuk, O. (2020). Psykholohichni osoblyvosti proyavu sorom"yazlyvosti u ditey molodshoho doshkil'noho viku [Psychological features of shyness in young preschool children]. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov. Series 12: Psychological Sciences. Kiev*, 9(54), 21–31.
3. Bondarchuk, O. (2020). Psykholohichni osoblyvosti sorom"yazlyvosti u ditey doshkil'noho viku [Psychological features of shyness in preschool children]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. "Psychology" series. Kiev*, 1(11), 10–14.

Articles in foreign professional periodicals and collections included in international scientometric databases:

4. Bondarchuk, O. (2021). Psychological technology of working with shy preschoolers. *Colloquium-journal (część 2)*, 6(93), 10–12.
5. Voloshyna, V., & Bondarchuk, O. (2021). Age dynamics display of shyness in the preschool child. *Modern Science – Moderní Věda*, 1, 97–106.

Papers certifying the approbation of the dissertation materials

6. Bondarchuk, O. (2020). Vidminnist' ponyat' «sorom"yazlyvist'», «sorom» ta «soromlyvist'»: psykholohichnyy aspekt [The difference between "shyness", "shame" and "shyness": a psychological aspect]. *Specialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Vol.4), December 11, 2020. Amsterdam, The Netherland. Amsterdam*, 19–21.
7. Bondarchuk, O. (2021). Program of psychological support to reduce shyness in preschool children. *Theoretical and practical scientific achievements: research and*

results of their implementation: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 4), February 12, 2021. Pisa, Italian Republic. Pisa, 8–10.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	7
SUMMARY	8
LIST OF PUBLISHED PAPERS ON THE TOPIC OF THE DISSERTATION	12
ЗМІСТ	14
Перелік умовних позначень	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	23
1.1. Методологічні основи проблеми сором'язливості у дітей дошкільного віку	23
1.2. Соціально-психологічні умови розвитку сором'язливості особистості	37
1.3. Особливості становлення сором'язливості дошкільника	50
Висновки до розділу 1	61
Список використаних джерел у розділі 1	63
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	74
2.1. Організація дослідження та психодіагностика становлення сором'язливості у дітей дошкільного віку.....	74
2.2. Психологічні особливості розвитку сором'язливості у дітей дошкільного віку	82
2.3. Специфіка вікової динаміки вияву сором'язливості у дітей дошкільного віку	98
Висновки до розділу 2	120
Список використаних джерел у розділі 2	122
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ЗНИЖЕННЯ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	128
3.1. Програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку	128

3.2. Динаміка зниження показників сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку	141
3.3. Методичні рекомендації з профілактики сором'язливості дітей дошкільного віку	186
Висновки до розділу 3	191
Список використаних джерел у розділі 3	193
ВИСНОВКИ	200
ДОДАТКИ	203

Перелік умовних позначень

ЕГ- експериментальна група

КГ – контрольна група

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток соціуму ХХІ століття весь час зазнає змін. Урбанізація, відхід від авторитарного стилю взаємодії у суспільстві до демократичного, швидкоплинність взаємодії між людьми, велика кількість інформації змушують особистість постійно переглядати свої погляди та цінності в житті, що, безумовно, спричинює особистісні психологічні проблеми на шляху до пошуку свого місця у світі. Не обходять осторонь вище зазначені фактори не тільки дорослих, а й дітей, особливо дошкільного віку, які з цікавістю занурюються в оточуючу дійсність. Наслідуючи дорослих та втілюючи своє прагнення до пізнання, допитливі діти намагаються достатньо швидко засвоїти моделі поведінки, прийнятні для суспільства. Але орієнтація на зміст та характер дорослих людських відносин не завжди співпадає з потребами маленької особистості, що стає причиною невпевненості у собі, емоційного невдоволення, боязливості, тривожності, намагання уникати контактів із однолітками тощо.

Дуже часто спостерігається у дошкільному віці і таке явище, як сором'язливість. Вона може проявлятися від легкого збентеження та незручності, наприклад, у присутності вихователя, до соціальної ізоляції, що стає серйозною психологічною проблемою для нормальної життєдіяльності дитини.

Питання детермінованості сором'язливості особистості знаходить своє відображення у різних психологічних теоріях. Так, представники психоаналітичного напрямку [Д.Каплан, М.Кляйн] вважали, що сором'язливість формується внаслідок порушення гармонії між компонентами структури особистості. Прихильники теорії вродженої сором'язливості [Г.Айзенк, Р.Кеттел, Дж. Каган] переконували, що вона біологічно зумовлена та залежить від збудження нервової системи людини. Біхевіористи ж, навпаки, стверджували, що це реакція страху на соціальні стимули, які долаються в процесі оволодіння особистістю соціальними навичками.

Вагомі дослідження проблеми сором'язливості належать відомому психологу Ф. Зімбардо, який наголошував на тому, що цей феномен охоплює ряд психологічних проявів: збентеження, тривожність, боязливість, страх, що

становить певні труднощі при вивченні його генези. Ж. ван ден Брук, висловлював думку про те, що сором'язливість є ні чим іншим, як цінностями, які засвоїла дитина від батьків. У свою чергу, К. Ізард розглядав сором'язливість як особистісну рису, наголошуючи на тому, що вона разом зі страхом, соромом та виною відіграє одну з головних ролей у процесі соціалізації та розвитку особистості.

Дослідження означеного феномена у дитячій психології засвідчують, що сором'язливість є: реакцією на емоцію страху, яка виникає у дитини під час взаємодії з дорослими та закріплюється у поведінці [Л.І.Катаєва]; наслідуванням дитиною поведінки інтровертованої матері [Д. Денієлс, Р. Пломін]; одним із видів амбівалентного ставлення дитини до інших та до себе самої, що спричинюється низькою самооцінкою [Л.Галігузова] та ін.

Слід зауважити, що аналіз психологічної літератури з означеної проблеми засвідчив відсутність у наукових позиціях єдиного чіткого визначення щодо поняття сором'язливості. Воно ототожнюється з відчуттям сорому, особистісною тривожністю, соромливістю, що, на нашу думку, є не повним і потребує уточнення та детального вивчення. Відсутність спеціальних досліджень, які б включали різнобічні аспекти вивчення сором'язливості особистості у дошкільний віковий період, та недостатня розробленість вище зазначеної проблеми зумовили вибір теми дослідження: «Генеза сором'язливості у дітей дошкільного віку».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану наукових робіт кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямком «Теорія і технологія навчання і виховання у системі народної освіти». Тема дисертації затверджена вченою Радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 4 від 01 грудня 2016 року) та узгоджена Міжвідомчою Радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 16 травня 2017 року).

Об'єктом дослідження є сором'язливість дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження визначено як генеза сором'язливості у дітей дошкільного віку.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні вікових особливостей генези сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку; розробці та апробації психологічної програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз соціально-психологічних умов та особливостей становлення сором'язливості у дітей дошкільного віку.
2. Підібрати та обґрунтувати методи психодіагностики сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку, визначити її критерії, показники та рівні розвитку.
3. Визначити особливості генези сором'язливості у дошкільників за віковими ознаками.
4. Обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити ефективність програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення особистісно-орієнтованого підходу про активний творчий характер особистості, умови та чинники розвитку особистісних якостей дошкільника (І. Бех, І. Булах, Г.Костюк, О.Леонтьєв, К. Роджерс, С. Рубінштейн); положення діяльнісного підходу (Г. Атанов, І. Бех, О. Бондаревська, О. Газман, Н. Гузій, Л. Зайцева, Г. Іванюк, Б. Сусь) про гру як засіб становлення, розвитку та пізнання дошкільником навколишнього світу; здобутки вікової психології про вікові закономірності, умови та чинники прояву сором'язливості особистості (Ф.Зімбардо, К.Платонов, В.Куніцина, Г.Білоусова, Ю.Орлова, О.Тихомиров, Л.Галігузова, А.Палей, Т.Шишова); психологічні засади застосування різних методів, засобів, прийомів та особливості їх впливу на розвиток особистості

(Т. Зінкевич-Євстігнєєва, Н.Погосова, Н.Радіна, Л.Фесюкова, С.Кожохіна, С.Крюкова, Г.Моніна, О.Хухлаєва, О.Ворожцова, К.Фопель).

Методи дослідження:

- *загальнотеоретичні:* аналіз, порівняння, синтез, класифікація, систематизація та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання;

- *емпіричні:* психолого-педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний), спостереження, бесіди, аналіз продуктів діяльності, тестування для виявлення рівнів прояву сором'язливості у дошкільників;

- *статистична обробка даних* здійснювалася із застосуванням комп'ютерної статистичної програми «Excel» та програмного пакета SPSS Statistics 20.0 для автоматизованої обробки одержаних даних, визначення достовірності відмінностей за допомогою Н-тесту за методом Крускала-Уолліса; U-критерію Манна-Уїтні; критерія Фрідмана $\chi^2_{г}$.

На констатувальному та контрольному етапах дослідження було використано комплекс наступних діагностичних методик: карта спостережень Д.Скотта (модифікована Бондарчук О.Ю.); діагностика розвитку спілкування з однолітками (І.Орлова, В.Холмогрова); проективна методика «Два будинки» (І.Вандвик, П.Екблад); кольоровий тест Люшера; методика «Страхи в будинках» (О.Захаров, М.Панфілова) (модифікована Бондарчук О.Ю.); методика «Сходинок» В.Щура; графічна методика М.А.Панфілової «Кактус».

Експериментальна база дослідження. Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі закладів дошкільної освіти №430 та №675 міста Києва. В експерименті взяли участь 211 дітей дошкільного віку. Дослідження складалося з теоретичного, діагностичного, експериментального та узагальнюючого етапів, що реалізовувалися впродовж 2016 – 2021 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- *вперше* обґрунтовано та досліджено особливості генези сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку; виділено критерії високого та низького рівня дитячої сором'язливості,

обґрунтовано показники й рівні розвитку сором'язливості дошкільників; теоретично та практично доведено, що сором'язливість є психологічним утворенням особистості, що виникає у дошкільний період;

- *уточнено і поглиблено* змістовно-смісловий контекст понять «сором'язливість дошкільника», «соромливість дошкільника»; емпірично визначено складові сором'язливості особистості дошкільного віку; окреслено специфіку процесу розвитку сором'язливості та особливості її прояву у період молодшого, середнього та старшого дошкільного віку;

- *набуло подальшого розширення* знання про сором'язливість особистості, використання методів, засобів та прийомів вивчення специфіки, розвитку та корекції сором'язливості у дітей дошкільного віку.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що апробовані методики для вивчення рівня вияву сором'язливості особистості дошкільного віку; розроблена та апробована програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку, яка може бути використана у навчально-виховному процесі практичними психологами та вихователями закладів дошкільної освіти. Практичне значення дисертаційного дослідження також полягає у розробці методичних рекомендацій батькам, працівникам закладів дошкільної освіти та фахівцям психологічної сфери з проблеми усунення сором'язливості у дітей дошкільного віку. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використанні в навчальних курсах «Психологія розвитку та вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологія дитинства» та практичними психологами закладів дошкільної освіти.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися теоретичним і методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; застосуванням відповідних меті дослідження способів апробації результатів констатувального і формувального етапів експерименту; адекватністю методів дослідження його завданням; використанням адекватних меті дослідження методів математичної статистики.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення обговорювалися та отримали схвалення на III міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології» (м. Київ, Україна, 2017 р.), III науково-практичній конференції з міжнародною участю «Методи і технології загальної і соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства» (м. Київ, Україна, 2018 р.), IV Міжнародному конгресі зі спеціальної педагогіки та психології (м. Переяслав-Хмельницький, Україна, 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Specialized And Multidisciplinary Scientific Researches» (м. Амстердам, Нідерланди, 2020 р.), I міжнародній науково-теоретичній конференції «Theoretical And Practical Scientific Achievements: Research And Results Of Their Implementation» (м. Піза, Італія, 2021), звітних наукових конференціях НПУ імені М.П. Драгоманова (м. Київ, 2017-2021).

Результати теоретичного й емпіричного дослідження впроваджено у навчально-виховний процес дошкільного навчального закладу №675 Дніпровського р-ну м. Києва та дошкільного навчального закладу №430 Шевченківського району м.Києва (№01-28/08 від 21.05.2021р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у 7 одноосібних наукових статтях і тезах автора, серед яких 1 – у фаховому наукометричному виданні України, 2 – у вітчизняних фахових виданнях, 2 – у міжнародних фахових виданнях, 2 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури (259 найменувань, з них 37– іноземною мовою) та додатків. Основний текст дисертації викладено на 153 сторінках. Робота містить 8 таблиць, 58 рисунків. Загальний обсяг дисертації 294 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Методологічні основи проблеми сором'язливості у дітей дошкільного віку

На етапі соціально-економічних та політичних суспільних трансформацій особлива увага приділяється розвитку і вихованню підростаючого покоління, створення умов для становлення творчої, самостійної особистості, яка буде спроможною до здійснення власного вибору, реалізації свого морально-духовного потенціалу. Разом з тим, спростереження та засвоєння сучасних нормативних моделей соціальної поведінки особистості певною мірою дезорганізують дошкільника, породжуючи у нього емоційне невдоволення, тривожність, боязливість, збентеження та дискомфорт, які детермінують появу сором'язливості, та в подальшому можуть призвести до серйозної психологічної проблеми у процесі життєдіяльності. Тому сьогодні провідною для психолого-педагогічної теорії та практики постає проблема дитячої сором'язливості та її генези у дошкільному віці.

Сором'язливість – це складний багатоаспектний і комбінаторний феномен різних психологічних станів особистості, який пов'язує із боязливістю, тривожністю, страхом, невпевненістю, некоммунікбельністю людини, переживанням нею почуття сорому [9; 13; 15; 21; 31; 33; 36; 37]. Інтерес до розуміння феномена сором'язливості особистості виник ще в часи античності. На думку мислителя Платона, соромливість може з'являтися лише тоді, коли відчувається страх перед сторонньою думкою [5]. Аристотель у сором'язливості вбачав наявність особистісного сорому за вчинки [3]. Соромливість виникає у тих випадках, коли людина говорить, робить або планує зробити щось ганебне, а

сором – ні що інше, як певне страждання або збентеження з приводу минулого, теперішнього чи майбутнього вчинку особистості, що призводить до безчестя [4].

У філософських працях Нового часу, сором'язливість ототожнювалася зі збентеженням, яке розглядалося одним із проявів сорому. Р. Декарт вважав, що почуття сорому дуже близьке з такими психологічними станами як совість, каяття, повага та відносив його до властивості психічної структури особистості, що втілює початкові душевні імпульси [5]. Ф. Бекон зазначав, що сором'язлива людина не є гордою та має схильність до конформної поведінки. Б. Спіноза розмірковував про означений феномен, як про печаль, яка виникає в особистості внаслідок уявлень про свої дії та підлягає осуду з боку інших людей [15]. Дж. Локк вбачав появу боязкої сором'язливості у неправильному вихованні дитини та в її заниженій самооцінці [5].

У філологічній категорії поняття «сором'язливість» тлумачиться по-різному. Так, якщо слово сором'язливий (російською мовою – застенчивый, англійською – shy), вперше згадувалося у німецькій культурі ще в XVI столітті, як *schuchter* (n) й означало «бути лякливим, боязким, боягузливим» [100], то етимологію слова сором (російською – стыд, англійською – shame) пов'язують з індо-германським коренем *kam/ kem* – «покривати, прикривати», пізніше його вживали для характеристики чого-небудь ганебного [94, с. 8]. Поняття соромливість (російською – «стеснительность», «стыдливость», англійською – «shyness») зазвичай вживають як синонім сором'язливості, сором'язності, боязливості. Згідно Оксфордського словника, поняття «сором'язливий» (*shy*) почали застосовувати для характеристики людини лише на початку XVII століття у значенні «легко лякливий» [109]. Н. Вебстер визначав сором'язливість як стан сорому у присутності інших людей [106]. Згідно словника В. Даля, це поняття є ознакою несміливої, боязкої, надмірно совісної чи соромливої особистості, яка не звикла до людей та є мовчазною [28]. С. Ожегов поняття «сором'язлива особистість» трактував як соромливу, боязливу в зверненні та поведінці людину, яка збентежена [60].

Німецький психіатр Ф. Шольц, вивчаючи недоліки характеру у дитячому віці, висловлював думку, що сором'язливість є переживанням болісного відчуття певної ситуації у повсякденному житті, яка в минулому викликала смуток, а в майбутньому ознаменується страхом. Вона є недоліком характеру лише у тих випадках, коли проявляється не ситуативно, а постійно [87].

Французький психіатр А. Дюга, розглядаючи сором'язливість як патологічну скромність особистості, виділяв наступні її види: розумову, вольову, емоційну та тілесну [31].

Розумова сором'язливість характеризується впевненістю людини у тому, що інші краще обізнані у ситуації, тому їй не варто висловлювати свою думку чи взагалі думати, а достатньо лише скромно мовчати. Вольову сором'язливість особистості можна співвіднести з абулією, яка супроводжується млявістю, відсутністю бажання діяти та станом цілковитої апатії. Емоційна сором'язливість проявляється у неконтрольованих нападах байдужості до всіх сфер життя, навіть тих, які раніше мали сенс. Найчастіше вона притаманна особистостям схильним до імітації почуттів чи емоцій. Сором'язливість тіла виявляється у відчуттях незручності, оціпеніння, безглуздих жестах чи хаотичних рухах.

Вчений також зазначав, що для сором'язливості іноді притаманні симптоми істерії. Стимулом для досліджуваного явища найчастіше виступало збентеження, яке провокувало у людини заціпеніння чи підвищену говірливість, тривожність, збудження чи лють. Варто зазначити, що А. Дюга не вважав страх однією з детермінант прояву сором'язливості, зазначаючи, що він спровокований лише предметами, поняттями (наприклад, страх смерті чи небезпеки) чи відомими уявленнями, тоді як сором'язливість можуть викликати лише інші люди. Ще однією характеристикою сором'язливості, за переконанням вченого, виступає свідоме страждання від осмислення й усвідомлення особистістю своєї безглуздості у почуттях, волі чи рухових діях [31].

Наприкінці XVIII – на початку XIX столітті поняття «сором'язливість» ототожнювалося з соромливістю як однією з похідних сорому [В.Штерн, Б. Пере, У. Мак-Дауголл]. Так, В. Штерн та С. Холл під соромливістю розуміли страх чи

неприязнь особистості до незнайомих людей, породжених почуттям сорому. Це почуття у особистості, на думку В. Штерна, виникає через страх осуду оточення, особливо коли її хвалять в присутності інших чи принижують власну гідність [89]. Французький вчений Б. Пере соромливість вважав якістю, з ознаками морального боягузтва та виступає запорукою формування позитивних рис особистості. Найчастіше це явище формується в наслідок суворого виховання чи недостатньої уваги до дитини зі сторони батьків та може проявлятися у невпевненості й несамостійності у період дорослості [75].

У.Мак-Дауголл розглядав феномен соромливості під призмою боротьби протилежних імпульсів: інстинктом самовихваляння, інстинктом самоприниження, та емоціями негативного й позитивного самовідчуття [53]. П.Ф.Каптерев висловлював думку стосовно того, що наслідком почуття соромливості є збентеження, що проявляється у розгубленості, почервонінні обличчя, нечіткості вимови. Сама ж соромливість виступає скромністю і супроводжується страхом за свій зовнішній вигляд, удавані недоліки тощо. Причиною такої поведінки є побоювання особистості справити негативне враження на інших власною зовнішністю [40].

І.О. Сікорський, вивчаючи вищі душевні стани, припускав, що для особистості характерні певні рухи і жести тіла, які супроводжують її в хвилини відчуття сорому, найголовніші з них – це бажання сховати обличчя (закрити руками, опустити його донизу, чи відвести в сторону); зникнути з очей оточуючих; уникання контакту очима з іншими або їх відведення у сторону; мовчазність, мимовільна стриманість, скутість рухів та дій [15].

На початку ХХ століття дослідниками було помічено, що почуття сорому, соромливості та власне сором'язливості мають не тотожний характер вираження у кожної окремої особистості. Інтенсивність цих переживань може залежати не лише від соціального оточення людини, але й від її мозкової діяльності. І.П.Павлов зазначав, що кожне почуття особистість переживає з різною інтенсивністю, яка залежить від роботи кори великих півкуль головного мозку. Поява негативно забарвленого почуття сорому виникає внаслідок порушення

співвідношення між процесами збудження та гальмування. Виникнення сорому пов'язане з утворенням системи тимчасових нервових зв'язків, а, отже, і з виробленням, підтримкою та зміною динамічних стереотипів. Сама ж діяльність нервової системи націлена на врівноваження організму з навколишнім середовищем. Рівновага, яка відбувається за допомогою процесів синтезу та аналізу, сприяє виникненню таких тимчасових нервових зв'язків, які утворюють правильну реакцію на складні впливи. Ці стереотипні реакції є основою усталеного ставлення особистості до тих чи інших сторін оточуючої дійсності. Вчений також припускав, що зміни способу життя, кризи та ін., які супроводжуються негативно забарвленими почуттями, можуть змінювати або порушувати старі динамічні стереотипи і викликати труднощі у становленні нових. Зміна внутрішніх чи зовнішніх дій особистості, під час яких відбувається порушення моральних принципів, та їх усвідомлення також є одним із чинників виникнення почуття сорому [61, с. 73-264].

Завдяки дослідженню психіатра В.М. Бехтерева, було виявлено локалізацію центрів у корі головного мозку, які збуджуються при переживанні особистістю почуття сорому. Під час даного переживання збуджуються судиннорозширюючі центри, які розташовані у сигмовидній звивині кори головного мозку людини. В залежності від того, у передній чи задній частині звивини відбувається подразнення, спостерігається і різниця в типі кривих. Наприклад, при подразненні внутрішнього відділу передньої частини сигмовидної звивини та при подразненні її заднього відділу зовнішньої поверхні півкулі завжди спостерігалось досить сильне підвищення тиску крові. Подразнення, яке виникало в різних місцях всієї зовнішньої та середньої частини переднього відділу сигмовидної звивини й прилягаючих відділах другої первинної звивини, завжди супроводжувалося зниженням кров'яного тиску. При подразненні середніх тим'яних відділів другої та третьої первинних звивин спостерігався виключно пригноблений вплив на судини. Враховуючи вище зазначене, вченим зроблено висновок, що у цих відділах, крім волокон, містяться, ще й провідники, які викликають активне

розширення судин, спричинюючи почервоніння, що і є однією з зовнішніх ознак прояву сорому [8].

Вагомий внесок у вивченні природи сорому та сором'язливості належить нейрофізіологічним дослідженням. Так, у 2015 році в Університеті Людвіга-Максиміліана в Мюнхені П. Міхль разом з групою вчених зробили серію МРТ-знімків людей, які переживали відчуття сорому. Отримані результати засвідчили, що під час цього переживання активувалися скроневі частини мозку, а саме передня поясна кора, яка бере участь у виявленні конфліктних і помилкових процесів, та парагіпокампулярну звивину, що запам'ятовує події минулого. У присоромлених людей також починали працювати передні та середні лобові звивини [91].

Сором'язливість, згідно з дослідженнями проведеними Д. Каганом, є наслідком легкої збудливості неврального ланцюга, у центрі якого міститься мигдалеподібне тіло (амигдалина) [103]. У 2012 році дослідники з Університету Вісконсіна в США висунули припущення, що сором'язливість особистості – результат недостатньої активності деяких генів у клітинах амигдалини, яка відповідає за негативні емоції, зокрема й страх [24]. Разом з тим, дослідження проведене 2016 року в Центрі біомедичних технологій у Мадриді засвідчило, що мигдалевидне тіло, яке відповідає за емоції радості та страху, самостійно виявляє інформацію про біологічно значущі стимули, перш ніж вона буде отримана від кори головного мозку. Тобто, амигдалина здатна виявляти потенційні загрози в оточуючій особистість візуальній дійсності швидше ніж мозок людини її осмислить [91].

Вчені [К.Ізард, Ф.Зімбардо, Л. Галігузова, О.Мішина та ін.] зазначають, що існує багато спільного між соромом, соромливістю та сором'язливістю, особливо у проявах фізіологічних симптомів. Так, особистість, переживаючи яке-небудь із цих почуттів, відчуває тривожність, збентеження, почервоніння шкіри, тремтіння, слабкість, дискомфорт, страх, уникання ситуацій, що викликають подібні стани тощо [6; 21; 22; 32; 33; 34; 36; 37; 42; 56; 75]. Більшість травматичних подій, які спричиняють переживання сорому чи сором'язливості, трапляються зазвичай у

дитинства або ж є надуманими (як результат власної фантазії), викликаючи страх перед приниженням та осміюванням іншими. Протилежним полюсом все тих же емоційних відчуттів можуть бути обставини, де людина неочікувано стає центром уваги інших, зазвичай це публічні виступи [32; 33; 52; 53; 65; 70; 86; 94]. Збентеження, яке супроводжує реакції сорому чи сором'язливості, у таких ситуаціях М. Якобі відносить до соромливого бажання, що демонструє наше амбівалентне ставлення до свого власного «Я» та інтенсивність якого може зменшуватися, коли в особистості виробляється звичка до успіху [94, с. 131].

Водночас, все частіше у психологічній науці починають розділяти вище зазначені поняття. Це зумовлено, зокрема, механізмами виникнення даних феноменів, їх функціонуванням, активністю ділянок головного мозку тощо.

Почуття сорому виникає в особистості залежно від самооцінювання власного «Я» чи своєї життєдіяльності, або ж від знецінення чого-небудь у власних очах. Сором людина відчуває лише у той момент, коли її самоповага є сумнівною, зазнає зовнішньої чи внутрішньої критики та слугує захистом від звинувачень. Означене відчуття зазвичай розглядають у двох аспектах: як емоційну реакцію на порушення суспільних норм та як порушення внутрішньої системи цінностей, яка пов'язана з Его-ідеалом. Сором пришвидшує адаптацію індивіда до колективних норм та правил, відіграючи регулюючу функцію міжособистісної близькості та дистанції, дає відчути міру близькості особистості стосовно інших.

Соромливість найчастіше трактується як 1) реакція, яка викликана неконтрольованою поведінкою та призводить до порушення меж сорому [М.Якобі, К. Ізард]; 2) як переживання почуття сорому [Г. Салліван, Х. Льюїс, В.Стенджер, Г. Вейс]; 3) обмеження чи ускладнення свободи чийх-небудь дій, рухів, прояву чого-небудь, стримання розвитку [15; 28; 37; 38]. На відмінну від сорому, що належить до моральної сфери й зумовлюється системою історично сформованих вимог, правил та норм поведінки особистості у суспільстві, соромливість є тимчасовим і ситуативним явищем, детермінованим внутрішньо особистісним конфліктом між реальним та ідеальним «Я». Для соромливості,

окрім фізіологічних реакцій таких як і при відчутті сорому, на думку Х. Льюїс, характерні наступні поведінкові патерни: посмішка, що супроводжується відведенням погляду, рухи руками, доторкання до одягу, волосся чи обличчя. Переживання цього почуття базується на особистісному знанні та можливе лише після формування чіткого й стабільного образу власного «Я», з яким особистість починає свідомо ідентифікуватися [37, с. 891-893; 94, с.129;].

Що ж стосується сором'язливості, то думки вчених розділилися. Ф.Зімбардо наголошував на тому, що цей феномен є складовою ряду психологічних станів особистості: збентеження, тривожності, боязливості, страху, що, у свою чергу, ускладнює вивчення його генези [33; 34; 35]. Ж. ван ден Брук, висловлювався стосовно того, що сором'язливість є ні чим іншим, як сукупністю цінностей, які засвоїла особистість від батьків [14]. У свою чергу, К. Ізард розглядав сором'язливість як особистісну рису, наголошуючи на тому, що вона разом зі страхом, соромом та провиною відіграє одну з головних ролей у процесі соціалізації та розвитку індивіда [37]. Варто також зазначити, що численні психологічні дослідження засвідчують, що цей стан чи почуття під дією різних соціальних стимулів чи особистих переконань виникає у особистості спочатку внутрішньо, а потім відображається зовнішньо у вигляді паттернів поведінки. Найчастіше сором'язливість характеризується униканням страхіливих ситуацій, збентеженням, тривожністю, недостатньо сформованими соціальними навиками та низькою комунікабельністю тощо. Що ж стосується часової тривалості, то на відміну від соромливості, яка є короткотривалою та відбувається у конкретний проміжок часу, як власне і відчуття сорому, сором'язливість – довготривалий стан, що викликається певним зовнішнім стимулом, переживається особистістю у будь-який момент часу й проектується на майбутні життєві події. Сором'язливій людині важко адаптуватися до соціального оточення, досягти професійного успіху, подолати стан дискомфорту тощо.

Узагальнюючи вище зазначені позиції науковців, гіпотетично припускаємо, що сором, соромливість та сором'язливість особистості є різними поняттями, яким притаманна подібність поведінкових та фізіологічних проявів. Однак, сором

– це почуття, яке виникає у людини під час суб'єктивного оцінювання нею ситуації, з порушенням соціальних норм моралі або ж внутрішньої системи особистісних цінностей. Сором – сталий та є складовою моральної сфери особистості. Соромливість – це емоційна реакція, яка спричинена переживанням особистістю почуття сорому. За тривалістю вона є тимчасовою та наявна лише під час конфлікту ідеального та реального «Я». Сором та соромливість виникають внутрішньо, через синтез та аналіз зовнішніх, зумовлених культурно-історичним розвитком, правил, вимог та поведінкових норм життя соціуму. На відміну від попередніх станів сором'язливість є довготривалим емоційним станом особистості, який виникає під дією зовнішнього стимула і супроводжується переживанням страху. Сором'язливість може бути складовою таких психологічних станів як тривожність, боязливість, збентеженість, соромливість і т. д. або ж стати наслідком недостатньо сформованих соціальних чи комунікативних навиків [10].

Вивченням сором'язливості, як досить розповсюдженого особистісного феномену, займалися представники різних психологічних шкіл та напрямків. На сьогодні у психологічній науці появу сором'язливості трактують з таких точок зору:

- 1) біологічний фактор – сором'язливість виступає негативним чинником для емоційно-вольової регуляції особистості (Е. Торндайк, Д. Уотсон тощо);
- 2) вродженні фактори прояву сором'язливості трактують з точки зору активності та творчості особистості, її реактивності та механістичності (З. Фрейд, Д. Зіглер та ін.);
- 3) детермінізм навколишнього середовища – сором'язливість розглядають як відсутність комунікативної компетентності особистості, що спричинена впливом оточуючого середовища (Е.Еріксон, А. Адлер, К.Юнг та ін.);
- 4) фізіологічний детермінізм – вияв сором'язливості, а також психологічного та соціального дискомфорту, що її супроводжують, викликаний фізіологічними чинниками (Г. Айзенк, Р. Кеттел, А. Даніелс та ін.).

Представники психодинамічного напрямку появу сором'язливості вбачали у порушенні взаємодії між складовими структури особистості: «Id», «Ego» та «Super-Ego». Спираючись на праці З. Фрейда, можна припустити, що сором'язливість постає як реакція на незадоволення першочергових потреб «Id». Серед причин такої дисгармонії, на думку Д. Каплана, виступає Едипів комплекс (комплекс Електри) чи нарцисизм, коли особистість із дитинства орієнтована на саму себе. На психологічному рівні такий конфлікт спричинюється бажанням сором'язливої людини привернути на себе увагу й, відповідно, браком уваги з боку оточуючих [15; 33; 79].

Фізіологічні прояви соромязливості, такі як почервоніння обличчя, зміну поведінки, психоаналітик К.Юнг трактував як постійне перебування людини в образах, а їх подолання й звільнення від особистісного та колективного підсвідомого можливе лише за допомогою творчої діяльності [93].

А. Адлер вбачав у сором'язливості результат формування надмірного відчуття неповноцінності особистості. Такі люди, переживаючи власну фізичну, психологічну чи психічну неповноцінність, починають відокремлюватися від соціального оточення, уникати його. Важливу роль у формуванні сором'язливості, на думку вченого, відіграє сім'я. Гіперопікаючий стиль виховання формує у дитини невпевненість у собі та своїх здібностях, закладаючи почуття неповноцінності, що є основою сором'язливості. Такі діти зазвичай мають низьку самооцінку, складнощі у подоланні життєвих труднощів, тривожні тощо. А.Адлер також зазначав, що у дітей, які мають вроджену фізичну неповноцінність, розвивається почуття психологічної неповноцінності. Гіпоопіка також викликає у дитини почуття неповноцінності, а сором'язливість у такому випадку є результатом відчуття небажаності, що у майбутньому проектується у невпевненість у власних силах та значущості для інших, непотрібність, страждання від думок, що їх недооцінюють, не люблять та ін. Сором'язливі особистості в обох випадках страждають від нестачі почуття спільності [15; 33; 56; 94].

М. Кляйн вважала, що формування сором'язливості відбувається під час розвитку почуття особистісної ідентичності та є результатом завчасного психологічного відокремлення дитини від матері, а незадоволена потреба у захисті, яка виникає у цей час, породжує в особистості формування страху перед невизначеністю у буденному житті [44]. З думкою М. Кляйн погоджувався Ф.Ріман, додаючи, що сором'язливість, яка є наслідком негативного взаємозв'язку між матір'ю та дитиною, призводить до незадоволення материнської потреби в захисті та підтримці для особистості в дитинстві й у майбутньому спричинює психологічну травму для зрілої особистості [66].

М. Якобі пов'язував сором'язливість з соромом, який посідає одне з головних місць в емоційній сфері особистості. Сором'язливість разом із збентеженням та почервонінням утворюють, на думку психоаналітика, «тривожність сорому» та є проявом єдиної емоції – сорому. Явище «тривожності сорому» є наслідком страху бути присоромленим за власну провину чи недбалість, потрапляння в незручну ситуацію тощо [94].

Прихильники теорії особистісних рис переконані, що поява сором'язливості викликана наявністю у людини вродженого типу нервової системи. Р.Кеттел розглядав сором'язливість як біологічно обумовлену рису особистості, пов'язану зі збудженням нервової системи. За допомогою розробленого багатофакторного тесту, він виокремив Н-фактор, який вимірює показники «сором'язливості-впевненості». Оскільки риси сором'язливості на переконання вченого – вроджені, то ніякі події, що складають життєвий досвід людини, не можуть їх змінити, а, отже, і Н-фактор є не змінним. Особистості, у яких домінує Н- (сором'язливість), характеризуються підвищеною чутливістю до небезпек, нерішучі, чутливі, образливі, уникають конфліктів, мають легко збудливу нервову систему, фізичні та соціальні потрясіння можуть спровокувати в них нервові перевантаження. Разом з тим, Р.Кеттел, зробив припущення, що сором'язливість з віком може мати тенденцію до природного самолікування [43].

Д. Даніельс пов'язував досліджуваний феномен з інтровертованістю особистості. У свою чергу Г. Айзенк розглядав інтровертованість як одну з

базових, біологічно детермінованих, властивостей особистості. Інтровертованість наділяє людину некомунікабельністю, униканням контактів, замкнутістю, зануренням у власні переживання, думки і т. д. Такі параметри як психотизм та нейротизм, також дозволяють ідентифікувати схильну до сором'язливості особистість. Високі показники по першому параметру демонструють люди, які схильні до самотності, неуважні до потреб та почуттів інших, другий показник притаманний схильним до самотності, емоційно нестійким та чуйним особистостям [1; 117].

Прихильники гуманістичного напрямку досліджуваний нами феномен розглядали або як одну з позитивних рис особистості [А. Маслоу], або як наслідок розладу емоційної сфери [К. Роджерс]. У першому випадку, сором'язливість є проявом скромності, поваги до оточуючих, адекватної оцінки стосовно себе та інших, у другому – це наслідок батьківської поведінки «активного відторгнення» дитини, що супроводжується емоційною нестабільністю, агресивністю, неслухняністю тощо [55; 67]. Екзистенціалісти вбачали у сором'язливості тісний зв'язок із особистісною незахищеністю, спричиненою страхом бути знехтуваним значущими іншими людьми.

Біхевіористи, розглядаючи сором'язливість під призмою наuczіння, переконували, що особистість засвоює ті моделі поведінки, які позитивно підкріплюються або наслідуються шляхом копіювання поведінкових дій близького оточення. Сором'язливість особистості представники поведінкового напрямку визначали як закріплену фобічну реакцію страху на соціальні події. Аким чином, сором'язливість ґрунтується на стійких страхах (фобіях), які виникають внаслідок: 1) неодноразового повторення невдач та негативного ставлення до себе з боку оточуючих; 2) негативного досвіду спілкування у певних ситуаціях чи спогляданні на такий негативний досвід у інших, у результаті чого виникає боязнь повторення подібних випадків; 3) відсутність навиків спілкування та гармонійної взаємодії; 4) передчуття неадекватності власної поведінки у зв'язку з підвищенням рівня тривоги, боязливістю, невпевненістю тощо; 5) звичка самоприниження внаслідок переконаності у власній сором'язливості, неправоті,

невмінні та ін.; б) сором'язливість як результат намагання посісти гідне місце у світі дорослих чи повернути увагу до своєї особистості [15; 33; 37; 94].

Вчені [Е. Торндайк, Д. Уотсон, Б. Скіннер, А. Бандура та ін.] вважали, що різноманітні труднощі, з якими стикається людина, породжують умовну занепокоєність по відношенню до первинного нейтрального соціального подразника. Різноманітні стилі поведінки, в основі яких лежить механізм уникання невдач, можуть мотивуватися саме таким занепокоєнням та призводити до негативних наслідків, зокрема, занадто чуттєвого сприйняття негативної оцінки оточуючих чи постійного очікування невдач.

А. Бандура, К. Бланшер, Д. Уотсон, Д. Роттер та інші біхевіористи одноставно наголошували на тому, що сором'язливість тією чи іншою мірою позначається на особистості: по-перше, такі люди намагаються уникати відчуття напруги під час несподіваних ситуацій, очікуючи заздалегідь невдач; по-друге, вони більш вразливі до стресів та життєвих негараздів; по-третє, такі особистості мають комунікативні проблеми, а отже, і обмежене коло соціальних контактів; по-четверте, вони страждають від нестачі інформації щодо оцінок та ставлення до себе з боку оточуючих; по-п'яте, сором'язливим особистостям притаманна низька самооцінка та високий рівень тривожності [33; 34].

Згідно трансакційних поглядів Е.Берна, сором'язливість є результатом перебування свідомості особистості в одному з трьох станів: Дитина, Батько чи Дорослий. Дитина характеризується допитливістю до світу, відкрито висловлює свої емоції, у сором'язливої людини, навпаки, цей стан проявляється наляканістю та замкнутістю. Під дією Батька поведінкова та когнітивна сфери особистості діють автоматично, спираючись на набуті раніше (у дитинстві) навички, упередження та шаблони поведінки. Завданням же Дорослого є не тільки контроль за діями Батька та Дитини, а й опрацювання інформації та прийняття рішення; у сором'язливих цей стан свідомості характеризується неправильною оцінкою ситуації та переконаністю у недосягненні успіху [7].

Отже, проаналізувавши роботи зарубіжних та вітчизняних вчених, припускаємо, що сором'язливість є складним психологічним утворенням, яке

позначається на всіх сферах життєдіяльності особистості. На відміну від соромливості, яка є особистісною реакцією на переживання почуття сорому, феномен сором'язливості переважною більшістю науковців розглядався як соціально-набута модель поведінки, особистісна риса чи властивість особистості. Для сором'язливої людини притаманний ряд фізіологічних, емоційних, когнітивних та поведінкових проявів, що створюють труднощі під час міжособистісної взаємодії, обмежують діяльність особистості та потребують уваги з боку психологів.

1.2. Соціально-психологічні умови розвитку сором'язливості особистості

Перші значущі емпіричні дослідження сором'язливості були проведені у 1984 році американським психологом Ф. Зімбардо. У ході дослідження за допомогою Стенфордського опитувальника сором'язливості було опитано 5000 респондентів, які описували предмет та ситуації, які викликають у них цей стан. Згідно представлених результатів, 80 % опитуваних відмітили, що були сором'язливими завжди; 60% респондентів висловили думку, що вони інколи переживають це почуття; 20% досліджуваних зазначили, що не вважають себе такими; 10% вважали себе хронічно сором'язливими людьми і лише для 7% учасників дослідження сором'язливість виявилась не притаманною [33; 34].

На сьогодні, у психологічній науці вченими поняття сором'язливості трактується у трьох аспектах: властивість особистості, особистісна риса та соціально-набута модель поведінки. Так, К. Платонов сором'язливість розглядав як «властивість особистості, яка зазвичай сильно переживається; емоційний стан, обумовлений наявністю вираженого психологічного бар'єру, що заважає позитивному спілкуванню і знижує комунікативні здібності» [63; ст.239].

В. Куніцина зазначала, що сором'язливість – це властивість особистості, яка характеризується труднощами у ситуаціях міжособистісного неформального спілкування; проявляється в стані нервово-психічної напруги й відрізняється різноманітними порушеннями вегетатики, психомоторики, мовної діяльності, емоційних, вольових, розумових процесів і специфікою розвитку самосвідомості [46, ст. 240]. Ю.Орлова та Е.Гаспарова вважали, що ця властивість особистості, окрім почуття внутрішньої скутості, відсутності свободи спілкування, характеризується ще й неможливістю реалізації особистісного потенціалу [23].

Г. Білоусова розуміння сором'язливості трактувала як складову емоційно-когнітивної сфери особистості, що характеризується психологічною напруженістю суб'єкта під час міжособистісного спілкування та супроводжується

негативними думками стосовно власної неповноцінності й ілюзорно-негативним ставленням до себе об'єктів спілкування [6].

Як зазначав К. Ізард, поява сорому та сором'язливості в особистості спричинені ситуаціями, де наявні збудження та задоволення, при цьому сором, на думку вченого, слід розглядати як емоцію, а сором'язливість – як особистісну рису [37].

Д. Гілфорд розглядав сором'язливість як наслідок соціальної зосередженості людини на самій собі, а П. Пілконіс – як засвоєну реакцію-відповідь на соціальний вплив, яка супроводжується соціальною тривогою [25; 81].

Чинниками, які спричинюють сором'язливість особистості, найчастіше виступають [6; 9; 11; 12; 13; 15; 21; 32; 34; 36; 42; 56; 86]: 1) *люди* – незнайомці, представники іншої статті, авторитетні особистості, родичі, друзі, батьки і т. д.; 2) *ситуації* – перебування у центрі уваги інших, великі чи малі групи людей, ситуації соціальної взаємодії, незнайомі обставини, під час оцінювання іншими, ситуації, в яких необхідна підтримка інших чи потреба у сторонній допомозі тощо.

Ф. Зімбардо, В. Куніциною, Г. Білоусовою та ін. виділено декілька категорій прояву сором'язливості в особистості [6; 33; 34; 36; 46]:

- особливо сором'язливі – ті, які переживають дане почуття майже весь час та відчувають напругу та дискомфорт у більшості соціальних ситуацій;
- ситуативно сором'язливі. Особистості, які належать до цієї групи, не вважають, що їм притаманна сором'язливість, проте не відкидають того, що взаємодія з деякими людьми чи певні обставини супроводжувалися думками, почуттями та діями, які характерні для даного явища;
- адаптивно сором'язливі – мають особистісно-сформовані способи саморегуляції, які допомагають адаптуватися у нових життєвих обставинах, приховуючи фізіологічно-поведінкові ознаки сором'язливості;
- псевдосором'язливі – люди, для яких сором'язливість є удаваною формою поведінки або набутим у суспільстві «ярликом».

Психологи [Ф. Зімбардо, Л. Галігузова, Н. Богачкіна, В. Куніцина] зазначали, що під час переживання особистістю сором'язливості, спостерігається ряд фізіологічних та поведінкових реакцій, які можна означити як симптоми. Це почервоніння обличчя, пітливість, прискорене серцебиття, тривожність, дискомфорт, стриманість, соромливість, несміливість, невпевненість у собі, відсутність соціальних навиків, мовчазливість, модель поведінки «Я-сором'язливий» і т. д. [9; 21; 22; 34; 35; 46].

Сором'язливий стан найчастіше супроводжується підвищеним рівнем тривоги, яка пов'язана з нав'язливими думками про загрозовий об'єкт та уособлює в собі тривалий, безпричинний страх із проекцією на майбутні події. Виникнення вище зазначеного відчуття спричинене пошуком у власному минулому досвіді негативних подій, які закарбовуються у пам'яті та стають основою патерну майбутньої тривожної поведінки [2; 6; 9; 15; 33; 23; 50; 75; 86; 99; 104; 119].

Формування дитячої тривожності пов'язане також з деструктивним виховним родинним впливом та нестабільною поведінкою батьків. На думку Г.Дьоміної та Л.Вольнової, деструктивність батьківської поведінки, завищені вимоги та очікування від дитини спричиняють у дошкільника руйнування позитивного емоційного контакту з оточуючими, формуючи почуття дискомфорту та небезпеки. Серед інших чинників формування тривоги у дитини виділяють: недостатність уваги зі сторони батьків, ігнорування та нерозуміння потреб й емоційних проявів дошкільника (Н.Дмитріюк); незабезпечення надійної прив'язаності та негативна емоційна налаштованість матері (G. Shamir-Essakow та ін.); гіперопіка та симбіотичні стосунки дитина-батьки (Н.Шайда, І.Остополець) [18; 29; 83; 112].

Сором'язлива особистість переживає також збентеження та боязливість, які впливають на формування її світосприйняття. На думку вчених [37; 75; 94], відчуття збентеження є наслідком стану беззахисності під час ситуацій соціальної взаємодії. Ця емоція спричинює боязнь та активізує людину до пошуків варіантів уникнення контактів, які викликають тривожність. Найчастіше збентеження

виникає, коли міжособистісна взаємодія є вимушеною, а її учасники – незнайомі, або люди, у яких сором'язливий бачить загрозу для себе чи своїх інтересів. Збентеження, формування якого залежить від стилю батьківського виховання, методів та загальних процесів соціалізації особистості, як правило, характеризується станом тимчасового почуття вразливості та невідповідності вимогам чітко визначеної ситуації, породжуючи невпевненість у собі. Внаслідок цього в особистості формується незадоволення потреб, внутрішньо-особистісні конфлікти, моделі соціальних подій, які викликають переживання страху та тривоги, що може стати основою для формування у людини певної міри чутливості до реальної дійсності та оточення, яку, на думку С. Максименка, слід розглядати як особистісну сенситивність [54]. Схожої думки дотримуються С.Головін та В. Шапар, вважаючи, що така сенситивність особистості є її характерологічною особливістю, що повною мірою проявляється підвищеною чутливістю до життєвих подій, супроводжуючись тривогою та побоюванням нових ситуацій та людей [26; 84].

Сором'язливим складніше висловити власні почуття та емоції. У порівнянні з іншими, вони більш мовчазні, замкнуті, інтровертовані. На думку Д. Філіпса, причиною таких поведінкових проявів виступають не лише особистісна тривожність, недостатність комунікативних навичок, а й викривлене сприйняття природи міжособистісних взаємин [15].

Узагальнюючи думки вчених, сором'язливість тією чи іншою мірою властива всім особистостям. Для одних вона не є запорукою успішної життєдіяльності, – це насамперед особистості, які усвідомлено уникають спілкування та надають перевагу самотності, з домінуючою інтровертованою поведінкою. Ще одна категорія, так званий середній рівень сором'язливості, – особистості, які відчують страх чи незручність під час конкретних ситуацій (публічний виступ, комунікативна взаємодія з дорослими і т.д.), а переживання даного емоційного стану стає перешкодою для їхньої нормальної повноцінної діяльності. Сором'язливість, яка стає проблемою для повноцінного функціонування особистості, викликає страх, свідоме бажання втекти чи

сховатися від ситуації є хронічною. Іноді вона може проявлятися у формі неврозу, викликати депресію, параліч свідомості чи стати причиною самогубства [37, ст. 23]. Емоції, які переживає хронічно сором'язлива особистість, С. Томкінс означив як когнітивно конструктивні та такі, що є результатом когнітивного потенційно небезпечного оцінювання ситуації. Вони можуть виникнути ще у ранньому дитинстві та супроводжувати особистість упродовж всього життя. Особливістю таких сильних негативних емоційних переживань є відображення сором'язливим не конкретної реальної загрози, а уявної, суб'єктивно виправленої репродукції попереднього досвіду, що найчастіше відображається у страхах перед значущими іншими людьми, предметів чи ситуацій. З цього приводу О. Склярєнко зазначила, що схильність до уникання неприємних обставин, речей, переживання руйнівного страху невідомого перед соціальною ситуацією, острах бути у центрі уваги та виконувати будь-яку діяльність на загальний огляд, може бути ознакою соціальної фобії [70].

Ф.Зімбардо та П.Пілкони зазначали, що сором'язливість, занурюючи особистість у світ власних емоцій, почуттів та думок, спрямовує її до самоаналізу, який поступово перетворюється у нав'язливий стан. Виділяють «зовнішній» та «внутрішній» самоаналіз [15; 33; 34]. «Зовнішній» самоаналіз у сором'язливої людини характеризується нав'язливими думками стосовно власної поведінки та враження, яке вона справляє на інших, очікуючи їхньої оцінки. Такі люди невдоволені незграбною поведінкою, поганою інтерацією й комунікацією з оточуючими. Під час «внутрішнього» самоаналізу свідомість сором'язливого направлена на самого себе та має відтінок негативно забарвленого егоцентризму. Цей вид самоаналізу спричинює переживання, які паралізують будь-яку діяльність особистості, їхня ж поведінка в суспільстві, навпаки, посідає другорядне значення.

Беручи за основу схильність особистості до самоаналізу, виділяють зовнішню та внутрішню сором'язливість. Зовнішня сором'язливість є більшим тягарем, ніж внутрішня. Вона спричинює невпевненість, замкненість, викликає страхи, побоювання, боязнь звернутися за допомогою, спричинює

некомунікативність, невміння поводити себе у різних ситуаціях, занижує й так низьку самооцінку, відчуття власної гідності та самоповаги, найчастіше такі люди не є лідерами у колективі та мають інтровертний тип особистості. Внутрішньо сором'язливі зазвичай демонструють світові свою зосередженість та владність, приховуючи власні емоційні переживання глибоко всередині. Зазвичай це вдається за рахунок оволодіння певними соціальними навичками для конкретних ситуацій, в інших випадках – вони просто уникають їх, щоб не відчувати остраху та не бути викритими у власних недоліках. Для них може бути характерна агресивність, не пунктуальність, грубість, емоційна холодність, награна поведінка та ін., за якою приховується невпевненість, низька самооцінка, нестача соціальних та комунікативних навиків, тривожність тощо [22; 63; 86].

Дуже часто внутрішньо сором'язливі особистості приховуються за різними масками, захищаючись таким чином від страху перед навколишнім світом. Таке маніпулятивне вдавання найчастіше властиве для людей творчих спеціальностей – акторів, співаків, які приміряють на себе театральні образи, а також для сором'язливих дітей, яким до вподоби постійне уявлення про себе як казкового героя чи персонажа з мультфільму [15, с. 45].

В. Леві та Л. Волков, досліджуючи підліткову сором'язливість, зазначали, що вона може набувати патологічної форми прояву [51]:

- *шизоїдно-інтровертовану* (аутистична) – негативно стійка форма сором'язливості, яка пов'язана з ізольованістю у групі однолітків, низьким рівнем взаємодії з людьми, униканням зовнішнього оцінювання тощо;

- *псевдошизоїдна* сором'язливість є наслідком фізичної чи соціальної неповноцінності (заїкання, фізичні дефекти, смішне прізвище і т. д.). Для таких людей притаманна нестійка самооцінка, яка компенсується за рахунок надконформності чи антиповедінки, розв'язності;

- *психастенічна* сором'язливість – спостерігається зниженням рівня домагань, конформність поведінки, відсутність прагнення до лідерства тощо.

Сором'язливість часто спрямовує особистість до пошуків мінімізації негативних переживань, шляхом неусвідомленого використання захисних

механізмів. Найбільш вживаними серед них є: раціоналізація – допомагає сором'язливій людині зберегти самоповагу під час невдачі, спрямовуючи її до переконання себе та інших у правильності вчинку; примітивна ізоляція – допомагає чутливій особистості, схильній до сором'язливості, подолати психологічну напругу шляхом уникання взаємодії з навколишньою реальністю; аутистичне фантазування є різновидом ізоляції, під час якого сором'язливість приховується за надмірним зануренням у світ власних фантазій; сублімація – заборонені бажання, які не спроможна здійснити сором'язлива особистість, замінюються іншими, найчастіше вони втілюються через творчість; реверсія притаманна тим особистостям, які мають потребу бути об'єктом дій іншого (піклуватися, приділяти увагу і т.д.), але через сором'язливість сприймають її як загрозову та намагаються задовільнити її ідентифікуючись з об'єктом чи, виконуючи роль суб'єкта діяльності (наприклад, проявляючи турботу до когось) [15].

О.В. Тихомиров розглядав сором'язливість як сукупність психоемоційних та вегетативних процесів, які супроводжуються почуттям сорому, провини, докором сумління, страхом та тривогою, й пов'язані з прагненням особистості до уникання соціальних контактів внаслідок невирішеної моральної дилеми. Вчений припускав, що сором'язливість властива всім без винятку людям та виділяв декілька її форм:

- 1) гуманізована сором'язливість, яка складається зі скромності, совісності, соромливості та інших складових моральної поведінки;
- 2) невротична сором'язливість, яка є наслідком невроту (невротичної реакції) та поділяється на: а) гіпертрофовану сором'язливість (невротична поведінка з патологічно вираженим почуттям сорому та провини); б) приховану сором'язливість (невротична реакція та небажані емоції приховуються за розвинутими навиками соціальної поведінки); в) ситуативна сором'язливість (межа між прихованою невротичною сором'язливістю та безсоромністю, яка проявляється невротичною реакцією на конкретні життєві ситуації) [75].

Д. Філіпс, П. Пілконіс, К. Ізард, Г. Білоусова, Л. Галігузова, І. Іщенко та інші виділяють наступні складові феномена сором'язливості особистості.

Фізіологічна складова характеризується прискоренням серцебиття, почервонінням обличчя, важким диханням, потінням долонь і т. д.

Афективна включає в себе постійне занепокоєння, стурбованість, тривогу, стан дистресу, страху, почуття самотності тощо.

Когнітивна складова – особистість постійно здійснює аналіз власної поведінки, негативно оцінює себе та очікує такої ж оцінки від інших, сором'язливість сприймається як негативна риса, яка заважає повноцінній життєдіяльності.

Поведінкова проявляється у сором'язливих особистостях в униканні зорового контакту, мовчазливості, униканні взаємодії з людьми, незграбності, хаотичності рухів тощо [6; 21; 39; 56; 86].

Сором'язливість дисгармонійно впливає на становлення Я-концепції особистості, спричинюючи конфлікт між «Я реальним» та «Я ідеальним». Г.Білоусова вказує на те, що реальне Я сором'язливого є негативно забарвленим уявленням про своє фізичне Я (неприваблива зовнішність), соціальне Я (несформовані комунікативні навички), розумове Я (недостатній розвиток інтелектуальних здібностей), емоційне Я (висока чутливість, перебільшене почуття роздратування, образливості). Натомість, ідеальне Я такої людини є більш значущим у порівнянні з реальним та обумовлює неадекватно завищений рівень домагань [6]. Соціальне Я сором'язливої особистості також відзначається від'ємною домінантою. Недооцінюючи себе, така особистість чекає негативної оцінки і зі сторони суспільства.

Г. Білоусова виділила ряд особливостей серед компонентів Я-коцепції сором'язливої особистості, які пов'язані з її низьким рівнем самооцінки. Когнітивний компонент відзначається невпевненістю особистості у достатньому рівні сформованості здібностей чи їх цілковитій відсутності, невдоволеності зовнішнім виглядом, соціальною незначущістю тощо. Емоційно-оцінний – характеризується відчуттям власної неповноцінності, самокритичністю, низькою

самоповагою та проявляється у вигляді переживання почуття провини, сорому чи образи. Поведінковий компонент має ряд особливостей, зокрема: переживання страху помилки (відмова продовжувати діяльність через виникнення труднощів під час її виконання, страх новизни, емоційне блокування через суб'єктивне відчуття складності завдання), пасивність, яка спостерігається в безініціативності, униканні публіки, конформності, прагненні до самотності (обмеження чи вибірковість контактів, мовчазливість, усамітненість), низький рівень соціальної гнучкості (невміння підлаштовувати тактику поведінки під співрозмовника, прораховувати поведінкові реакції інших тощо), моторна незграбність (погана координація рухів, тремтіння голосу, скутість внаслідок тривожності та хвилювання) [21; 96; 97; 119].

Деякі дослідники [У. Сандлер, М. Мід, Р. Вейс, К. Боумен та ін.] появу сором'язливості вбачають в умовах життя соціуму, навішуванні ярликів, переживанні почуття самотності, соціальної ізольованості тощо. Зокрема, М. Мід вбачала основну проблему прояву сором'язливості у високому рівні мобілізації суспільства. Вона робить виклик особистості та її звичному способу життя, спричинюючи постійні, стрімкі зміни, які стають поштовхом до виникнення тривожності, страху, уникнення контактів з іншими, замкнутості та її соціальної ізоляції. Виділяючи емоційну та соціальну ізоляції, які негативно впливають на розвиток комунікативної сфери тривожних чи невпевнених людей, Р. Вейс зазначав, що сором'язливість формується внаслідок гострого відчуття занепокоєння та напруги [33; 94], а причиною розвитку хронічної сором'язливості, на думку Дж. Оді, є самотність, що з часом перетворюється в безнадійну апатію [56].

У. Сандлер переживання сором'язливості прирівнював до стану соціальної самотності, яку можна подолати за допомогою зорієнтованості особистості на реалізацію екзистенційних можливостей. Особливе значення при цьому відіграє сприйняття інших людей, встановлення міжособистісних відносин, актуалізація вродженого «Я», здобуття навичок переключення власних переживань шляхом пошуку смислових категорій.

З «навішуванням ярлика» у процесі виховання дитини та закріпленням відповідних поведінкових паттернів соціумом пов'язувала виникнення сором'язливості Є. Черняк. Така ситуація розвитку, за переконанням вченої, сприяє тому, що сором'язливі особистості навчаються приховувати своє істинне Я за різними «награними» стилями поведінки, що на думку Е. Шострома, є однією з форм маніпулятивного вдавання. Адже маніпулятору властиве приховування справжніх емоцій або їх підміна тривогою, обуренням, соромливістю, що спричинює перешкоди у побудові глибоких, довірливих міжособистісних взаємин. Сором'язливі маніпулятори можуть бути активними чи пасивними. Перші демонструють свою перевагу, зверхність над іншими, другі – схильні до підпорядкування, конформні, думку іншого можуть видавати за власну [82; 88].

До соціальних детермінант становлення сором'язливості відносять також сім'ю, яка виступає одним із основних каталізаторів становлення дитячої сором'язливості і головне місце в ній належить матері. Д. Денієлс, Р. Пломін акцентують увагу на тому, що сором'язливість є нічим іншим як наслідуванням підростаючою особистістю поведінки інтровертованої матері [15; 33]. Психологічний зв'язок мати-дитина зберігається до 3 років, а у гіперчутливих дітей – до молодшого шкільного віку. Такі діти не лише відчують, а й переживають на поведінковому рівні емоційний стан матері. Підвищена тривожність, нервовість, боязливість матері миттєво сприймаються дитиною як базові лінії поведінки дорослого та спричинюють у неї плаксивість, істерики, боязкість, внутрішню тривогу, що може стати поштовхом до розвитку сором'язливості.

Також дитячу сором'язливість розглядають як наслідок батьківського виховання [33; 34; 36; 56; 86]. Серед основних помилок у вихованні, які спричинюють появу сором'язливості у дошкільному віці, виділяють: байдуже ставлення до дитини з боку батьків, незацікавленість її емоційними потребами, в наслідок чого, дошкільник стає закритим та може проявляти агресію до своїх однолітків; розлучення батьків, сімейні кризи та емоційно-напружена ситуація у родині детермінують нервозність, заляканість, скритість у дитини; завищена увага

до особистості дошкільника, його поведінки, не реалістичні очікування батьків стосовно його спроможностей, порівняння з іншими дітьми можуть спричинити сором'язливість тоді, коли дошкільник вже буде не в змозі відповідати соціальним очікуванням. В. Мухіна, аналізуючи вплив різних стилів виховання на розвиток особистості дитини, зауважила, що авторитарний стиль провокує у дошкільника відчуття страху перед дорослою людиною, породжуючи інтровертованість та в подальшому інтернальний локус-контроль; критичне ставлення батьків до дитячих починань, сумніви щодо можливостей дитини закріплюють у поведінці дошкільника невпевненість у власних діях, страх та боязливість перед будь-якими власними діями і, відповідно, занижену самооцінку, породжуючи несамостійність і несамодостатність [57].

До типових помилок виховання, які спричиняють дитячу сором'язливість відносять неприйняття дитини сім'єю, коли між членами родини відсутній духовний контакт; гіперопікаючий стиль виховання; намагання батьків контролювати дитину, «правильно» її виховувати, тривожно-недовірливий стиль виховання (батьки наділяють дитину нерішучістю, проєктують власні тривожні очікування, боязливість, формують невпевненість у власних силах); навіювання дитині її особливості чи унікальності, формування егоцентризму, що й породжує сором'язливість [34; 50; 56; 86].

Ф. Зімбардо зазначав, що існує ймовірність спадковості у формуванні сором'язливості дітей. Так, у сором'язливих тат $\frac{2}{3}$ дітей також сором'язливі. Діти ($\approx 60\%$) також частіше сором'язливі у тих матерів, які вважають себе сором'язливими. Загалом, приблизно у 70 % випадків діти як і їх батьки є сором'язливими [33, ст. 66]. Цікавим є й той факт, що дошкільники, які виховуються прийомними батьками, не тільки наслідують їх поведінку, а й «приміряють» на себе «образ сором'язливого» [34; 86].

Варто зазначити, що у сім'ях, де є двоє чи більше дітей, як правило, один із них є сором'язливим. Сором'язливість особистості, в якій є рідні брати чи сестри, зазвичай залежить від порядку народжуваності. Найчастіше сором'язливою є старша дитина у сім'ї, молодші члени родини рідше стають сором'язливими,

оскільки батьки до них менш вимогливі. У старшої дитини сором'язливість розвивається внаслідок різкого зниження уваги до неї, особливо у віці 2-3 років, коли вона ще потребує батьківської опіки та турботи. Проте, сором'язливість не надто характерна для дітей, у яких різниця у віці складає 6 років і більше, оскільки старша дитина відчуває свою значущість, наглядаючи за меншими членами родини [9; 15; 34; 86].

Аналіз психологічної літератури з проблеми сором'язливості дозволив виділити ряд особливостей притаманних сором'язливим особистостям. Зокрема, це:

- 1) егоцентризм – зосередженість на власному внутрішньому світі;
- 2) схильність до критичного самоаналізу та критичної оцінки інших;
- 3) порушення між власною самооцінкою та уявленнями про оцінку значущими іншими;
- 4) переживання почуття страху під час соціальної взаємодії, який супроводжується скутістю, униканням або небажанням вступати у контакт, самотністю тощо;
- 5) високий рівень тривожності, недовіри до інших.

На думку А. Палей, переживання сором'язливою людиною суб'єктивного відчуття нестачі емоційної близькості пов'язане з егоцентризмом та породженим ним страхом, а тривожність є наслідком переживання фрустрації соціальної потреби [9].

Сором'язливість, окрім соціальної незграбності, супроводжується ще й соціальною тривогою, породжуючи почуття незручності та дискомфорту в соціальних ситуаціях. Найчастіше вона проявляється як страх перед різними соціальними контактами чи ситуаціями пов'язаними з публічним виступом. Серед причин виникнення такого виду тривоги у сором'язливих вказують на імітацію дитиною поведінки батьків, обмежений розвиток соціальних навичок, гіперопіка або недостатня любов до особистості у дитинстві, переживання неприємного чи травматичного досвіду [2; 9; 32].

Первинна соціальна тривога виникає разом із страхом сорому, породжуючи виникнення вторинної тривоги, що характеризується підвищенням артеріального тиску, серцебиттям, пітливістю, що породжує відчуття занепокоєння, знижену самооцінку, страх бути засудженим значущими іншими тощо.

Варто зазначити, що набуваючи вираженої форми, сором'язливість може породжувати комплекс негативних наслідків для гармонійного розвитку особистості: сприяти соціальній ізоляції, створювати соціальні проблеми, ускладнювати можливість встановлення дружніх відносин, мати негативні емоційні наслідки (депресія, самотність), створювати труднощі у висловленні особистої думки, почуттів, ініціативи, мисленевої діяльності у присутності інших, слугувати поштовхом для вживання спиртного та наркотиків для зняття напруги та тиску соціальних заборон. Разом з тим, сором'язливість має і позитивні сторони. Такі особистості стримані, скромні, врівноважені, розбірливі у соціальних контактах, не зачіпають інтересів інших.

Таким чином, всі вище презентовані позиції окреслюють соціальні та психологічні умови розвитку сором'язливості особистості дошкільного віку. Високий рівень мобілізації суспільства, соціальна ізолюваність, навішування на неї ярликів, вплив стилю батьківського виховання та переконання дитини у її неперевершеності над однолітками можна віднести до зовнішніх умов становлення сором'язливості особистості. Особистісні страхи, невпевненість, конфлікт між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», низька самооцінка, наявність фізичних вад, недовіра до себе та ін., варто розглядати як внутрішні (психологічні) умови прояву сором'язливості особистості.

1.3. Особливості становлення сором'язливості дошкільника.

На сьогодні дошкільник є підростаючою особистістю, життєдіяльність, якої має потребу у саморозвитку, самовизначенні, прагненні вирізнитися з поміж інших, а його схильність до сором'язливості стає одним із бар'єрів у побудові міжособистісних взаємин та є викликом для психологів, батьків, вихователів у процесі супроводу розвитку дитини.

Вченими [О. Гаспарова, Т.Смолева, Ю.Орлов, Т.Репіна, В. Гарбузова] виокремлено декілька передумов виникнення сором'язливості у дітей-дошкільників [23; 65; 34]:

1. Біологічні – генетична схильність, слабкість нервової системи, наявність фізичної вади і т.д.
2. Соціально-обумовлені – неприйняття дитини батьками, неблагополучна сім'я, авторитарний стиль виховання.
3. Особистісні – невміння дитини швидко включатися у колективну діяльність, боязнь перед новизною (ситуації, знайомства), страх темряви, хвороби тощо.

З позиції генетичного підходу [33; 34; 37], сором'язливість трактується як вроджена риса особистості, що простежується у дитини навіть вже на перших тижнях життя, зокрема в емоційній сфері, а у 2 роки з'являються перші прояви сором'язливості у вигляді безпричинного уникання дорослих, у гіпер-потребі у підтримці з боку дорослого тощо. Цьому, зокрема, сприяє тип темпераменту та потреба у спілкуванні. Діти з чутливою нервовою системою занадто інтенсивно реагують на подразники зовнішнього середовища, обережно поведуть себе у незвичних ситуаціях, мають мінливі настрої, уникають взаємодії з іншими дітьми під час спільних ігор.

Натомість, сором'язливість у дошкільника може мати не лише вроджений, а й соціальний характер. Розвиток та виховання маленької особистості нерозривно пов'язані з процесом соціалізації, який у дитини починається з перших хвилин

життя. Взаємодія з навколишнім світом, його пізнання спочатку відбуваються в процесі тісної емоційної взаємодії з матір'ю та іншими членами родини, а згодом – за допомогою ігрової діяльності з однолітками та вихователями у дитячому закладі освіти.

Дослідження вказують на те, що сором'язливість властива дошкільникам, які мають труднощі у спілкуванні з однолітками, проте вони залюбки контактують із старшими або молодшими за себе, обдарованим дітям, тим, які випереджають у своєму розвитку однолітків, проживають в ізольованих місцях, мають фізичні вади та діти, які вважають, що вони відрізняються від інших [9; 98; 102; 116].

Сором'язливість особистості пов'язана з довірою до себе. Під час встановлення першого контакту дитяча сором'язливість виступає бар'єром для побудови довірливого міжособистісного спілкування. Т. Скрипкіна висловила думку, що ця довіра є внутрішньою складовою особистісної готовності до становлення контактів та полягає в переживанні дошкільником значущості й безпеки як відносно іншого, так і до ситуації в цілому [71]. Недовіра до себе у дошкільному віці супроводжується почуттям провини, невпевненістю, боязливістю та ін., що може вказувати на порушення на одній із стадій психосоціального розвитку (за Е.Еріксоном) [92].

Л. Катаєва у своїх дослідженнях переконувала, що феномен сором'язливості є реакцією на емоцію страху, яка виникає у дитини під час взаємодії з дорослими та закріплюється у поведінці. Є і такі ситуації, коли дошкільник залишається за межами дитячого колективу. Це пов'язано як з його невпевненістю, низькою самооцінкою, так і з відсутністю соціальних навичок взаємодії з іншими, страхом, який синергезує відчуття сором'язливості [42].

У психологічних джерелах [6; 9; 13; 21; 32; 56; 86] визначено наступні прояви сором'язливої поведінки дошкільників: 1) зовні спостережувані способи поведінки, які сигналізують оточуючим «Я сором'язливий». Це, наприклад, невпевненість, яка виявляється в очікуванні невдач у складних ситуаціях.

- 2) фізіологічні симптоми тривожності (прискорене серцебиття, піт, тремтіння;
- 3) сильне відчуття самозосередженості та обмеженості.

Дітей, для яких властива сором'язливість, поділяють на дві групи: *зовнішньо сором'язливі* та *внутрішньо сором'язливі* [33; 34].

Зовнішньо сором'язливим дошкільникам складно розповісти іншим про свої страхи, переживання. Вони бояться звернутися за допомогою, уникають тісної взаємодії з дітьми та вихователями, не активні на заняттях та під час гри, конформні. Такий вид сором'язливості характерний для дітей-інтровертів.

Внутрішня сором'язливість більш властива екстравертам, які переживають її глибоко у собі, не демонструючи її оточуючим. Такі діти часто приховують свої переживання, їм притаманна мотивація уникнення невдачі, бояться проявити себе і не виділяються у групі однолітків.

Серед факторів, які викликають ситуації прояву сором'язливості у дошкільників, виділяють наступні: незнайомі люди; авторитетні люди (вихователі, няні); інші діти (переважно однолітки); перебування у центрі уваги великої або малої кількості людей; ситуації, де потрібно проявляти впевненість у собі; нова ситуація; ситуації, коли потрібна допомога іншого; участь у спільній діяльності з іншими дітьми [9; 12; 22; 34; 42; 56]. Найчастіше сором'язливість у дошкільнят викликають знання про людей, які певними параметрами відрізняються від них, мають владу або близькі люди, які можуть їх критикувати.

Таким чином, про сором'язливість згадують у ситуаціях наявності певних відхилень у поведінці особистості або комунікативних труднощах з іншими людьми, які супроводжуються фізіологічними проявами. Водночас, словосполучення «сором'язлива дитина» застосовується у ситуації набутої форми поведінки, внаслідок прикріплення ярлика. Постійне повторення батьками, які для дошкільника є безумовним авторитетом, при нагоді або для «пояснення» іншим того, що їхня дитина соромиться, скута, боязлива, навіть якщо це не відповідає дійсності, призводить до того, що чутлива та навіювана дитина сприймає такі твердження як аксіому та підсвідомо починає вибудовувати власну поведінку відповідно до очікувань батьків. Згодом, коли форма поведінки «я –

сором'язливий» міцно закріпиться у свідомості дитини, її буде складно змінити, адже у оточуючих сформований певний стереотип сприйняття особистості, а факти, які вказуватимуть про протилежне, просто не братимуться до уваги [6; 9].

У деяких психологічних джерелах виникнення дитячої сором'язливості пов'язують із недоречним або раннім процесом соціалізації, який може формувати скритність та замкнутість особистості. Найчастіше це відбувається у сенситивні періоди розвитку, коли активно формуються мова, мислення, поведінка, самоусвідомлення. Відтак це набуває соціальної зумовленості.

Молодший дошкільний період є своєрідним перехідним моментом для малечі. У цей час діти починають поступово звільнятися від надмірного тиску батьківського виховання, продовжуючи здобувати свою автономність. Часом цей процес супроводжується конфліктом між заповзятістю та відчуттям провини. На думку Е.Еріксона, така суперечність може викликати негативні переживання та придушувати ініціативність маленьких сором'язливих особистостей, які, як зазначила А. Туклер, тільки починають вчитися реалізовувати власні ідеї та прагнення у процесі гри, вносити елементи новизни у зміст своєї діяльності, та з дорослішанням, застосовувати вольові зусилля для здійснення самостійних соціально-комунікативних вчинків [92].

Сором'язливість молодшого дошкільника, який переживає кризу 3-х років, може негативно позначитися й на формуванні образу власного Я та самооцінці, яка у цей віковий період залежить від оцінки дорослого та є беззаперечною. Позитивне оцінювання та ставлення батьків до немовляти є запорукою розвитку високої самооцінки, а негативне – спричинює протилежний образ власного Я.

В.Кутішенко, І.Коновальчук, П.Чамата, І.Чеснокова та ін. розвиток самооцінки дитини дошкільного віку тісно пов'язують з її особистісним ставленням до дорослих та однолітків, яке складається переважно у спілкуванні під час можливості особистісного вибору. І.Лапченко, дослідивши ставлення дошкільників до себе та до інших, дійшла висновку, що наявність у дитини високого рівня особистісного самоставлення є показником позитивного, доброзичливого прийняття інших; середній показник є характерним для

амбівалентного чи індіферентного ставлення дошкільника до оточуючих, схвалення чи незадоволення ровесників відбувається за допомогою наслідування думки дорослого (вихователя, батьків); низький рівень дитячого самоствавлення формує негативне, недовірливе ставлення до дорослих та однолітків, а уникання з спільної ігрової діяльності з однолітками формує неадекватну оцінку дитиною інших [47; 48; 49].

У дошкільному віці, починаючи з 3 – 3,5 років, активно формується мовлення дитини. Нормативна криза цього вікового періоду сприяє відокремленню власного «Я», становленню усвідомленості своєї індивідуальності тощо. У 3 роки сором'язливість у дошкільника може виникнути через труднощі у відокремленні свого «Я» від «Я» емоційно близької людини, якою найчастіше виступає мама [9; 86]. Ближче до 4 років важливого значення набуває спілкування з однолітками, яке стає більш зрозумілим і природним у порівнянні з дорослим, та відіграє свою роль у розвитку дитячої самосвідомості.

Не варто забувати той факт, що дошкільний вік є базисом у формуванні особистісного емоційного самоствавлення. Л. Виготський зазначав, що у дошкільному періоді життя наша емоційна сфера відзначається бурхливим розвитком, емоції стають більш складними та набувають інтелектуалізованого характеру, а О. Запорожець припускав, що негативно сформоване емоційне ставлення до себе та оточуючих людей у дошкільника може спричинити ряд труднощів у засвоєні знань та вмінь [19; 64].

На думку О. Долгачової, важливого значення на кожному з етапів дошкільного дитинства відіграє розвиток емоційної сфери дитини, який формує не лише її уявлення про навколишній світ та взаємодію у ньому, а й значно впливає на розвиток дитячої уважності, емоційної чутливості до оточуючих та вміння контролювати власні емоції. Так, за спостереженнями вченої, у 3 роки дошкільнику властиві егоцентризм, відсутність емпатії, завищена самооцінка, потреба у оцінці дорослого та емоційні реакції, які тісно пов'язані з бажаннями. У середньому та старшому дошкільному віці емоційні процеси стають більш керованими, підпорядковані не лише бажанням, а й уявленням та діям дитини,

дошкільник починає свідомо оцінювати свою поведінку та намагається підпорядковувати її новим мотивам діяльності. Виникнення нових почуттів та переживань (радість, здивування, смуток, сором'язливість та ін.) у дітей 4-6 років здебільшого пов'язані з родинною атмосферою, тому дисгармонійні взаємини у сім'ї можуть стати причиною виникнення у дошкільника особистісної емоційної вразливості [30].

І. Лапченко схилилася до думки, що емоційне ставлення, яке є визначальним у дошкільному віці, має суб'єктивний та вибірковий характер і пов'язане зі значущими для дитини об'єктами. Це ставлення формується внаслідок переживань, викликаних певними людьми чи подіями та визначає поведінку дошкільника [49]. Можна припустити що, різноманітні чинники (незнайоме оточення, вихователі, ситуації соціальної взаємодії та ін.), які слугують поштовхом до переживання сором'язливості, є результатом минулого негативного дискомфорту та страху, який підтримувався позитивно схвальною реакцією дорослого чи, навпаки, осудом та сформував майбутню модель ставлення дитини на схожу ситуацію.

О.Смірнова, М. Лісіна, Г. Урунтаєва вбачають гармонійний образ Я дошкільника в нерозривному зв'язку з розвитком міжособистісних взаємин дитини з дорослими та однолітками. Фіксація дитиною на предметних якостях, переважання об'єктного ставлення до себе спричинює прагнення захистити своє «Я», яке може втілюватися у невпевненій, сором'язливій та тривожній поведінці [52; 73; 78].

М.Лісіна вважала, що індивідуальний досвід дитини, який вона отримує в процесі самостійної діяльності в системі «дитина – фізичний світ предметів та явищ», в процесі спілкування «дитина – інші люди» та за допомогою спостереження за діями інших впливають на розвиток «образу самого себе» дошкільника. Отриманий негативний досвід у цей час, а також перешкоди, які зумовлюють невдачу у втілені Я-ідеального, можуть стати поштовхом для формування сором'язливості особистості [52].

Дитяча сором'язливість чинить негативний вплив на вікові потреби та мотиви дошкільника, гальмуючи розвиток його пізнавального інтересу, який, на думку В.Волошиної, Л.Долинської та Л.Лохвицької, є рушійною силою формування та становлення дитячих форм поведінки, що втілюється у вибіркового навчально-пізнавального ставленні дошкільника до явищ та подій реальної дійсності, певних видів діяльності, які мають для нього життєво важливе значення [17; 68].

Пізнавальна активність та ініціативність, згідно поглядів Є.Аркіна, створюють якісу основу для розвитку дошкільника-лідера. Серед основних рис, які вказують на наявність у дитини лідерських якостей, А. Заслужний, С. Бірд, Р.Манн, О.Уманський виділяли загальну активність, ініціативність, відповідальність, самостійність, емоційну стійкість, високий розумовий розвиток; Т.Сенько та Р.Терещук – індивідуальні відмінності та поведінку дитини під час спільної ігрової діяльності, наявність успішної комунікації з ровесниками; О.Смірнова та Є.Калягіна припускають, що основою дитячого лідерства насамперед виступає емоційне ставлення до однолітків, що відображається у дружелюбності, емпатії, поступливості та умінні домовлятися з іншими. Відсутність чи низький рівень прояву даних якостей особистості можуть слугувати чинником неприйняття дитини групою, її непопулярністю, прагненням дошкільника соціально дистанціюватися від інших, щоб подолати внутрішній дискомфорт та відчуття непотрібності й малозначущості у колективі [73; 74; 77].

Л. Галігузова розглядала сором'язливість як один із видів амбівалентного ставлення дитини до інших і до себе самої. Сферою маніфестації такого ставлення, на думку вченої, виступає спілкування. Лонгітудне дослідження з вивчення особливостей спілкування сором'язливих дітей 3-7 років із дорослими засвідчило, що сором'язливість є феноменом, який упродовж дошкільного віку поширюється на всі основні сфери життєдіяльності дітей, найбільш яскраво проявляючись у тих видах діяльності, які знаходяться на стадії становлення. Серед основних причин сором'язливості, які були виокремлені у дослідженні, є особливості образу «Я», самоствавлення та самооцінка [21; 22].

Г. Урунтаєва відзначила, що у дошкільників, які мають проблеми у спілкуванні з однолітками можна виділити дві форми емоційних порушень: 1) нестримність емоцій, що призводить до дезорганізації їх дій, спалахи гніву чи, навпаки, образи, плаксивість; серед фізіологічних ознак – почервоніння, посилене потовиділення, прискорене серцебиття та ін.; 2) наявність стійкого негативного ставлення до комунікативної діяльності, ухиляння від спілкування, незадоволеність відносинами з дорослими та ровесниками, наявність образ і негативного минулого досвіду взаємодії, надмірна вразливість та сензитивність дошкільника, що призводить до внутрішньо-особистісних конфліктів [77; 78].

На думку Т. Піроженко, амбівалентність ставлення та негативну емоційну реакцію дошкільника до дорослих й однолітків можна подолати за допомогою актуалізації потреб та мотивів спілкування, розвитку емпатійних якостей, позитивно-адекватної самооцінки, усуненні авторитарного стилю взаємодії з дитиною та підвищення її пізнавального інтересу [62].

Під час раннього дошкільного віку у дитини може з'явитися усвідомлений страх інших людей. Найчастіше він виникає, коли батьки занадто залякують своїх дітей незнайомими людьми або негативними казковими персонажами, формуючи таким чином, спочатку страх, потім скритність та замкнутість і, як наслідок, – сором'язливість.

Психологи-практики виділили наступні стадії прояву дитячої сором'язливості [6; 9; 56; 42; 86]:

- до легкої стадії належать випадки, коли дошкільник переживає сором'язливість у незначній кількості ситуацій;
- середня стадія – дитина відчуває сором'язливість у деяких ситуаціях та з деякими людьми;
- крайня міра виникає під час необхідності контактувати з різними типами особистостей;
- тяжка форма прояву сором'язливості може набувати невротичних форм або паралічу свідомості.

За віковою періодизацією Д. Ельконіна провідним видом діяльності дошкільників є гра. Перехід до предметної діяльності відбувається поступово. Однак у дітей, яким притаманна сором'язливість, цей процес відбувається дещо повільніше. Їм більше до вподоби повільні ігри, бажано не групові, тому що такі дошкільники не готові до відкритого діалогу навіть в ігровій формі [12; 90].

Т. Шишова висловила думку про те, що сором'язливість, яка виникла у ранньому дитинстві, супроводжує дошкільника і в школі. Сором'язлива дитина не вміє та не прагне встановлювати соціальні контакти з іншими, губиться при зверненні до неї незнайомих дорослих, розмовляє та спілкується з однолітками вибірково [86].

У дитячому садочку сором'язливий дошкільник важко адаптується, контакт з вихователем встановлює упродовж тривалого часу або взагалі уникає взаємин. Особливо гостро постає проблема сором'язливості у дошкільника під час підготовки до навчання у школі. Така дитина з поміж інших вирізняється своєю несміливістю, скутістю, образливістю, чутливістю та ранимістю, низькою контактністю, їй потрібно більше часу на ознайомлення з завданням та його виконання.

Сором'язливість чинить негативний вплив на психічний розвиток дитини дошкільного віку: дошкільник стає вразливим у стресових ситуаціях внаслідок недостатньо розвинених навиків соціальної взаємодії; сором'язливість не дозволяє іншим людям позитивно оцінювати чесноти дитини, встановлювати дружні відносини; неможливість висловлювати власну думку та відстоювати свої інтереси і вподобання, детермінує переживання самотності, посилює тривожність, самокритичність та самоаналіз, стаючи однією з перешкод особистісного зростання дитини.

На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми формування та становлення сором'язливості у дошкільному віці нами обґрунтовано авторську позицію щодо сутності розуміння даного поняття. На наш погляд, сором'язливість – це психологічне утворення, що супроводжується неспецифічними та неадекватними для дошкільного віку неконтрольованими

фізіологічними реакціями (почервоніння, пітливість, прискорене серцебиття) та емоційно-поведінковими (ховання за дорослого, мовчазливість, соціальні страхи, ніяковість, стурбованість, уникання соціальної взаємодії, самотність та ін.) систематичними, ситуативними чи вибірковими проявами дитини у ситуаціях соціальної взаємодії, особливо з незнайомими людьми.

На становлення дитячої сором'язливості, згідно наших припущень, можуть впливати особливості виховного процесу у родині, нереалістичні очікування батьків, недостатньо сформовані соціально-комунікативні навички, наявність страхів, неадекватна самооцінка, конфлікт між реальними можливостями дитини (що я можу?) та її баченням себе крізь призму суджень дорослого (чому це відрізняється від того, про що мені розповідали батьки чи вихователі?).

За результатами теоретичного аналізу нами були визначені наступні критерії прояву сором'язливості у дітей дошкільного віку: самооцінка (Г.Білоусова, В.Кутішенко, І.Коновальчук); комунікативність та дієвість (В.Волошина, Л.Галігузова, М.Лісіна, Л.Лохвицька, Г.Урунтаєва, О.Смірнова); соціальний та опосередкований страх (Л.Катаєва, В.Мухіна, О.Скляренко, О.Тихомиров, С.Томкінс); потреба у зовнішній підтримці (І. Лапченко, Т.Піроженко, Т.Скрипкіна).

Враховуючи, що психофізіологічний розвиток особистості у дошкільному дитинстві (3-6 років) є нерівномірним, відрізняється системою ставлень дитини до світу та самої себе, співвідношенням між потенційними та реальними можливостями, появою нових криз розвитку та ін., ми у своїх дослідженнях використовували періодизацію дошкільного віку запропоновану Д. Ельконіним [90]. Згідно цієї концепції, зазначений віковий період поділяється на молодший – 3-4 роки, середній – 4-5 років і старший дошкільний вік – 5-6 років та характеризується особливостями соціальної ситуації розвитку дитини, характером її діяльності, появою новоутворень. Саме ця вікова періодизація, на нашу думку, дозволить проаналізувати особливості становлення та розвитку сором'язливості дошкільника, визначити притаманні для кожного з вище зазначених вікових

етапів специфічних характеристик сором'язливості та динаміку їх проявів у дитинстві.

Провідними методологічними підходами та їх положення, які покладені в основу нашого емпіричного дослідження стали особистісно-орієнтований та діяльнісний. Поєднання означених наукових позицій, на нашу думку, дозволить краще зрозуміти появу та розвиток сором'язливості дошкільника, обґрунтувати детермінанти походження та специфіку генези сором'язливості у дітей дошкільного віку.

Використання положень діяльнісного підходу під час вивчення особливостей сором'язливості дошкільника зумовлене, в першу чергу, тим, що у дошкільний період провідним видом діяльності є гра, в якій дитина не лише приміряє на себе сюжетні соціальні ролі та програє їх, а й здобуває навички взаємодії з оточуючими, розвиває свою емоційно-вольову сферу, вчиться підпорядковувати свої мотиви й поведінку, спостерігає за оточуючими, наслідує їх тощо. По-друге, нова соціальна ситуація розвитку сприяє розширенню міжособистісних контактів дитини, де важливого значення набуває спілкування. Дошкільник, отримавши перші навички взаємодії з соціумом у сім'ї, починає застосовувати їх у групі однолітків та вихователів. У процесі комунікації продовжує формуватися образ «Я» дитини, її самооцінка, розвиваються та удосконалюються мовленнєві навички, обирається певна модель поведінки дошкільника та ін.

Особистісно-орієнтований підхід передбачає не лише врахування індивідуальних особливостей дитини, а й орієнтацію на формування реалістичного образу власного «Я» дошкільника, віри у свої можливості, розвиток емоційної сприйнятливості, прагнення до встановлення та підтримки взаємин з іншими людьми, формування особистісної довіри до оточуючих тощо.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз наукових джерел засвідчив, що на сьогодні у психологічній науці немає єдиного вичерпного розуміння процесу розвитку сором'язливості особистості. Різні теорії (психодинамічна, гуманістична, теорія особистісних рис, біхевіористична) намагаються обґрунтувати детермінанти походження сором'язливості, відштовхуючись від надбань концепцій ХХ сторіччя, проте на сьогодні створення цілісного, єдиного підходу до вивчення сором'язливості й досі залишається актуальним питанням.

Одні дослідники одностайні в тому, що цей феномен є вродженою властивістю особистості та передається генетично, інші ж вважають, що сором'язливість є соціально-набутою формою поведінки, яка проявляється у ранньому дитинстві, а у дошкільному віці може стати однією з моделей поведінки.

Сором'язливість вперше починає проявлятися ще в ранньому віці, коли дитина уникає контактів, червоніє, має високу тривожність та невпевненість у власних силах. У залежності від типу особистості дитина може бути зовнішньо чи внутрішньо сором'язливою. На основі теоретичного аналізу наукових джерел також виділено кілька аспектів розвитку сором'язливості у період дитинства: властивість особистості, особистісна риса, соціально-набута модель поведінки.

Сором'язливість у дошкільника має не лише вроджений, а й соціальний характер. Серед причин становлення сором'язливості у підростаючої особистості вчені виділяють наявність у одного з батьків дошкільника сором'язливості, порядок народження дитини у сім'ї, авторитарний стиль виховання та непослідовність виховних дій, незацікавленість емоційними потребами дитини, сімейні кризи, занадто завищені вимоги та очікування від дошкільника. Також джерелом дитячої сором'язливості може слугувати занижена самооцінка, недостатній рівень розвитку соціальних навичок, наявність фізичних вад, страхів, які сформувалися під впливом залякувань або ж стали набутою формою поведінки дитини внаслідок нав'язування батьками ярликів сором'язливості та

їхнього позитивного схвалення такої поведінки дошкільника. Ці фактори викликають у дитини не лише зовнішній, а й внутрішній дискомфорт, що заважає їй гармонійному розвитку у найбільш сензитивні періоди, під час яких активно формуються мова, усвідомлені форми поведінки та утвердження власного Я.

Поняття сором'язливості нами визначено як психологічне утворення, що супроводжується неспецифічними й неадекватними для дошкільного віку неконтрольованими фізіологічними реакціями (почервоніння, пітливість, прискорене серцебиття) та емоційно-поведінковими (ховання за дорослого, мовчазливість, соціальні страхи, ніяковіння, стурбованість, уникання соціальної взаємодії, самотність та ін.) систематичними, ситуативними чи вибірковими проявами дитини у ситуаціях соціальної взаємодії, особливо з незнайомими людьми.

За результатами теоретичного аналізу нами були визначені критерії прояву сором'язливості у дітей дошкільного віку: самооцінка; комунікативність та дієвість; соціальний й опосередкований страх; потреба у зовнішній підтримці.

Список використаних джерел у розділі 1

1. Айзенк, Г. Ю. (1999). *Структура личности*. Ювента.
2. Андрусенко, В.А. (1995). *Социальный страх: опыт философского анализа*. Оренбургский. государственный университет.
3. Аристотель. (1984). *Большая этика*. (Т.А. Миллер, Пер.). Мысль.
4. *Аристотель*. (2007). *Поэтика.Риторика*. Азбука-классика.
5. Балашов, Л.Е. (2012). *Философия: Учебник*. Издательско-торговая корпорация «Дашков и К»
6. Белоусова, А. Б. (2005). Особенности Я-концепции застенчивых. *Казанский педагогический журнал*, 1, 45–50.
<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-ya-kontseptsii-zastenchivyh>
7. Берн, Э. (1992). *Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры*. Лениздат.
8. Бехтерев, В.М. (1925). *Новое в рефлексологии и физиологии нервной системы*. Гос. изд-во.
9. Богачкина, Н. (2007). *Застенчивый малыш*. Научная книга.
10. Бондарчук, О.Ю. (2020). Відмінність понять «сором'язливість», «сором» та «соромливість»: психологічний аспект. *Specialized and multidisciplinary scientific researches: Collection of scientific papers «ΛΟΓΟΣ» with Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Vol.4), December 11, 2020. Amsterdam, The Netherland. Amsterdam, 19 –21.*
11. Бондарчук, О.Ю. (2020). Психологічні особливості прояву сором'язливості у дітей молодшого дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 9(54), 21–31. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9\(54\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9(54).02)
12. Бондарчук, О.Ю. (2020). Психологічні особливості сором'язливості у дітей дошкільного віку. *Вісник Київського національного університету імені*

Тараса Шевченка. Серія «Психологія», 1(11), 10–14.

DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).2](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).2)

13. Бондарчук, О.Ю. (2017). Специфіка становлення сором'язливості у дітей дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*, 6(51), 46–53.
14. Ван ден Брук, Ж. (2001). *Руководство для детей, у которых трудные родители*. Речь.
15. Вемь, А. (2010). *Застенчивость и как с ней бороться*. Питер.
16. Веракса, Н. Е., & Веракса, А. Н. (2005). *Зарубежные психологи о развитии ребенка-дошкольника*. Мозаика-Синтез.
<http://litfile.net/web/408531/450000-451000>
17. Волошина, В.В. (1999). *Психологічні детермінанти навчальної успішності молодших школярів* [Автореф. дис. канд. психол. наук, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова]. Репозитарій НПУ. <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/6153>
18. Вольнова, Л., & Дьоміна, Г. (2020). Чинники виникнення та посилення проявів тривоги у дітей дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*, 9 (54), 32-45.
19. Выготский, Л.С.(1968). *Психология искусства*. (А.Н. Леонтьев, Ред.). Искусство.
20. Выготский, Л.С.(2002). *Психология. Текст*. Эксмо-Пресс; Апрель-Пресс.
21. Галигузова, Л.Н. (б.д.) *Застенчивый ребенок*. https://www.portal-slovo.ru/pre_school_education/36590.php
22. Галигузова, Л.Н. (2000). Психологический анализ феноменологии детской застенчивости. *Вопросы психологи*, 5, 28–38.

23. Гаспарова, Е. И. (1989). Застенчивый ребенок. *Дошкольное воспитание*, 3, 71–78.
24. *Генетические причины отвечают за застенчивость*. Взято 10 квітня 2017 3
https://azertag.az/ru/xeber/Geneticheskie_prichiny_otvechayut_za_zastenчивost-99274
25. Гилфорд, Дж. (1965). Три стороны интеллекта. У А.М. Матюшкина (Ред.). *Психология мышления* (с. 433–456). Прогресс.
26. Головин, С.Ю. (1998). *Словарь практического психолога*. АСТ, Харвест.
27. Гурлева, Т.С. (2011). Особенности розвитку автономності у дошкільному віці. *Психолог дошкілля*, 2, 9-13.
28. Даль, В.И. (2001). *Толковый словарь русского языка. Современная версия*. ЭКСМО-Пресс.
29. Дмитріюк, Н. С. (2015). Проблема тривожності у старших дошкільників: деякі емпіричні кореляти та індикатори. *Актуальні проблеми психології*, 10(27), 133–143.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsuh_2015_10_27_14.
30. Долгачова, О. (б.д.). *Особенности развития эмоций у детей дошкольного віку*. <https://emotsijno-osobistisnij-rozvitok-ditej-v-umovakh-sim-ji.webnode.com.ua/osoblivosti-rozvitku-emotsij-u-ditej-doshkilnogo-viku/>
31. Дюга, А. (1910). *Застенчивость и ее лечение* (В.К. Андреева, Пер.). В.И. Губинский.
32. Журкина, Е.Э. (2013, 01 марта). *Застенчивость детей старшего дошкольного возраста*. <https://urok.1sept.ru/articles/629957>
33. Зимбардо, Ф. (1991). *Застенчивость*. Педагогика.
34. Зимбардо, Ф., & Рэдл, Ш. (2005). *Застенчивый ребенок*. (Е Долинская, Пер.). АСТ Астрель.
35. Зимбардо Ф., & Герриг, Р. (2004). *Психология и жизнь*. Питер.

36. Зими́на, И. (2003). Проблемы воспитания застенчивых детей. *Воспитание школьников*, 7, 50–53.
37. Изард, К.Э. (2012). *Психология эмоций*. Издательство «Питер».
38. Ильин, Е. П. (2001). *Эмоции и чувства*. Питер.
39. Іщенко, І. М. (2012). Психологічні особливості афективного компоненту сором'язливості. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету. *Збірник наукових праць звітної-наукової 11 конференції викладачів університету за 2012 рік* (с. 301–303). Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.
40. Каптерев, П. Ф. (1914). *Педагогическая психология*. Земля.
41. Карасьова, К. В., & Піроженко, Т. О. (2010). *Світ дитячої гри: навчально-методичний посібник*. Шкільний світ.
42. Катаева, Л.И. (2005). *Работа психолога с застенчивыми детьми*. Детство-Пресс.
43. Кеттелл, Р. Е. (1970). *Руководство по работе с 16-ти факторным опрісником*. Ленинград.
44. Кляйн, М. (1998). Некоторые теоретические выводы, касающиеся эмоциональной жизни ребенка. У А. П. Поршенко, & И. Ю. Романов (Ред.). *Психоанализ в развитии: сборник переводов* (с.5–107). Деловая книга.
45. Коновальчук, І. І. (2003). Психолого-педагогічне проектування становлення самооцінки дитини в умовах навчально-виховного комплексу. *Вісник Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка*, 13, 93–96.
46. Куницына, В. Н. (2001). *Межличностное общение. Учебник для вузов*. Питер.
47. Кутішенко, В. П. (2005). *Вікова та педагогічна психологія: курс лекцій*. Центр навчальної літератури.

48. Лапченко, І. (2013). Порівняння ставлення дошкільників до себе і ровесників в умовах безпосереднього та опосередкованого оцінювання. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія*, 30, 137–143. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2013_30_27.

49. Лапченко, І.О. (2006). *Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку*. [Автореф. дис. канд. психол. наук, Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова]. Репозитарій НПУ. <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/1747>

50. Лаундес, Л. (2010). *Прощай, застенчивость! : 85 способів преодолеть робость и приобрести уверенность в себе*. Хороша книга.

51. Леви, В. Л. (1970). Застенчивость как межгрупповой феномен. У В. Л. Леви, & Л. З. Волков(Ред.). *Проблемы взаимодействия в группах учащихся* (с.23–46). Минск.

52. Лисина, М. И. (1989). *Специфика восприятия и общения у дошкольников*. Мектеп. <http://psychlib.ru/mgppu/LSv-1989/LSv-080.htm>

53. Макдауголл, У. (1984). *Психология эмоций* (с. 103–107). Наука.

54. Максименко, С. Д. (2013). *Психология учіння людини: генетико-моделюючий підхід*. Видавничий Дім «Слово».

55. Маслоу, А. (1997). *Дальние пределы человеческой психики*. (А.М.Татлыдаева, Пер.). Издат. группа «Евразия».

56. Мишина, Е. (2012). *Застенчивый ребенок*. Питер.

57. Мухина, В. С. (1985). *Детская психология: Учебник для студентов пед. институтів* (Л. А. Венгера, Ред). Просвещение. http://uchebnikonline.com/soderzhanie/textbook_45.html

58. Немов, Р. (2001). *Психология. Книга 2. Психология образования* (2-ое изд.). Владос.

59. Никольская, О.С., Лебединских, В.В., & Либлинч, М.М. (1990). *Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция*. Смысл.

60. Ожегов, С.И., & Шведов, Н.Ю. (1992). *Толковый словарь русского языка*. Азъ Ltd.
61. Павлов, И.П. (1949). *Статьи по различным разделам физиологии. Выступления в прениях, речи. Автобиография. Мои воспоминания*. Изд-во АН СССР.
62. Піроженко, Т. О. (2010). *Особистість дошкільника: перспективи розвитку: Науково-методичний посібник*. Мандрівець.
63. Платонов, К.К. (1986). *Структура и развитие личности*. Наука.
64. ПЗапорожец, А.В., & Эльконин, Д. Б. (Ред.). (1965). *Психология личности и деятельности дошкольника*. Просвещение.
65. Репина, Т. А., & Смолева, Т. О. (1980). Неуверенный ребенок. *Дошкольное воспитание*, 3.
66. Риман, Ф. (1999). *Основные формы страха*. Алтея.
67. Роджерс, К. (1994). *Взгляд на психотерапию. Становление человека*. (Е.И.Исенина, Ред). Прогресс.
68. СВолошина, В.В., Долинська, Л.В., & Лохвицька, Л.В. (2003). *Розвиток пізнавальних інтересів у дошкільників та молодших школярів*. НПУ ім. М.П.Драгоманова.
69. Сенько, Т.В. (1989). Статусная психотерапия как метод коррекции положения ребенка в группе детского сада. *Вопросы психологии*, 1, 76–83.
70. Склярєнко, О. М. (2016). Теоретичні аспекти тривожних розладів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*, 4(49), 69–75.
71. Скрипкина, Т.П. (2000). *Психология доверия*. Издательский центр «Академия».
72. Смирнова, Е. О. (2013). *Детская психология*. КНОРУС.
73. Смирнова, Е.О. (1998). Отношение популярных и непопулярных дошкольников к сверстникам. *Вопросы психологи*, 3, 50–60.

74. Терещук, Р. К. (1989). *Общение и избирательные взаимоотношения дошкольников*. Штиинца.
75. Тихомиров, А.В. (1998). *Психология застенчивости. Методическое пособие*. Изд-во дворец молодежи.
76. Тищенко, С. П. (1991). Развитие внутреннего мира ребенка. У . Н. Проколиенко (Ред.). *Воспитание детей дошкольного возраста* (с. 40–83). Рад. школа.
77. Урунтаева, Г. А. (2013). *Детская психология: учебное пособие для студ. учреждений сред. проф.* Издат. центр «Академия».
78. Урунтаева, Г. А. (2001). *Дошкольная психология: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений*. Издательский центр «Академия».
http://www.koob.ru/uruntaeva/preschool_psych
79. Фрейд, А. (1993). *Психология «Я» и защитные механизмы*. Педагогика.
80. Фромм, Э. (1990). *Бегство от свободы*. Прогресс.
81. Хьелл, Л., & Зиглер, Д. (2003). *Теории личности*. Питер.
82. Черняк, Е.М. (2004). *Социология семьи*. Издательско-торговая корпорация «Дашков и К0»
83. Шайда, Н.П., & Остополець, І.Ю. (2007). Феномен емоційної кризи дітей 6-7 років. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 2, 283–291.
<http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol2/34.pdf>
84. Шапар, В. Б. (2004). *Психологічний тлумачний словник*. Прапор.
85. Широкова, Г. А. (2005). *Развитие эмоций и чувств у детей дошкольного возраста*. Феникс.
86. Шишова, Т.Л. (2007). *Застенчивый невидимка: как преодолеть детскую застенчивость*. Речь.
87. Шольц, Ф. (2009). *Недостатки характера в детском возрасте: руководство для воспитания в семье и в школе*. (И. Трюпер, Пер.). Эксмо.

88. Шостром, Э. (1994). *Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор*. Дубль-В, Дельта-92.
89. Штерн, В. (1998). *Дифференциальная психология и ее методические основы*. Наука.
90. Эльконин, Б. Д. (2001). *Психология развития*. Академия.
91. *Эмоциональная карта мозга: почему мы стыдимся висками, а боимся миндалинами*. (б.д.). <https://theoryandpractice.ru/posts/9677-karta-mozga>
92. Эриксон, Э. Г. (2000). *Детство и общество*. (А. А. Алексеев, Пер.). Летний сад.
93. Юнг, К.Г. (1995). *Психологические типы*. Прогресс-Универс.
94. Якоби, М. (2016). *Стыд и истоки самоуважения: научно-популярное издание*. Институт общегуманитарных исследований.
95. Arbeau, K. A., Coplan, R. J., & Weeks, M. (2010). Shyness, teacher – child relationships, and socio-emotional adjustment in grade 1. *International Journal of Behavioral Development*, 34, 259–269. doi:[10.1177/0165025409350959](https://doi.org/10.1177/0165025409350959).
96. Chen, X. (2019). Culture and shyness in childhood and adolescence. *New Ideas in Psychology*, 53, 58–66. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2018.04.007>
97. Coplan, R. J., Prakash, K., O’Neil, K., & Armer, M. (2004). Do you ‘want’ to play? Distinguishing between conflicted shyness and social disinterest in early childhood. *Developmental Psychology*, 40, 244–258.
98. Coplan, R.J., & Armer, M. (2007). A «multitude» of solitude: A closer look at social withdrawal and nonsocial play in early childhood. *Child Development Perspectives*, 1(1), 26-32. <https://doi.org/10.1111/j.1750-8606.2007.00006.x>
99. Doey, L., Coplan, R. J., & Kingsbury, M. (2014). Bashful boys and coy girls: A review of gender differences in childhood shyness. *Sex Roles*, 70, 255–266. doi:[10.1007/s11199-013-0317-9](https://doi.org/10.1007/s11199-013-0317-9).

100. Duden. (1989). *Das Herkunftswörterbuch. Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich:* Meyers Lexikonverlag.
101. Eggum-Wilkens, N. D., Valiente, C., Swanson, J., & Lemery-Chalfant, K. (2014). Children's shyness, popularity, school liking, cooperative participation, and internalizing problems in the early school years. *Early Childhood Research Quarterly*, 29, 85-94. doi:[10.1016/j.ecresq.2013.10.002](https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2013.10.002).
102. Graham, A. A., & Coplan, R. J. (2012). Shyness, sibling relationships, and young children's socioemotional adjustment at preschool. *Journal of Research in Childhood Education*, 26, 435–449. doi:[10.1080/02568543.2012.711802](https://doi.org/10.1080/02568543.2012.711802).
103. Kagan, J., Reznick, J. S., & Snidman, N. (1988). Biological bases of childhood shyness. *Science*, 240, 167–171.
104. Linlin Zhang, Natalie D. Eggum-Wilkens, Nancy Eisenberg, & Tracy L. Spinrad. (2017). Children's Shyness, Peer Acceptance, and Academic Achievement in the Early School Years. *Merrill-Palmer Quarterly*, 63(4), 458-484. doi:10.13110/merrpalmquar1982.63.4.0458
105. Luby, J.M. (2013). Treatment of anxiety and depression in the preschool period. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 52(4), 346-358. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2013.01.011>
106. Merriam-Webster. URL: <https://www.merriam-webster.com/>
107. Meuwissen, A.S., & Carlson, S.M. (2019). An experimental study of the effects of autonomy support on preschoolers' self-regulation. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 60, 11-23. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2018.10.001>
108. Nissa, R., Franz, L., & Copeland, W. (2014). Perceived family impact of preschool anxiety disorders. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 53(4), 437-446. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2013.12.017>
109. Oxford living dictionaries. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/shy>.

110. Reynolds, K., & Evans, M. A. (in press). Narrative performance and parental scaffolding of shy and non-shy children. *Applied Psycholinguistics*. DOI: 10.1017/S0142716409090158

111. Settea, S., Baldwin, D., Zavava, F., Baumgartner, E., & Coplan, R. (2019). Shame on me? Shyness, social experiences at preschool, and young children's self-conscious emotions. *Early Childhood Research Quarterly*, 47, 229-238. <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2018.12.012>

112. Shamir-Essakow, G., Ungerer, J.A., & Rapee, R.M. (2005). Attachment, behavioral inhibition, and anxiety in preschool children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33 (2, April), 131-143. <https://doi.org/10.1007/s10802-005-1822-2>

113. Spere, K. A., Evans, M. A., Hendry, C. A., & Mansell, J. (2008). Language skills in shy preschoolers and the effects of assessment context. *Journal of Child Language*, 35, 1-19.

114. Stoltzfus Grady, J. (2019). Parental gentle encouragement promotes shy toddlers' regulation in social contexts. *J Exp Child Psychol*, 186, 83-98. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2019.05.008>

115. Strand, Paul S. (2008). Shyness and emotion-processing skills in preschoolers: A 6-Month Longitudinal Study. *Wiley-Blackwell: Hoboken. Infant and Child Development*, 17 (2), 109-120.

116. Sulika, M., & Eisenberg, N. (2013). Respiratory sinus arrhythmia, shyness, and effortful control in preschool-age children. *Biol Psychol*, 92(2), 241-248. <https://doi.org/10.1016/j.biopsycho.2012.10.009>

117. Wichmann, C., Coplan, R. J., Daniels, T. (2004). The social cognitions of socially withdrawn children. *Social Development*, 13, 377-392.

118. Younger, A., Schneider, B., & Guirguis-Younger, M. (2008). How children describe their shy withdrawn peers. *Infant and Child Development*, 17, 447-456.

119. Zdebik, M., Boivind, M., Battaglia, M., & Tremblaya, R. (2019). Childhood multi-trajectories of shyness, anxiety and depression: Associations with adolescent internalizing problems. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 64. [https://doi.org/ 10.1016/j.appdev.2019.101050](https://doi.org/10.1016/j.appdev.2019.101050)

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація дослідження та психодіагностика становлення сором'язливості у дітей дошкільного віку

Здійснюючи аналіз методичної бази дослідження розвитку сором'язливості особистості у дошкільному віці, нами було виявлено, що вона недостатньо наповнена надійними і валідними методиками. Варто зазначити, що досліджуваний нами феномен є мало вивченим як вітчизняними науковцями, так і зарубіжними, і тому у психологічній практиці відсутній повноцінний експериментально-діагностичний матеріал.

Під час реалізації констатувального експерименту психологічного дослідження ми послуговувалися основними принципами дослідження психічного розвитку дошкільника, які є провідними у сучасній дитячій психології – принцип детермінізму, принцип об'єктивності, принцип причинності, принцип ретельності та регулярності, принципи гуманізму та системності й послідовності. Розкриваючи сутність перерахованих принципів, зазначимо, що принципи детермінізму та причинності є необхідними при вивченні умов, що зумовлюють виникнення у дитини-дошкільника нових особистісних якостей та утворень у свідомості під час її вікового розвитку. Разом з тим, психолог-практик повинен мати комплексний підхід до досліджуваного феномена, вміти не лише контролювати, а й прогнозувати розвиток сором'язливості у майбутньому, – це є одним з основних завдань принципу системності та послідовності. Принцип ретельності та регулярності дозволяє досліднику уважно спостерігати за процесом психічного розвитку дошкільника, залучаючи до експериментального дослідження вихователів і батьків, а також ретельно й обґрунтовано здійснювати підбір діагностичних методик. Принцип об'єктивності базується на врахуванні

закономірностей, механізмів розвитку та особливостей психіки дитини на кожному з етапів дошкільного віку. Важливого значення при вивченні генези сором'язливості у дошкільників набуває принцип гуманізму, що втілюється у вимозі «Не зашкодь!» та тактовній, чуйній поведінці з дитиною, вірою в її майбутнє дослідника-психолога.

Констатувальний експеримент був побудований з врахуванням основних положень особистісно-орієнтованого і діяльнісного підходів та включав наступні етапи: підбір валідних та надійних методик для вивчення сором'язливості у дошкільників; визначення критеріїв, показників та рівнів розвитку сором'язливості особистості дошкільного віку; виявлення психологічних особливостей та чинників становлення дитячої сором'язливості; виявлення динаміки генези сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку.

Дослідження проводилося у закладі дошкільної освіти № 430 м. Києва, індивідуально з кожним досліджуваним. Вибірку дослідження склали 127 дітей дошкільного віку, з них: молодших дошкільників – 31, середніх – 42 та 54 дитини старшого дошкільного віку.

При виборі психодіагностичних методик для вивчення прояву сором'язливості у дітей-дошкільників ми врахували результати теоретичного дослідження особливостей розвитку сором'язливості особистості, що розкриті у першому розділі роботи, та зорієнтували наш методичний інструментарій на діагностику емоційної, комунікативної і поведінкової сфери особистості дошкільника.

Методичний апарат включав комплекс діагностичних методик: 1) карта спостережень Д.Скотта (модифікована Бондарчук О.Ю.) (див. Додаток А); 2) діагностика розвитку спілкування з однолітками (І.Орлова, В.Холмогорова) (див. Додаток Б); 3) проєктивна методика «Два будинки» (І.Вандвик, П.Екблад) (див. Додаток В); 4) кольоровий тест М.Люшера (див. Додаток Г); 5) методика «Страхи в будинках» (О.Захаров, М.Панфілова) (модифікована Бондарчук О.Ю.)

(див. Додаток Д); 6) методика «Сходинки» В.Щура (див. Додаток Е); 7) графічна методика М.А.Панфілової «Кактус» (див. Додаток Ж).

Карта спостережень Д.Скотта (модифікована Бондарчук О.Ю.) (див. Додаток А)

Методика призначена для вивчення особливостей поведінки дітей дошкільного віку, дезадаптованих до умов життя у дошкільному закладі. У модифікований варіант включено 4 симптомокомплекси (СК) поведінки дошкільнят: I СК дозволяє визначити рівень недостатньої довіри до нових речей, людей чи ситуацій. II СК орієнтований на дослідження замкнутості особистості, дає можливість здійснити аналіз уникання контактів дошкільника з іншими людьми. III СК діагностує тривожні надії, прагнення дошкільника спрямовані на встановлення та збереження взаємодії з дорослими, показує невпевненість дитини по відношенню до дорослого. 4 СК дозволяє оцінити тривожність та невпевненість дошкільників при контактах із однолітками, їх ставлення до інших дітей (ворожість чи дружелюбність).

Зазначені симптомокомплекси у нашому дослідженні дозволяють оцінити поведінково-комунікаційну сферу дошкільника, а отримані результати слугують додатковим показником у вивченні виявів сором'язливості особистості.

Методика діагностики розвитку спілкування із однолітками (І.Орлова, В.Холмогорова) (див. Додаток Б)

Метою даної методики є визначення рівня комунікативних навиків дошкільнят з ровесниками. Діагностика спілкування передбачає фіксування інтересу дитини до інших дітей, чутливість до впливів, ініціативність, яку досліджуваний проявляє під час спілкування, просоціальні дії, співпереживання та цілі комунікації.

Комунікативна взаємодія дітей дошкільного віку зі своїми однолітками оцінюється за наступними параметрами: інтерес до ровесника (звертає чи ні дитина увагу на іншого, підходить чи говорить до нього); ініціативність (привернення уваги до своїх дій, усмішка, вчинки, зоровий контакт, залучення до гри інших); чутливість (бажання взаємодіяти з однолітками, діяти спільно,

спостереження за діями однолітків, підлаштування та наслідування їх дій); просоціальні дії (вміння зважати на бажання ровесників, допомагати, виконувати спільну діяльність); цілі спілкування (дії, вчинки, за допомогою яких дошкільник привертає увагу до себе чи залучає до спільної діяльності – це експресивно-мімічні цілі (емоційно забарвлені, розкуті дії) чи активна мова (слова, фрази)).

Проективна методика «Два будинки» (І.Вандвик, П.Екблад) (див. Додаток В)

Метою цієї проективної методики є виявлення кількісної оцінки та діагностика емоційного характеру соціальних зв'язків дитини дошкільного віку та здійснення аналізу суб'єктивно значимих контактів дошкільника.

Психолог малює на аркуші паперу два будинки: один рівний червоний (зліва), інший (справа) – чорний викривлений. Демонстрація малюнку дитині супроводжується інструкцією: «Подивися, перед тобою два будинки. Бачиш (показує на червоний будинок), цей будинок побудований спеціально для тебе. Подивися, який він гарний. Покажи де ти будеш жити?» Після того як дошкільник показав своє місце, психолог запитує у дитини хто буде разом з ним мешкати, кого він хоче взяти разом з собою до будиночка. Коли до червоного будиночка заселені всі, кого назвала дитина, дослідник звертає увагу дитини на інший будиночок – чорний, і цікавиться кого б дошкільник поселив у нього, акцентуючи, що цей будиночок поганий.

Оскільки ця методика є проективною, то передбачається, що зображення відіграє роль символу і дошкільник сам має проаналізувати і обрати де гарний будинок, а де ні та зможе самостійно розподілити свої міжособистісні контакти.

Кольоровий тест Люшера (див. Додаток Г)

Методика кольорових переваг дозволяє емпірично вивчити характер актуальних потреб, внутрішні конфлікти особистості, емоційні установки дошкільника та виявити ставлення дитини до навколишньої дійсності, залежно від обраного кольору.

Тест складається зі стимульного матеріалу (8 кольорових карток), які розкладаються перед дитиною у випадковій послідовності. Експериментатор

пропонує по черзі обрати той колір, який є найбільш приємним для дошкільника. Якщо вибір є складним, то пропонується обрати той колір, який є менш привабливим, а далі перейти до вибору більш приємних кольорів.

Методика «Страхи в будинках» (О.Захаров, М.Панфілова) (модифікована Бондарчук О.Ю.) (див. Додаток Д)

Зазначена методика сприяє виявленню та уточненню соціально-опосередкованих страхів, які є наявними чи домінуючими у дошкільника, а також дозволяє визначити спектр страхів, до яких схильна дитина віком від 3 років.

Дитині пропонують два будиночка: червоний та чорний. У першому живе те, чого дитина не боїться, а в другому – те, що викликає страх. Психолог вголос називає страхи зі списку, а дошкільник їх розселяє по будинках.

Методика «Сходинки» В.Щура (див. Додаток Е)

Ця методика використовується для виявлення системи уявлень дошкільника про те, як він оцінює себе сам. Процедура дослідження складається з бесіди з дитиною під час якої використовується певна шкала оцінки (сходинки), на якій він сам себе розміщує.

Графічна методика М.А. Панфілової «Кактус» (див. Додаток Ж)

Методика досліджує стан особистісно-емоційної сфери дитини, прояви агресії або тривожності, їх направленість та інтенсивність. До формальних показників даного тесту можна віднести розташування композиції на аркуші, силу натиску на олівець та промалювання ліній. Інші деталізовані характеристики відображають особливості, які характерні для емоційних проявів дошкільника.

На основі теоретичного аналізу та результатів пілотажного дослідження для визначення генези сором'язливості у дітей дошкільного віку нами виокремленні та обґрунтовані критерії, показники та рівні сформованості сором'язливості дошкільників, характеристики яких нами подано у таблиці 2.1.1.

Критерії, показники та рівні сформованості сором'язливості у дошкільників

Критерії сором'язливості	Рівні сформованості сором'язливості		
	Високий	Середній	Низький
Самооцінка	Негативний образ «Я»; невпевненість у собі, залежність від оцінки інших.	Амбівалентне ставлення до себе.	Позитивний, часто ідеалізований, образ власного «Я».
Комунікативність та дієвість	У спілкуванні дошкільники є інертними, боязливими; взаємодія з дорослими та ровесниками характеризується недовірою, підозрілістю, проявом тривожності, невпевненістю, легкою образливістю, емоційно вразливі до невдач, не самостійні. Намагаються дотримуватися емоційно комфортної дистанції; неприступні; мають потребу в емоційній безпеці; відчують внутрішній дискомфорт під час висунення до них завищених вимог з боку дорослих.	Спілкування та підтримання контактів залежить від особистих симпатій, настрою, авторитетності однолітків у групі; такі діти можуть бути як ініціаторами взаємодії, так і займати другорядну позицію під час спілкування; у комунікативній діяльності особливо важливу роль для них має оцінка інших; конформні, ініціативність залежить від обставин; іноді потребують позитивного підкріплення від дорослого для досягнення мети; активність може змінюватися інертною поведінкою. Мають потребу у любові зі сторони дорослих; очікують, що їхні дії будуть позитивно схвалені батьками та вихователями.	Активне спілкування та швидке встановлення контактів; вміння підтримувати взаємодію у часі; дружельність, позитивна налаштованість до інших; у спілкуванні вміють проявити себе, прагнуть до лідерства; активні, досягають цілей, не сприймають невдач. Діяльність таких дітей залежить від насиченості подій у навколишній дійсності; їхні дії підпорядковані оцінкам дорослих, разом з тим, вони вміють ризикувати та прагнуть зацікавити своєю персоною інших.
Соціальний та опосередкований страх	Страхи мають вибірковий характер та пов'язані з покаранням зі сторони дорослих, боязню бути покинутим, зазнати критики зі сторони інших чи опинитися у центрі уваги; почуття переживання страху можуть спричинити	Страхи дошкільника пов'язані з переживанням ситуативних негативно-забарвлених подій, які спричинені конкретними життєвими обставинами (наприклад, покарання	У дитини переважають страхи, які притаманні дошкільному віку, але вони не чинять суттєвого впливу на розвиток особистості: запізнення до дитсадка, чудовиська, вигадані герої та т. ін.

Критерії сором'язливості	Рівні сформованості сором'язливості		
	Високий	Середній	Низький
	незнайомі чи авторитетні люди, дорослі, однолітки, ситуації соціальної взаємодії.	за погану поведінку), проте вони короткотривалі, при наявності у майбутньому схожого, але позитивного, досвіду, такі страхи нівелюються.	
Потреба у зовнішній підтримці	Неприятність піклування; негативна реакція на допомогу зі сторони дорослих; дискомфорт, почуття особистісної загрози під час прояву турботи дорослими чи дітьми.	Амбівалентна потреба у турботі дорослого; за потреби можуть звернутися по допомогу, але зазвичай надають перевагу самостійності.	Позитивна реакція на турботу; завжди очікують на підтримку та схвалення дорослого, така допомога сприяє формуванню внутрішньо-позитивного самоставлення дитини до себе.

Узагальнюючи, зазначимо наступне: високий рівень сором'язливості дошкільника характеризується 1) низькою самооцінкою; 2) униканням комунікативної взаємодії з дітьми та дорослими, інтровертованістю; 3) вибіркоким характером страхів у ситуаціях соціальної взаємодії; 4) негативним відношенням до зовнішньої підтримки; середньому рівню розвитку сором'язливості дошкільника притаманні 1) амбівалентний образ «Я»; 2) спілкування з іншими, яке залежить від особистісного та емоційного ставлення дитини та її потреби у позитивному схваленні дій; 3) соціальні страхи, пов'язані з переживанням ситуативно-негативних подій; 4) амбівалентна потреба у зовнішній підтримці; низький рівень розвитку сором'язливості дошкільника виявляється у 1) високій самооцінці; 2) розвинених комунікативних навичках та активній діяльності; 3) страхах, що притаманні дітям дошкільного віку (наприклад, казкові герої); 4) позитивному сприйнятті зовнішньої підтримки.

Варто відзначити, що валідність сконструйованого нами банку методик дослідження процесу формування сором'язливості особистості дошкільників перевірялась на основі результатів пілотажного дослідження та апробації, отриманих з репрезентативної вибірки досліджуваних (75 респондентів генеральної сукупності). Достовірність використаного нами методичного

арсеналу, підкріплена на підставі методу «поперечних зрізів» у ході повторних досліджень та порівняльного аналізу. Це відображено в наукових публікаціях [8; 9], що підтверджує можливість його використання як у нашому, так і в інших наукових дослідженнях, які стосуватимуться проблеми формування сором'язливості дошкільників.

2.2. Психологічні особливості розвитку сором'язливості у дітей дошкільного віку

Презентуємо результати проведеного констатувального експерименту. Відмітимо, що з метою дослідження генези сором'язливості та з урахуванням наукових положень стосовно вікової специфіки розвитку сором'язливості у дошкільному віці, викладених у першому розділі нашої роботи, ми аналізували отримані результати як для усіх досліджуваних загалом, так і для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку зокрема.

Математичні розрахунки отриманих діагностичних результатів здійснювалися за допомогою програми IBM SPSS Statistics Standard [<http://www-01.ibm.com/software/analytics/spss/>]. З метою встановлення критерію достовірності відмінностей вимірюваних показників між групами нами було використано Н-тест Крускала-Уоліса (див. Додаток К) та U-критерій Манна-Уїтні, де $p \leq 0,05$ (див. Додаток Л).

Презентуємо нижче кількісний та якісний аналіз результатів, що розкривають компоненти сором'язливості дошкільників.

За допомогою методики «Сходишки» В.Щура нами було виявлено (див. Рис. 2.2.1), що 58,3% дошкільників мають високий рівень самооцінки. Для дошкільного віку вважається нормою, коли діти приписують собі високі оцінки бачення власного Я, свої дії, поведінку вони оцінюють як успішну. Такі дошкільники хвалькуваті, люблять бути у центрі уваги, активно спілкуються з однолітками, в ігровій діяльності прагнуть до лідерських позицій, залучають інших до гри, задають їй темп та сценарій, мають ідеалізований образ власної особистості, досягають поставлених цілей, не задумуючись про невдачі, які можуть виникати. Високий рівень самооцінки на цьому віковому етапі визначається позитивним ставленням та оціночним схваленням дорослого, а особливо батьків, другорядне значення займає інтенсивність розвитку комунікацій з ровесниками.

У 20,3% дітей спостерігається амбівалентна оцінка власного ставлення до себе та самооцінки своєї особистості. У виконанні діяльності (самостійної чи групової) такі дошкільники демонструють ініціативність, але, зіштовхнувшись із перешкодами, можуть проявити нестійкість, орієнтацію на поведінку чи дії більш впевнених у собі однолітків, іноді можуть потребувати допомоги дорослого при залученні до гри, час від часу діляться іграшками, якщо бачать, що інтерес до них зі сторони інших зникає, можуть відійти та не заважати товаришу. Під час спілкування з дітьми в групі дошкільникам з середнім рівнем самооцінки властива деякою мірою невпевненість, зацікавлене спостереження за комунікацією інших, уникання конфліктних ситуацій, можуть піддаватися впливу думки інших, якщо сумніваються у власних переконаннях. При реалізації діяльності можуть спасувати, якщо не відчують позитивної емоційної підтримки та схвалення дорослого (батьків, вихователя), потребують позитивного підкріплення від них.

У 22,4% дошкільників спостерігається низький рівень самооцінки. Такі діти відчують невпевненість у собі, боязливість, тривожність, плаксивість, закритість, негативно ставляться до себе, своїх вмінь, залежать від оцінки інших, вони не самостійні, безініціативні. Їм важко дається опанування нового виду діяльності, не здатні до ризику, мають низьку мотивацію, оскільки емоційно вразливі до невдач, їхні дії загалом передбачувані, адже будуються на перевірених досвідом патернах поведінки. Дошкільники із заниженою самооцінкою не прагнуть звернути на себе увагу, ніколи першими не вступають у взаємодію, на будь-які дії зі сторони однолітків реагують негативно, уникають контакту з ними, не вміють підтримувати комунікативний зв'язок з товаришами. Під час ігрової діяльності роблять вигляд, що не помічають та не чують прохання чи пропозиції до гри ровесників, не діляться власними іграшками й не проявляють інтересу до чужих, надають перевагу сидінню на одному місці протягом дня, зазвичай, у колі зору вихователя. Такі емоційно-поведінкові аспекти зазвичай притаманні діткам, які мають негативне схвалення з боку дорослих, зазнають критику з їх сторони,

виховуються за авторитарною системою чи переживали неодноразовий негативний досвід спілкування з однолітками.

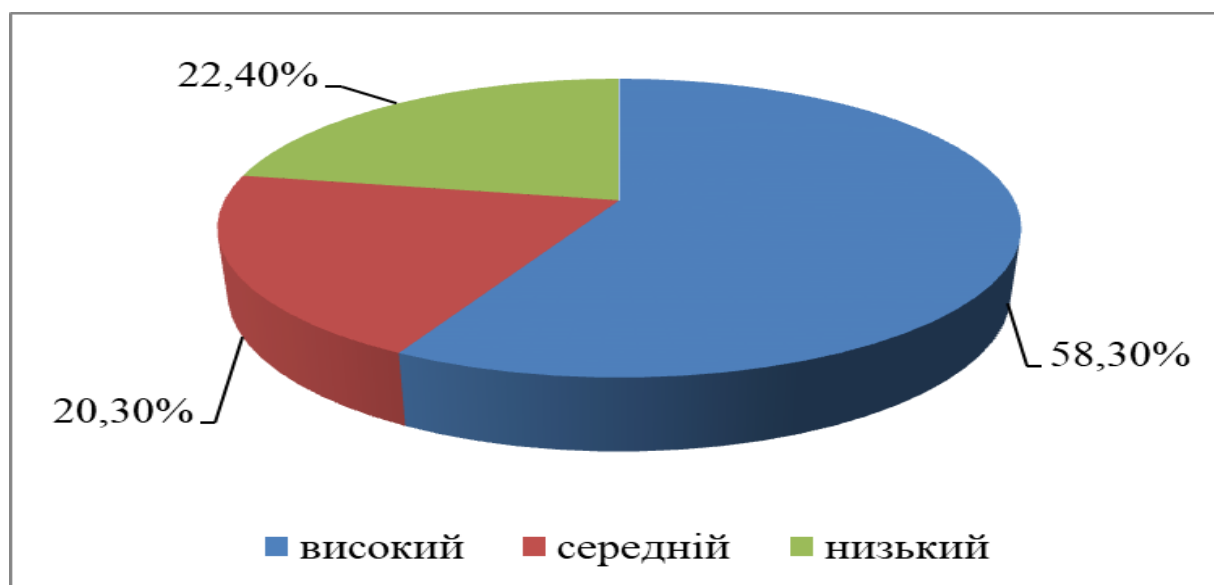

Рис.2.2.1 Показники рівня самооцінки у дітей дошкільного віку

Методика кольорових переваг (тест Люшера) дала нам можливість оцінити актуальні потреби та внутрішні конфлікти дітей дошкільного віку відповідно до кольору, якому надавалася перевага. Серед запропонованих восьми кольорів (див. Табл.2.2.1), перші два (червоний та фіолетовий) дали нам можливість інтерпретувати засоби, у яких є потреба та які слугують допомогою у досягненні цілей. Обрані кольори засвідчили, що у понад 38,9% дітей емоції залежать від речей, які викликають інтерес чи сильно хвилюють досліджуваних. Дошкільники прагнуть до пізнання оточуючої дійсності, намагаються бути помітними, зацікавити інших своєю особистістю. Дитячі дії та вчинки підпорядковані емоційній сфері, залежать від оцінки оточуючих, вони можуть бути занадто нав'язливі, у спілкуванні надають перевагу емоційності, активні, мають мотивацію до досягнення цілей та готові ризикувати задля отримання позитивно-схвального досвіду.

Понад 37% дошкільників відчують себе емоційно комфортно, якщо знаходять взаєморозуміння та відчуття любові з іншими. Вони потребують позитивного схвалення своїх дій та вчинків батьками, вихователями, а також ровесниками. Завжди готові прийти на допомогу, очікують розуміння своєї

поведінки іншими людьми. Їх не лякають нові життєві ситуації, можуть проявляти амбівалентність готовності до пошуку нових знань у пізнанні світу.

Понад 23,3% дітей дошкільного віку емоційно дистанціюються від людей, оскільки переживають дискомфорт та ізолюваність у оточенні в якому знаходяться, їм не вистачає визнання дорослих та однолітків, їх позитивного оцінювання та заохочення. Дошкільники почуття впевненості компенсують за рахунок неприступності, неможливості інших впливати на них, відстороненості від спільної діяльності. Постійно потребує визнання, емоційної безпеки. Дошкільники відчують знесилення, якщо дорослі до них пред'являють завищені вимоги, залучають до діяльності, яка потребує взаємодії з ровесниками. У спілкуванні займають позицію підлеглого, під тиском легко змінюють свою точку зору, ніколи не проявляють інтерес до комунікації першими.

Таблиця 2.2.1

Відсотковий розподіл кольорових переваг у дітей дошкільного віку

Надання переваги	Розподіл кольорів (%) (N=127)							
	Синій	Зелений	Червоний	Жовтий	Фіолетовий	Коричневий	Чорний	Сірий
1	23,62	7,09	31,5	15,75	11,02	0,79	3,94	4,72
2	13,39	11,81	12,6	19,69	22,05	4,72	11,81	2,36
3	7,09	21,26	6,3	29,13	11,02	6,3	16,53	2,36
4	26,77	5,51	12,6	12,6	12,6	18,9	1,57	7,87
5	11,81	18,9	10,24	7,87	17,32	7,09	10,24	13,39
6	6,3	14,96	7,87	6,3	10,24	20,47	23,62	21,26
7	7,09	14,96	8,66	7,09	10,24	18,11	6,3	26,77
8	3,94	5,51	10,24	1,57	5,51	23,62	25,98	21,26

Якісні та кількісні дані за проективною методикою «Кактус» М.Панфілової засвідчили (див. Рис. 2.2.2), що 55,91% дітей дошкільного віку мають гармонійний емоційний стан, спілкуванню таких досліджуваних притаманна привітність, вмотивованість до продовження взаємодії, дружельюбність, позитивне ставлення до інших, але разом з тим вони ранимі, потребують захисту дорослих, піклування, люблять бути залученими до спільної діяльності та отримувати новий досвід у пізнанні навколишньої дійсності.

Для 44,09% дошкільників властива тривожність, агресивність, стурбованість, боязливість, особистісне самоставлення негативно забарвлене, у

спілкуванні чи ігровій діяльності вони проявляють ворожість, недовірливість, підозрілість до інших, прагнучи внутрішньої емоційної рівноваги, дошкільники схильні до уникнення контактів з однолітками, мотивація обумовлена створенням емоційно захищеної атмосфери навколо себе.

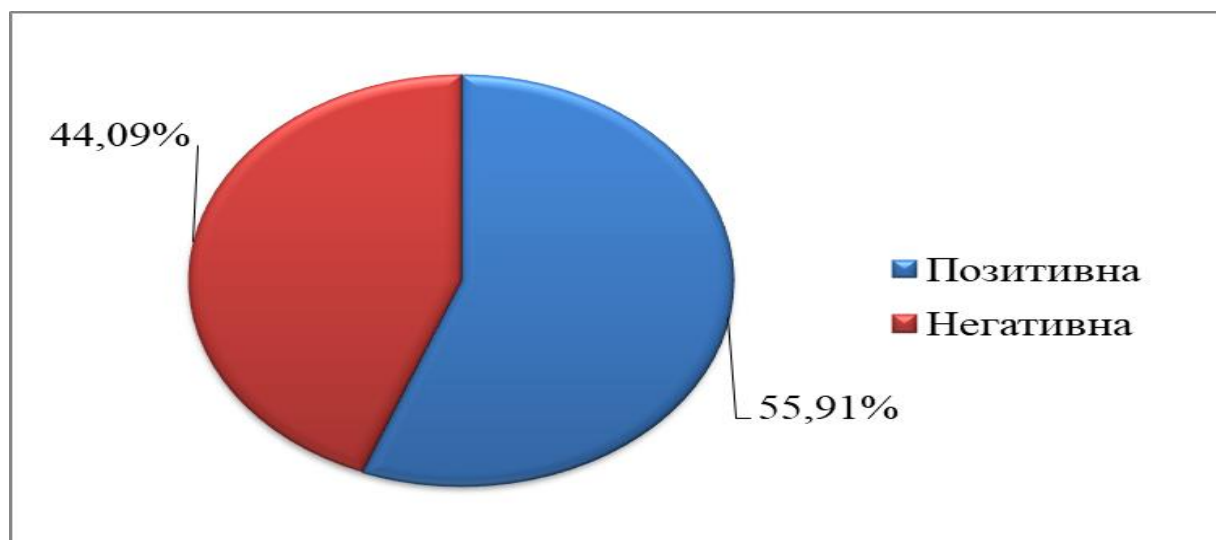

Рис. 2.2.2 Показники стану емоційної сфери у дітей дошкільного віку

Понад 58,27% дітей дошкільного віку відкриті до взаємодії з іншими людьми, вбачаючи у комунікації можливість проявити себе, знайти нових друзів, вони легко вступають у спільну ігрову діяльність, можуть бути її ініціаторами, не розгублюються у нових ситуаціях. Для 41,73% дітей у спілкуванні та взаємодії з дорослими та ровесниками притаманна негативна налаштованість до останніх, можуть ображатися, плакати, переживають почуття боязливості, розгубленості, невпевненості у власних силах. Такі діти не ініціативні у ігровій діяльності, надають перевагу самотійній грі, споглядають за діями інших зі сторони (див. Рис. 2.2.3).

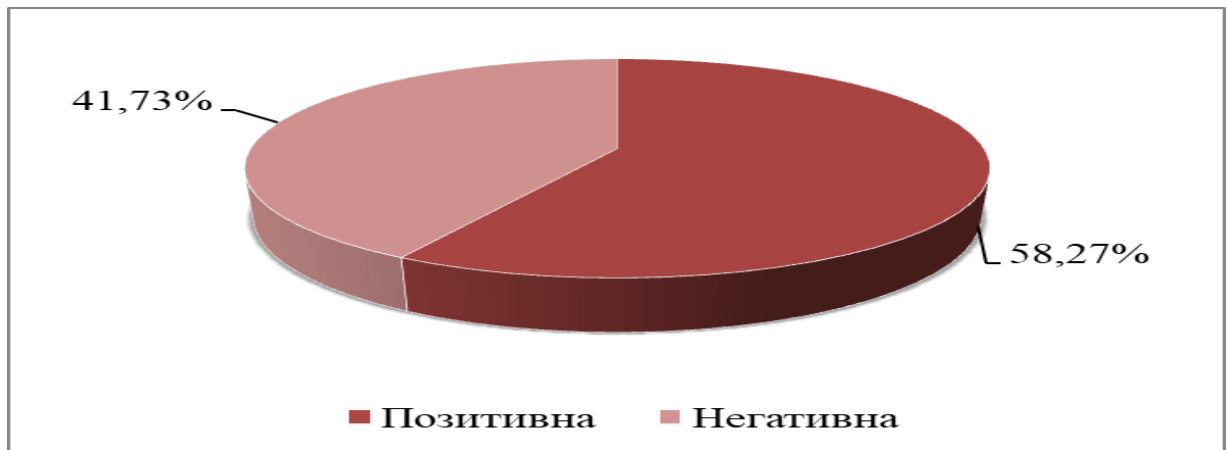

Рис.2.2.3 Оцінювання задоволеністю спілкування дошкільників

Понад 85% досліджуваних дошкільників позитивно сприймають турботу та підвищений інтерес до їх особистості дорослого, люблять отримувати бажане. Діти позитивно ставляться до спільної ігрової чи пізнавальної діяльності з однолітками та допомоги зі сторони батьків чи вихователів, проявляють зацікавленість до дій і вчинків інших, залюбки діляться іграшками (див. Рис.2.2.4).

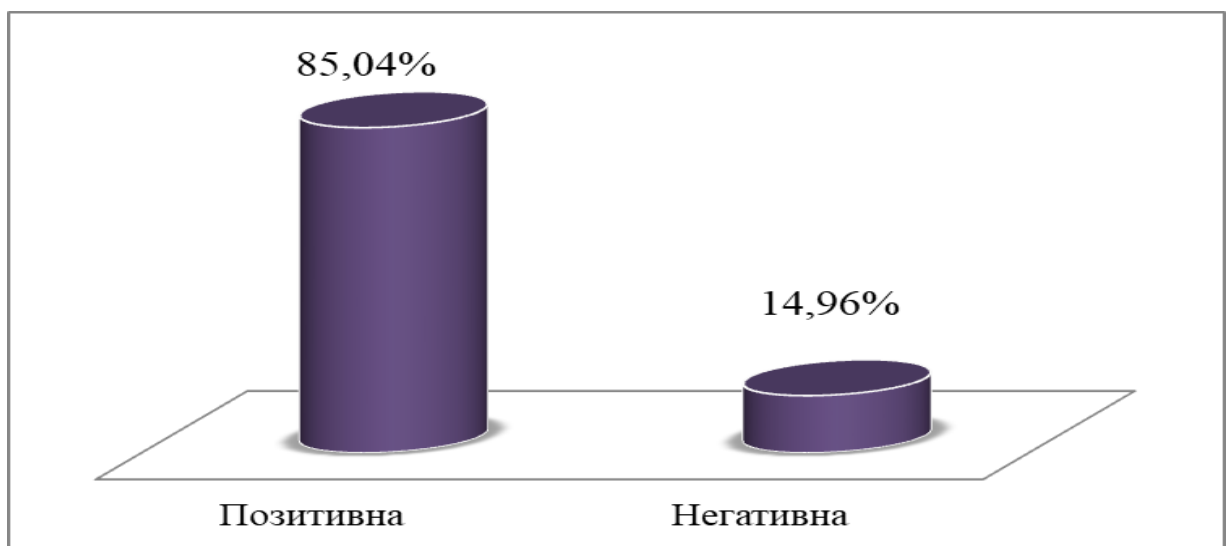

Рис.2.2.4 Показники задоволеності турботою про дошкільників інших

На відміну від них, 14,96% дошкільників переживають неприязнь піклування. Такі діти негативно реагують на допомогу по догляду зі сторони вихователя, намагаються уникнути будь-якої взаємодії з ним. Турбота дорослого чи допомога ровесника вбачається ними як щось небезпечне, недоцільне, таке, що

загрожує емоційній стабільності, викликає переживання, дискомфорт, посилює відчуття невпевненості у власних діях. Такі дошкільники не вміють правильно реагувати на піклування, дякувати за це.

У 59,06% дітей дошкільного віку виявлено позитивний досвід взаємодії з дорослими та ровесниками, вмотивованість на спілкування з ними. Такі дошкільники розуміють та проявляють інтерес до підтримання та продовження комунікації, не відсторонюються від групи, слідує її інтересам, активні під час ігрової діяльності, дотримуються сюжетної ролі, діють спільно та злагоджено з іншими. Під час взаємодії вільно висловлюють свою позицію, товариські, активні, здатні переконувати інших у правоті своїх вчинків.

Понад 40% дошкільників надають перевагу усамітненості, їхня взаємодія з оточуючим світом відзначається інвертованістю, внутрішнім локус-контролем, надають перевагу невеликій групі дітей, або й зовсім грі наодинці, уникають будь-яких виступів перед глядачами, можуть розплакатися, тремтіти від страху, їм більше до вподоби роль слухача, ніколи не виступають ініціаторами розмови чи спільної діяльності, комфортні, мало емоційні, більше концентрують свою увагу на негативному досвіді, ніж позитивному, мовчазні, скритні, бояться ризикувати (див. Рис. 2.2.5).

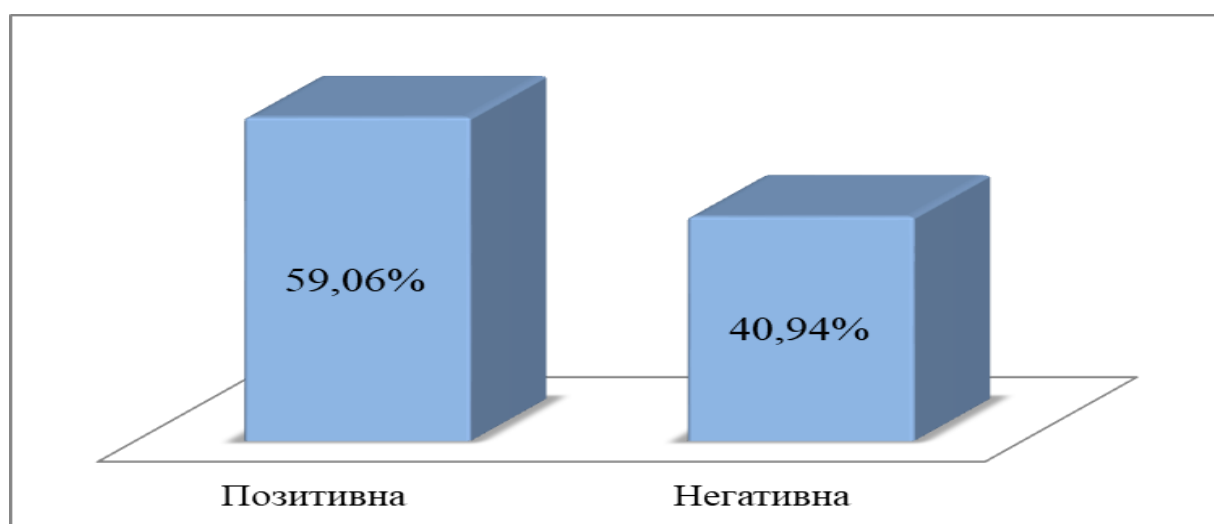

Рис. 2.2.5 Оцінювання дошкільниками взаємодії з дорослими та ровесниками

Бачення майбутніх особистісних змін у дошкільників розподілилися наступним чином (див. Рис. 2.2.6): понад 89% дошкільників висловили думку про те, що з часом їх особистість зазнає позитивних змін, а саме: вони стануть більш товариськими, добрими, відкритими, їм легше буде взаємодіяти з оточуючими людьми, вони знайдуть собі нових друзів, стануть схожими на одного з батьків. Серед дітей дошкільного віку 13,39% впевнені, що з часом їх зміни будуть більш негативними: з'явиться ворожість, агресивність до інших, самотність, діти стануть більш емоційно віддалені від своїх батьків, однолітків, стануть залежними від інших. Понад 2% дошкільників впевнені, що з часом нічого не зміниться у їх поведінково-емоційній сфері.

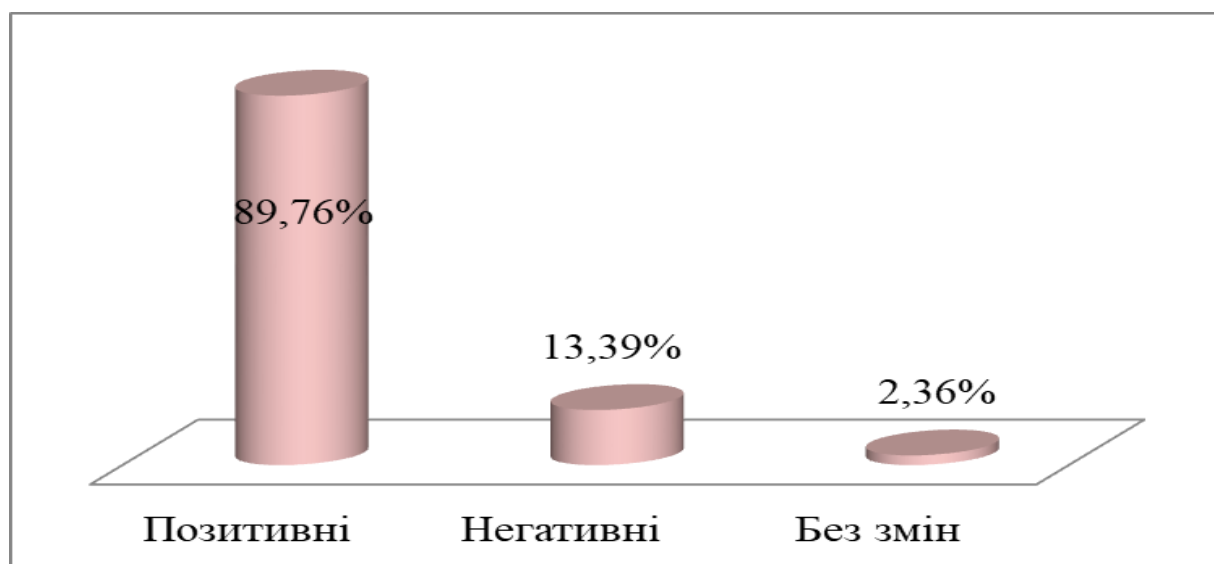

Рис. 2.2.6 Проекція емоційно-поведінкової сфери дошкільників

Розвиток комунікативної сфери у дітей дошкільного віку визначався за шкалами інтересу до однолітків (див. Рис. 2.2.7), ініціативності (див. Рис. 2.2.8), чутливості (див. Рис. 2.2.9), просоціальних дій дітей (див. Рис. 2.2.10) та їх спілкування (див. Рис. 2.2.11).

Високі показники інтересу до однолітків спостерігаються у 36,2% дошкільників та характеризуються активною позицією відносно ставлення до іншої дитини, використанням мовних засобів, що закликають до спільної дії та супроводжуються використанням відповідних жестів, міміки, уважне спостереження за поведінкою оточуючих, зменшення дистанції між суб'єктами

комунікації, прийняття на себе лідируючої ролі, підтримання інтересу до партнера впродовж тривалого часу.

Середній рівень прояву даного показника мають 44,9% дошкільників. Такі діти звертають увагу на однолітків, цікавляться їхніми діями під час ігрової діяльності, але у спілкуванні займають пасивну позицію, не наважуються зав'язати діалог, показати свій інтерес до товариша, очікують на заохочення зі сторони, тому можуть спостерігати за грою інших зі сторони.

У 18,9% дітей дошкільного віку виявлено труднощі у висловлюванні зацікавленості до співбесідника, не демонструють інтересу до дій ровесників, прагнуть до уникання будь-якої взаємодії з ними, спілкування не стійке, вербально скупе з помітними ознаками тривожності, невпевненості.

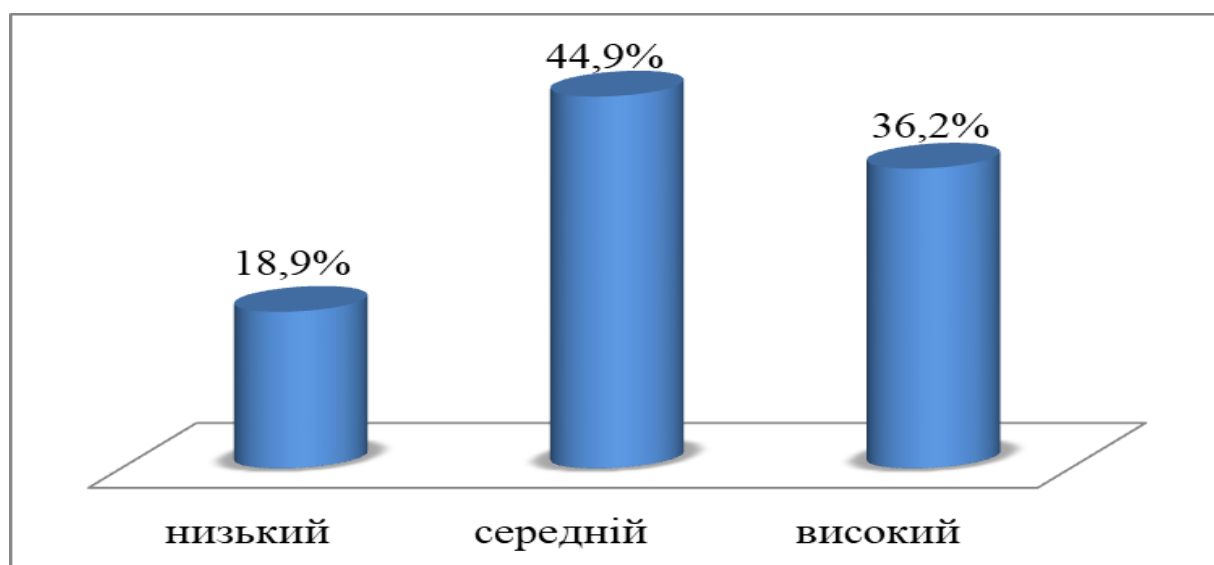

Рис. 2.2.7 Показник інтересу до ровесника під час спілкування

Високі показники ініціативності під час спілкування (37,1%) свідчать про те, що таким дошкільникам притаманно постійно займати лідируючі позиції у комунікативному процесі, брати на себе ініціативу у нових знайомствах. Взаємодія з однолітками відзначається дружелюбністю, щирістю, відкритістю, проявом цікавості тощо.

Середній рівень ініціативності під час комунікації виявлено у 36,2% дітей дошкільного віку, що характеризується як активними діями по відношенню до адресата спілкування, так і періодами безініціативності, інертності у

комунікативному процесі. Таким дітям притаманна поступливість, невпевненість в діях, якщо їх особистість зазнає критики зі сторони.

Низький рівень прояву ініціативності у спілкуванні мають 26,7% респондентів. Такі дошкільнята або взагалі не прагнуть до встановлення контакту з ровесниками, або ж ніколи першими не розпочинають взаємодію. Часто їх знайомство, перше та наступне спілкування розпочинається лише після допомоги дорослого (батьків, вихователя, психолога), або їх ініціативи. Однією з проблем, яка стає перешкодою до встановлення контакту, є брак навичок взаємодії з іншими людьми, недостатньо розвинене мовлення та т. ін.

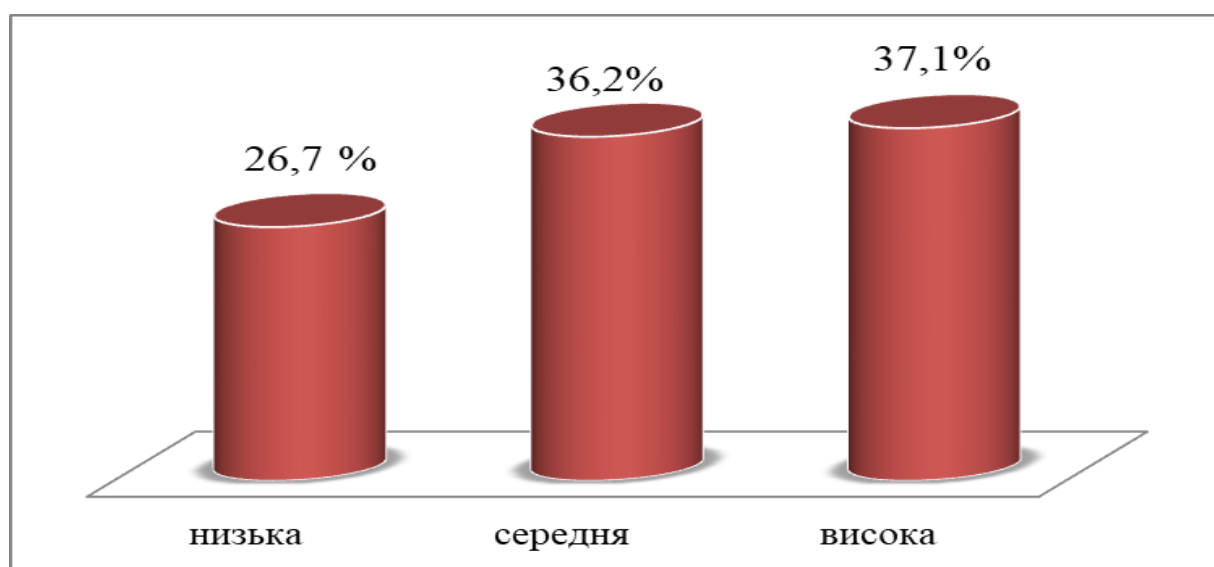

Рис. 2.2.8 Показник ініціативності дошкільників у спілкуванні

Чутливість, яка проявляється у дошкільника у відповідь на комунікативний процес, досить часто носить внутрішньо-емоційний характер та формує в майбутньому певні моделі поведінки під час спілкування. Серед досліджуваних дітей дошкільного віку 24,5% проявляють низький рівень чутливості під час взаємодії, що є свідченням деякої закритості дитини, невпевненості у собі, емоційної стриманості по відношенню до суб'єктів спілкування, відсутності бажання спільних дій, демонстрації власної думки чи взагалі повного ігнорування співрозмовника.

Середній рівень прояву чутливості виявлено у 40,9% дошкільників, що у спілкуванні відображається у відгуку на ініціативи інших однолітків, прагненні до

спільних дій з ними, прояву конформної поведінки, вмінні адаптуватися до нових ситуацій, що виникають у спілкуванні, товариськості.

Понад 34% продіагностованих дошкільників мають високий рівень чутливості під час взаємодії з ровесниками, активно відгукуються на всі пропозиції, швидко підлаштовуються під мінливість поведінки інших, схильні наслідувати тих однолітків, які для них є значимими, з якими товаришують, які мають позитивну оцінку від дорослого (вихователя чи одного із значимих батьків).

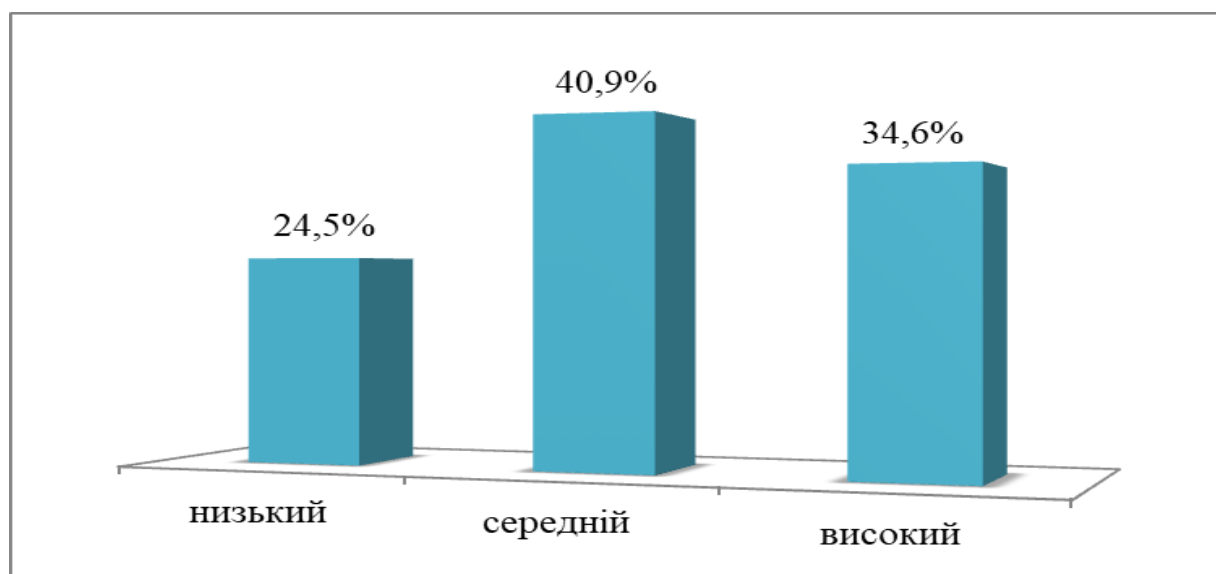

Рис. 2.2.9 Показник прояву чутливості дітей дошкільного віку під час спілкування

Високий рівень просоціальних дій під час спілкування наявний у 27,5% дошкільників та характеризується бажанням діяти спільно з ровесниками, враховуючи при цьому їх інтереси, прагненні до уникання конфліктних ситуацій, образ, прояві допомоги іншим тощо.

Середній рівень просоціальних дій (45,7%) дитини під час спілкування виявляється у амбівалентній позиції під час ігрової діяльності (може грати самостійно або ж залучати когось), яка залежить від настрою, особистісних симпатій тощо. Разом з тим, такі діти рахуються з думкою інших, не жадібні до

іграшок, залюбки з ними діляться, не пригнічуються, якщо виходить зайняти лідерської позиції під час взаємодії.

Низький рівень просоціальних дій мають 26,8% дітей дошкільного віку, який проявляється у небажані діяти спільно з ровесниками, капризах, відмові у допомозі іншому, униканню спілкування, не бажані ділитися іграшками, протестах та ігноруванні допомоги зі сторони дорослого у налагодженні контактів.

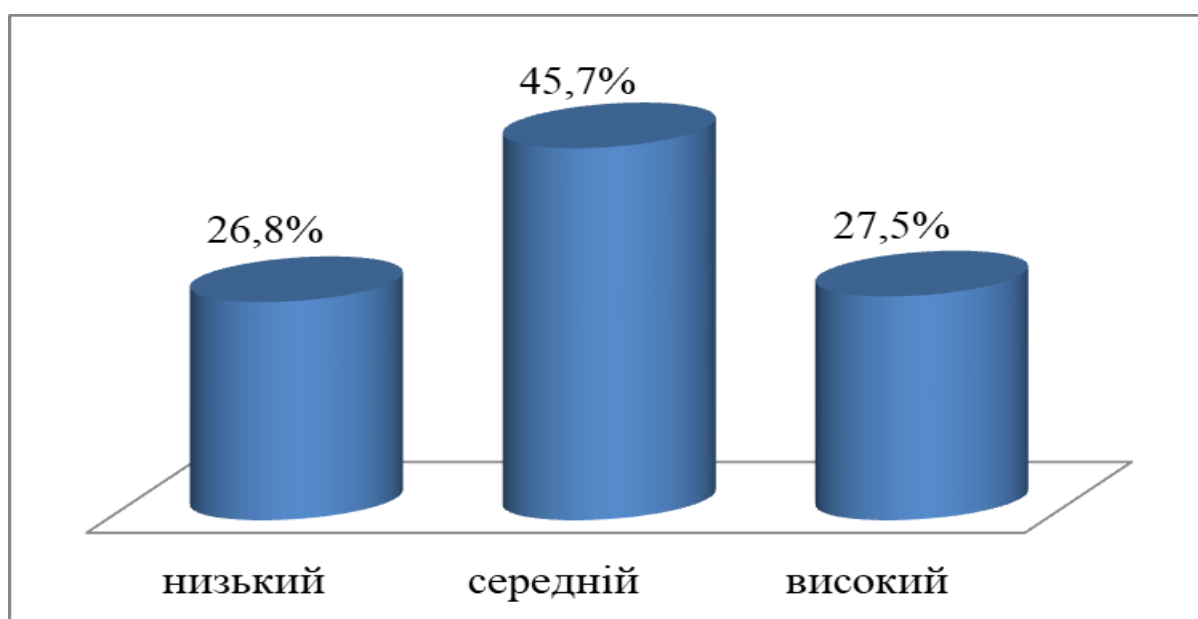

Рис. 2.2.10 Показник просоціальних дій дошкільників у спілкуванні

Для 37,8% дітей дошкільного віку спілкування служить елементом розвитку емоційно-поведінкової сфери, за допомогою нього дошкільник вчиться висловлювати власні емоції, почуття, бачення світу, розвиває своє пізнання. Під час комунікативної діяльності поведінка дитини є розкутою, енергійною, спостерігається нав'язування своїх дій (кривляння, наспівування та т. ін..) іншим дітям (див. Рис. 2.2.11).

Для 61,4% дошкільнят спілкування є елементом взаємодії зі світом, засобом для висловлювання, однак особливого значення для дитини воно не відіграє, емоційність дитини проявляється епізодично, мова жестів є скутою, відсутній елемент нав'язування своїх патернів іншим дітям.

Байдуже ставлення до спілкування, скупість у прояві емоцій, уникання будь-яких контактів, прагнення до усамітнення виявлено у 0,8% дітей-дошкільників. Серед можливих причин такого низького показника можуть бути як особистісні страхи, так і низький розвиток мовлення дитини.

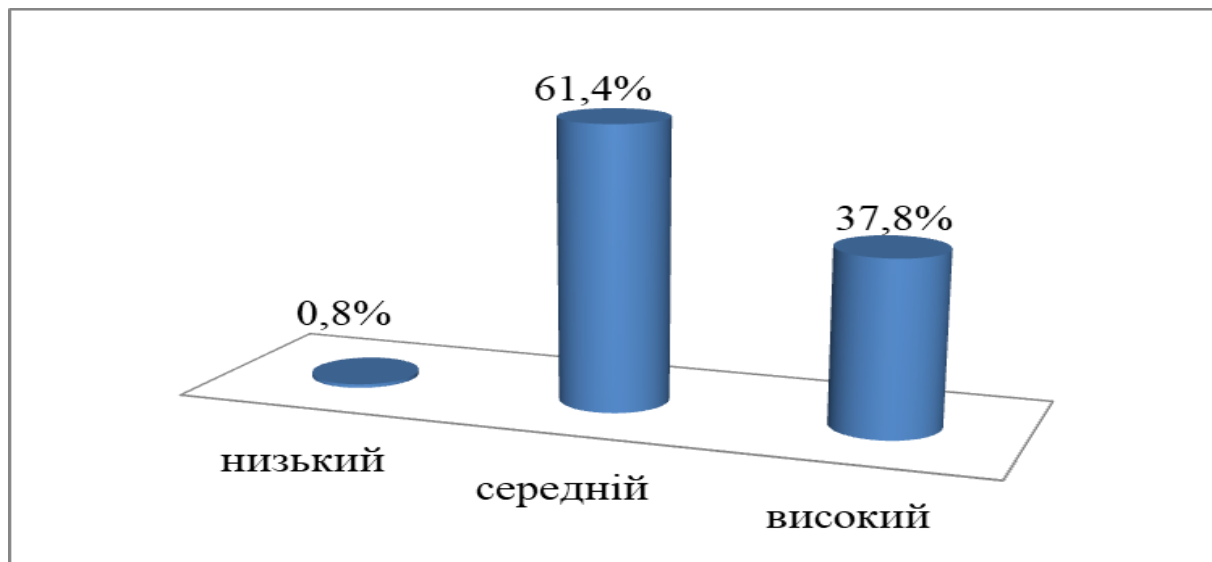

Рис. 2.2.11 Показник спілкування дітей-дошкільників

Проективна методика «Два будинки» (див. Рис. 2.2.12) дозволила визначити коло соціальних контактів дитини, які викликають у неї почуття страху, тривоги, боязливості, невпевненості тощо. Згідно психодіагностичних результатів найбільшу особистісну небезпеку для дошкільників становлять: взаємодія з незнайомими людьми (58,27%) ($p=0,000$; при $\alpha=2$); дорослі (сюди належать родичі (тітка, бабуся, дідусь), сусіди, друзі батьків та т. ін.) – 38,58% ($p=0,000$; при $\alpha=2$); друзі та однолітки – 37,00% ($p=0,001$; при $\alpha=2$). Високі відсотки особистісного остраху таких осіб спричинені факторами постійного залякування та формування негативного образу незнайомців зі сторони батьків; негативною взаємодією чи особистою неприязню до конкретних осіб; низькою увагою (на думку дітей) батьків до них та наданням переваг спілкуванню з дорослими; страхом бути незрозумілим, неприйнятим однолітками.

Негативно ставляться до батька 19,69% дітей та до матерів – 16,54% ($p=0,003$; при $\alpha=2$), ще 15,74% – до братів та сестер. Специфіка такого вибору дитиною значимих для неї постатей обґрунтована внутрішньо сімейними

конфліктами, розлученням батьків, непорозумінням із одним з них, їх постійною критикою дитини, зневажанням її особистості, фізичними покараннями, ставленням у зразок інших дітей родини тощо.

Понад 7% дітей дошкільного віку негативно налаштовані на взаємодію з вихователем. Таке ставлення до вихователя викликано особистісним страхом до авторитета, негативним досвідом взаємодії з ним, нав'язаними поглядами батьків, формуванням ними негативних установок, страхів на особистість вихователя.

У 8,66% дошкільників спостерігається оцінювати себе як негативних персонажів, які не вміють дружити, не мають такої ж іграшки як в іншій дитині, не слухаються батьків, не встигають під час занять за вихователем тощо. Таке ототожнення у дошкільному віці є, на наш погляд, соціально обумовленим, залежить від оцінки дитини значущого дорослого та вихователя, дитячої ідентифікації з одним із батьків та негативно впливає на розвиток самооцінки дошкільника.

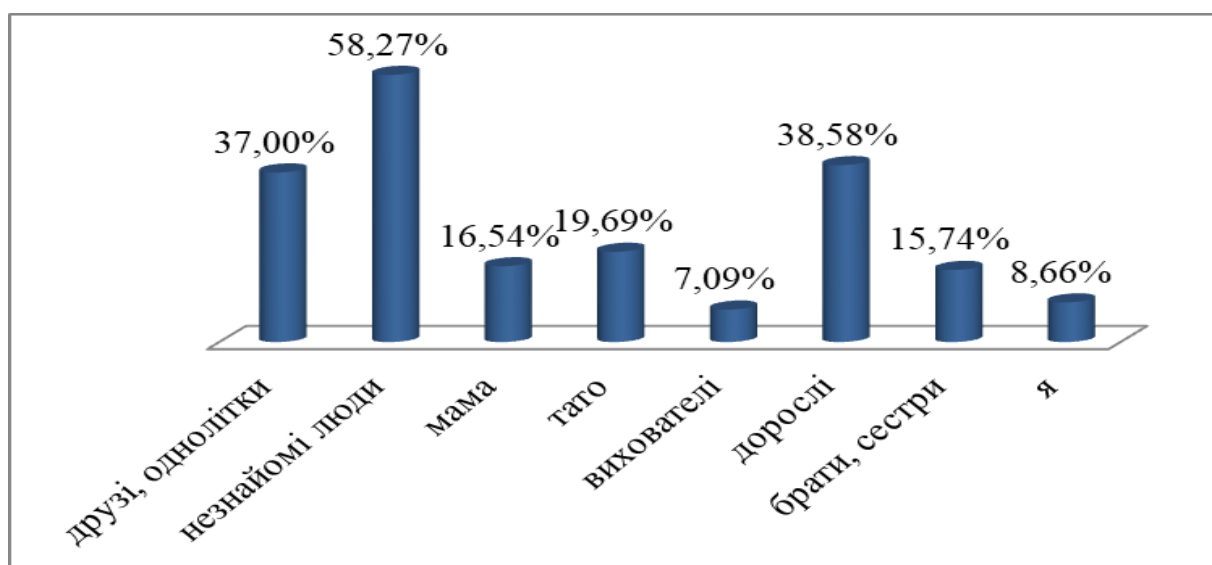

Рис. 2.2.12 Негативні емоційно забарвлені соціальні зв'язки дітей дошкільного віку

Методика «Страхи в будиночках» дозволила визначити ті з соціально-опосередкованих страхів, які притаманні дітям дошкільного віку та можуть вплинути на становлення їх сором'язливості у майбутньому (див. Рис. 2.2.13). Найбільший страх, згідно опрацьованим результатам, це страх агресії, нападу з

боку інших (72,44%) ($p=0,004$; при $\alpha=2$), що проявляється у неодноразових особистісних образах, критиці дій та вчинків дитини, постійних зауваженнях зі сторони соціуму. Незнайомі люди (63,78%) викликають у дитини острах у зв'язку з непередбачуваністю їхньої поведінки, недовірою до погано знайомих людей, очікуванням загрози з їх сторони.

Понад 48% дітей бояться залишитися самотніми, а 46,46% переживають відчуття страху через те, що можуть бути покараними батьками, ще 16,53% дошкільників бояться мами чи тата. Можливо, такі показники свідчать про те, що батьківський стиль виховання є недосконалим, з постійними або неодноразовими залякуваннями «залишити» дитину чи реально існуючими діями, які підтверджують такі слова, фізичними чи психологічними покараннями тощо.

У 40,94% дошкільників виявлено страх перебування на публіці (наприклад, під час виступу на дитячому концерті); 35,43% дітей цього віку з острахом відносяться до свого запізнення в садочок, тому що бояться бути осоромленими за таку ситуацію вихователем чи однолітками; 20,47% дошкільників переживають особистісний страх (страх втрати контролю), коли потрапляють у раніше незнайому ситуацію та не знають яку форму поведінки обрати, розгублюються, втрачають контроль над своїми діями (у тому числі психофізіологічними проявами (почервоніння обличчя, уникання зорового контакту, прискорене серцебиття тощо)).

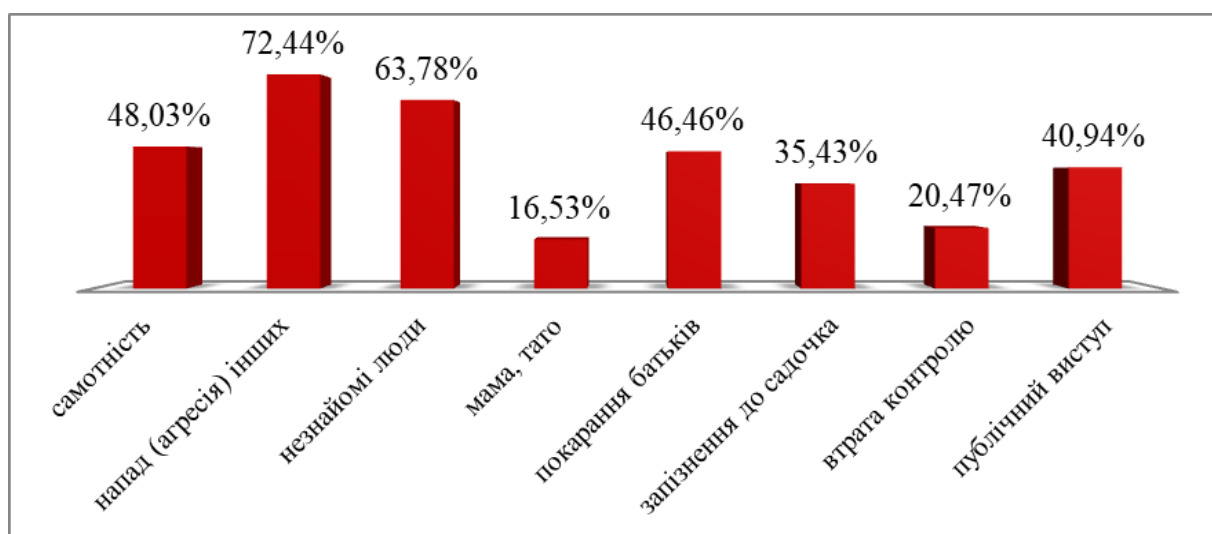

Рис. 2.2.13. Розподіл страхів дітей дошкільного віку

Під час проведення індивідуальної психодіагностики, спостерігаючи за поведінкою досліджуваних, було помічено, що деякі з них перед початком роботи з психологом обирають не дитячий столик та стілець, а – дорослий. Враховуючи вище зазначене, нами було проведено *авторський «експеримент зі стільцем»*.

Метою експерименту було з'ясувати чи залежить вибір дорослого чи дитячого стільця від рівня сором'язливості дитини. Хід цього експерименту полягав у тому, що дошкільнику пропонувалося обрати один зі стільців (дорослий чи дитячий) у кабінеті психолога, за яким він буде сидіти під час проведення первинної психологічної діагностики. Якщо вибір дитини був здійснений на користь дорослого стільця, то психолог у ході проведення дослідження мав поцікавитися чи зручно дитині знаходитися на цьому стільці та запропонувати дошкільнику альтернативу – «Чи хочеш ти пересісти на інший стільчик?» (показуючи рукою на дитячий стілець).

Результати експерименту продемонстрували, що діти з низьким рівнем сором'язливості надавали перевагу дитячому стільчику, відповідно їх віку; серед дітей з середнім рівнем сором'язливості маленькому стільчику надавали перевагу 80% досліджуваних, великому – 20%; серед дошкільників з високим рівнем сором'язливості 22,86% обирали дитячий стільчик, 77,14% стільчик «для дорослих». Варто також відмітити, що на запитання психолога під час проведення діагностики «Чи зручно тобі знаходитися на цьому стільці?» у дітей завжди лунало «Так» чи стверджувальний кивок головою, жодний з дошкільників так і не виявив бажання пересісти за дитячий столик для роботи. На нашу думку, такий дитячий вибір зумовлений прагненням дитини до визнання його особистості іншими, звернути увагу дорослого на себе та свої потреби, бажанням швидкого дорослішання для взаємодії «на рівних».

2.3. Специфіка вікової динаміки вияву сором'язливості у дітей дошкільного віку

Враховуючи відмінності дошкільників у розвитку пізнавальних процесів, становленні емоційної сфери, особливостей соціальної ситуації розвитку, появи нових новоутворень тощо, розглянемо специфіку та якісні ознаки прояву сором'язливості у дітей молодшого (3-4 роки), середнього (4-5 років) та старшого (5-6 років) дошкільного віку за визначеними нами критеріями: самооцінка, комунікативність та дієвість, потреба у зовнішній підтримці, соціальний та опосередкований страх. Порівняння результатів між дітьми молодшого, середнього та старшого дошкільного віку здійснювалося за допомогою U-критерія Мана-Уїтні (див. Додаток Л).

Відсоткові показники рівня самооцінки у різні періоди дошкільного віку засвідчили, що для кожної з досліджуваних вікових груп властивий високий рівень самоставлення та оцінювання самого себе, своїх можливостей (молодша група – 64,52%; середня – 52,38%; старша група – 59,26%). Середньому та низькому рівню самооцінки дошкільників властива мінливість показників: у групі дітей 3-4 років 16,13% мають низьку самооцінку, 19,35% середню. У дошкільників 4-5 років спостерігається тенденція до рівномірного розподілу низького та середнього рівнів самооцінки (23,81% за кожним із показників) та зменшення кількості дітей із високим рівнем особистісного самоставлення (на 12,14% у порівнянні з молодшим дошкільним віком). У старшій дошкільній групі (5-6 років) відбувається зріст високих показників (на 6,88% порівняно з середнім дошкільним віком) самооцінки, зменшення середніх даних (на 7,14% у порівнянні з дітьми 4-5 років та 2,68% – з дошкільниками 3-4 років) та зростання кількості дітей із низькою самооцінкою (на 7,94% порівняно з молодшими дошкільниками та на 0,26% з дітьми середнього дошкільного віку) (див. Рис. 2.3.1).

Результати психологічної діагностики самооцінки у дошкільників різних вікових груп демонструють, що розвиток цього критерію сором'язливості є

специфічним та, враховуючи вікові особливості психологічного розвитку досліджуваних, соціально обумовленим. Високий рівень самооцінки у представлених групах може бути обумовлений сприйняттям та особистісними орієнтаціями дітей на бажане, соціально нав'язане «Я», а не «Я-реальне», прагненням до збереження уявного успіху, а не визнанням позиції програшу чи відставання, бажанням похвали, не можливістю співвіднести реальні та ідеальні особистісні досягнення та т. ін. Неадекватно завищена самооцінка у дітей в дошкільному віці може мати компенсаторний характер як наслідок самоствердження дитини у неважких для неї видах діяльності. Однак компенсування низької успішності в одних сферах за рахунок успіху в інших може стати поштовхом до розвитку внутрішньо-особистісних протиріч, агресивності, імпульсивності, знервованості дитини, або ж, навпаки, посиленню тривожності, внутрішньої напруги, боязливості, страху тощо та розвитку сором'язливості.

Для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку із середньою та низькою самооцінкою властиве почуття особистісної неповноцінності, амбівалентне чи негативне самоставлення, ототожнення себе з негативно нав'язаними «ярликами», надмірною стурбованістю тощо. Самооцінка дошкільника з тенденцією до низької є показником негативно сформованого «Я-реального образу», переважання поведінки уникання, порушень у становленні комунікативно-емоційної сфери та т. ін.

Рівень самооцінки у дітей 3-4, 4-5 та 5-6 років прямо пропорційно залежить від їх найближчого соціального оточення (батьків) та взаємодії з ровесниками і вихователями.

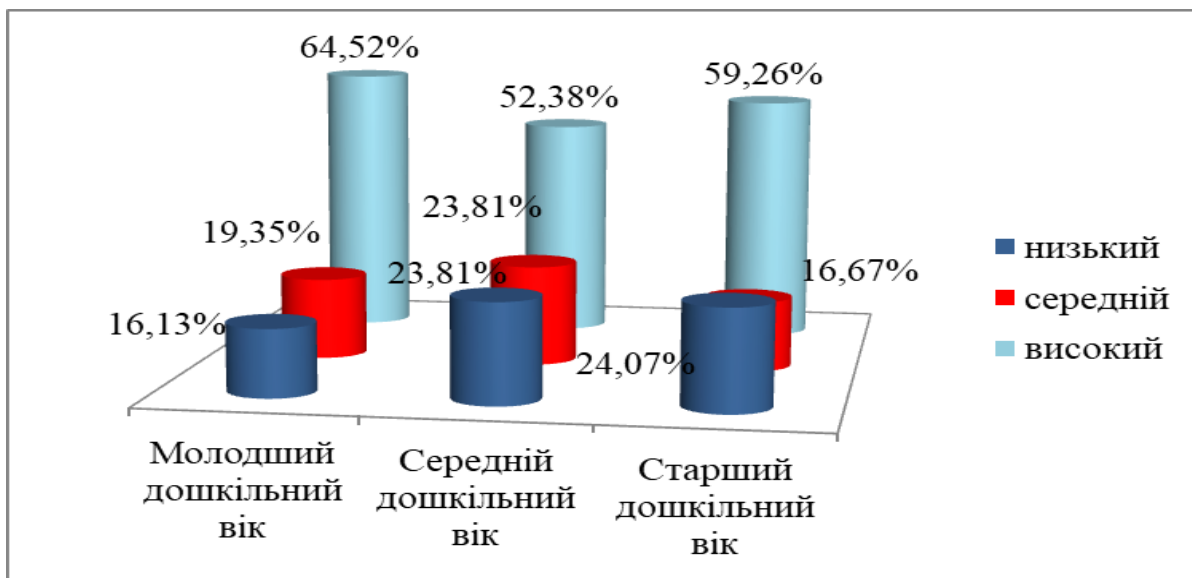

Рис. 2.3.1 Показники рівня самооцінки дошкільників залежно від віку за методикою «Сходишки» В. Щура

Комунікативна сфера дітей у різні періоди дошкільного дитинства має свої специфічні особливості. Рівень комунікативної діяльності дошкільників визначався оцінкою інтересу до однолітків, ініціативністю й чутливістю у спілкуванні та про соціальними діями під час комунікативного акту.

Високий та середній рівні комунікативної діяльності мають параболічний показник змін у часі, а низький – синусоїдний (див. Рис. 2.3.2). Діти 3-4 та 5-6 років мають схожі показники в оцінці своєї комунікативної взаємодії. Для молодших (45,83%) та старших (43,42%) дошкільників більш властивий амбівалентний характер спілкування; у 21,78% дітей 3-4 років та 18,86% дошкільників 5-6 років спостерігається низький рівень комунікативної взаємодії з однолітками та дорослими. Комунікативна сфера дітей середнього дошкільного віку має більш сталий розподіл між рівнями: 30,8% дошкільників відзначаються низьким показником комунікативної діяльності, 31,97% – високий рівень; 37,23% – середній.

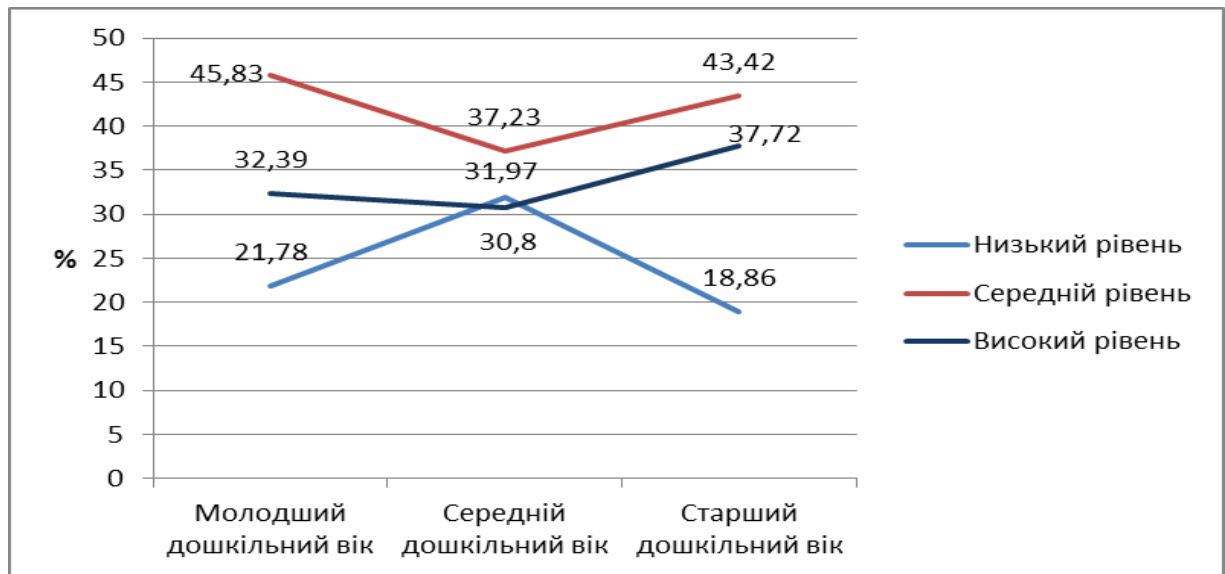

Рис. 2.3.2. Рівень комунікативної діяльності дітей у різний віковий період дошкільного дитинства

У дошкільному дитинстві спостерігається певна динаміка розвитку та формування комунікативних навиків взаємодії дитини з однолітками та дорослими, чутливість, ініціативність та просоціальні дії під час спілкування (див. Додаток И, Табл. И.1). Так, зокрема, інтерес дошкільника до пізнання ровесників, спільної взаємодії з ними має переважно високий показник прояву (>43,86%) на всіх етапах дошкільного дитинства, особливо у віці 3-4 років (див. Рис. 2.3.3). Це обумовлено потребою у спілкуванні з іншими дітьми, отриманням нових яскравих зовнішніх вражень, розвитком емоційно-поведінкової сфери дошкільника, а також психосоціальною адаптацією дитини до садочка, де вона починає опановувати соціальні норми та правила. Для дітей середнього дошкільного віку (4-5 років) властива тенденція до зниження інтересу до однолітків (>15,01%), у поведінці спостерігається не ініціативність, пасивність, відстороненість від взаємодії або її уникання, замкнутість, настороженість, недовірливе ставлення. Такі зміни можуть бути викликані як зовнішніми чинниками (наприклад, культурні особливості родини чи взаємини дитини з батьками), так і внутрішніми: порушення психофізичного розвитку, агресивність, гіперактивність дитини чи її замкнутість, низька самооцінка, недостатньо сформовані соціальні навички, які необхідні дошкільнику для міжособистісної взаємодії та т. ін. Однак, варто звернути увагу

на те, що у дітей 5-6 років, навпаки, спостерігається тенденція (>14,1%) до активної спільної ігрової діяльності, прагнення до спілкування з однолітками, переживання та отримання нових позитивних емоцій, дошкільник поводить себе більш впевненіше, рішуче, має яскраво виражений пізнавальний інтерес до особистості іншої дитини.

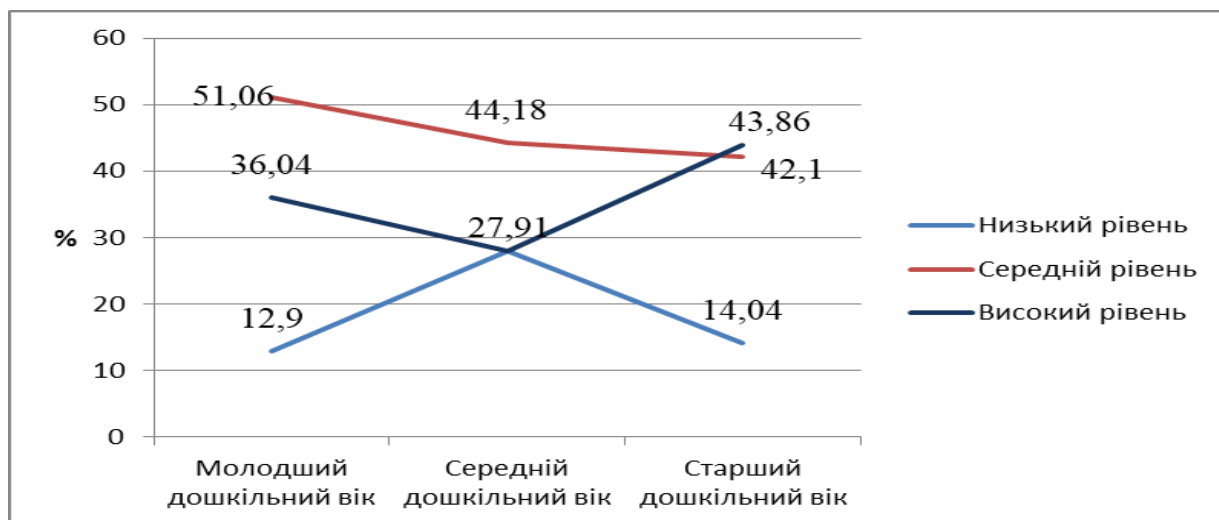

Рис. 2.3.3 Відсоткові показники прояву інтересу до ровесників залежно від приналежності до певної вікової групи у дошкільний період

Важливого значення для формування соціальних та комунікативних навиків має ініціативність дитини-дошкільника, яка у 3-4 роки має переважно амбівалентно-вибірковий характер, під час якого важливого значення набуває емоційна привабливість та позитивне схвалення значущого дорослого. У процесі психосоціального розвитку дитини ініціативність починає проявлятися більш яскравіше: у 4-5 років понад 30% дошкільників починають демонструвати наполегливість, завзятість у спілкуванні, намагаються залучити ровесника до спільної ігрової діяльності, тоді як у 5-6 років цей показник складає понад 40%. Дошкільники 4-6 років, які мають труднощі у спілкуванні, невпевненість у власних силах, низьку самооцінку, боязнь інших, негативний досвід взаємодії у минулому тощо, мають середній та низький рівні особистісної ініціативності під час спілкування (див. Рис. 2.3.4).

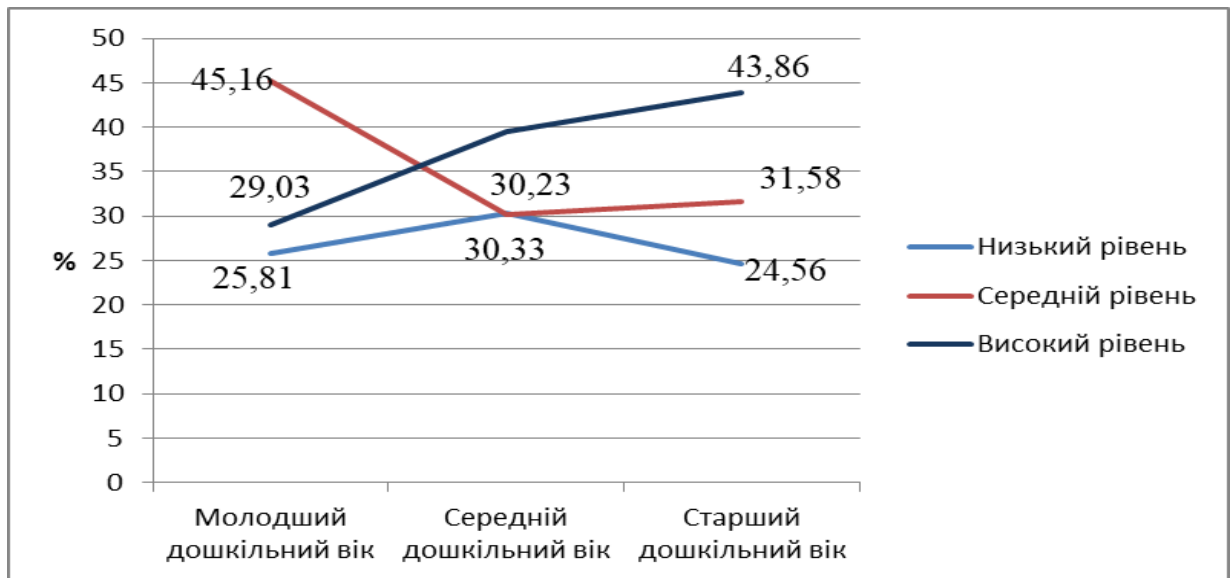

Рис. 2.3.4. Динаміка прояву ініціативності під час спілкування у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Емоційна реакція дитини, яку вона переживає під час спілкування та спільної ігрової діяльності, має свою специфіку на кожному з етапів дошкільного віку (див. Рис.2.3.5). У молодшому дошкільному періоді більше 30% дітей схильні наслідування дії оточуючої групи однолітків (за принципом «якщо плаче мій сусід, то й я почну»), з цікавістю спостерігають за ними, більш конформні, емоційно сприймають будь-які повідомлення тощо. У 4-5 років понад 60% дітей схильні до більш споглядальної позиції, пасивно реагують на пропозиції однолітка, інколи можуть підлаштовуватися під дії ровесника, оцінка ззовні дитиною на цьому віковому етапі сприймається інтеріоризовано. У старшому дошкільному віці (5-6 років) чутливість дітей під час спілкування, їх емоційний стан, переживання та інші характеристики знову стають подібними до молодшого дошкільника, однак вони вже набувають ознак екстеріоризованості, особисті дії є узгодженими, носять пізнавальний характер, дошкільник стає активнішим у порівнянні з попереднім періодом розвитку, намагається побудувати взаємодію з іншими таким чином, щоб отримати позитивний емоційний результат або ж уникнути негативних переживань від минулого досвіду спілкування. Понад 14% дітей у віці 5-6 років переживають негативний емоційний стан під час спілкування, дискомфорт, прагнуть до уникання будь-якої взаємодії з

оточуючими, що може бути наслідком переживання психотравмуючих подій на минулих етапах психосоціального розвитку, недовірою до інших, особистісною невпевненістю, боязливістю, моделлю інтровертованої поведінки та стати запорукою розвитку сором'язливості у молодшому шкільному віці.

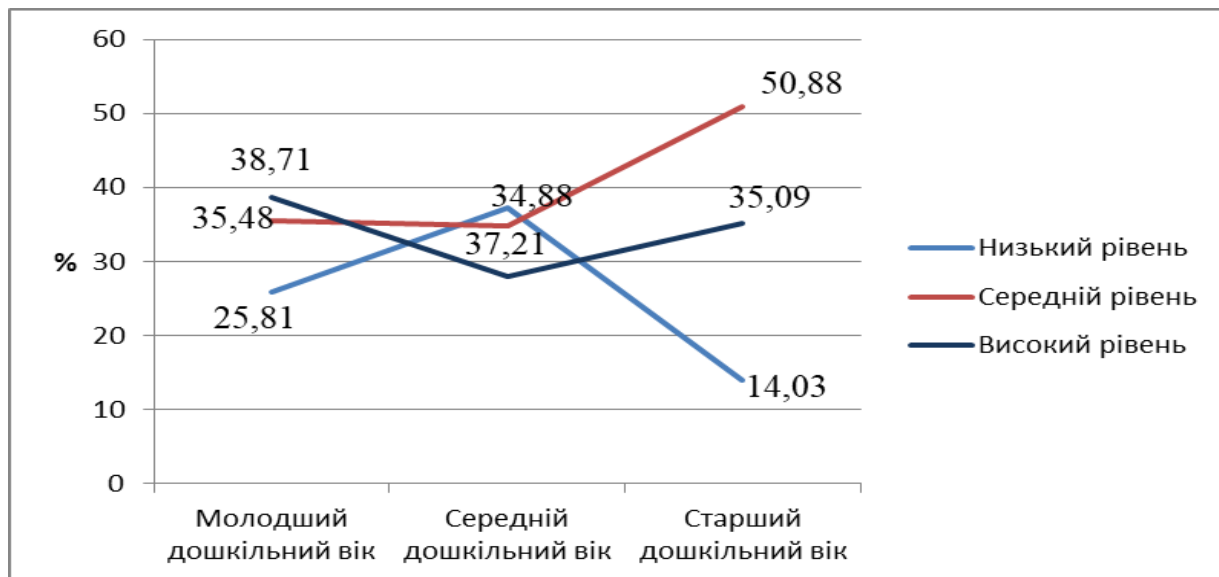

Рис. 2.3.5. Показники особистісної чутливості під час спілкування у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Оцінка дітьми дошкільного віку власної комунікативної діяльності (див. Рис. 2.3.6) засвідчила, що понад 50% дошкільників 3,5-4 років позитивно налаштовані на спілкування з іншими, тоді як 46,4% дітей молодшого дошкільного віку вважають свою міжособистісну взаємодію недостатньо вдалою, пояснюючи це тим, що з ними мало спілкуються у дитсадковій групі, вони часто нудьгують. У період з 4 до 6 років у дітей (>50%) спостерігається тенденція до оцінювання свого спілкування з іншими як негативного, що характеризується як особистісно-внутрішніми (страх відмови, невпевненість, боязливість, недостатність комунікативних навиків, низький пізнавальний інтерес та т. ін.), так і зовнішніми причинами (негативно налаштована позиція батьків щодо спілкування з деякими дітьми у групі, яку дошкільник сприймає як свою власну думку; негативно нав'язаний вихователем образ деяких однолітків; уникання ровесниками контактів з дитиною по принципу «дружим-недружим» (більш властиве для дітей 5-6 років) тощо). У дітей 5-6 років тенденція до негативно

забарвленого бачення комунікативної взаємодії має більш виражений характер (55,7%) у порівнянні з молодшим (53,6%) та середнім (52,1%) дошкільним віком.

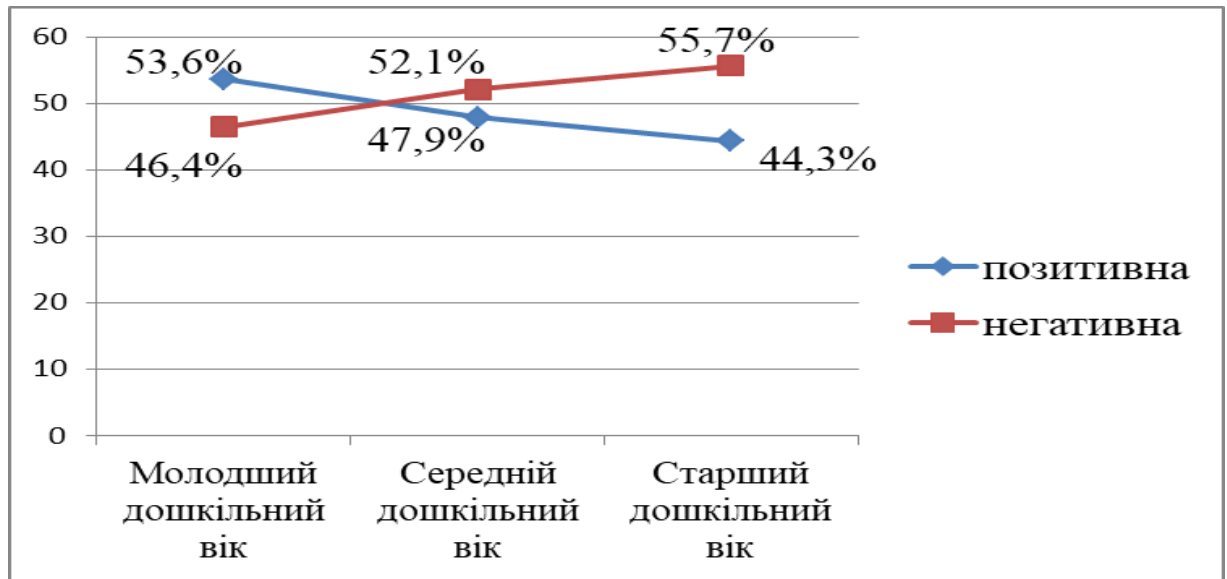

Рис. 2.3.6. Показники оцінки задоволеності спілкуванням у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Разом з тим, діти всіх періодів дошкільництва здебільшого оцінюють свою взаємодію з дорослими як позитивну, проте 18,8% дітей 3-4 років, 20,3% у віці 4-5 років та 21,6% старших дошкільників оцінюють свій досвід взаємодії зі старшим поколінням як негативний (див. Рис. 2.3.7).

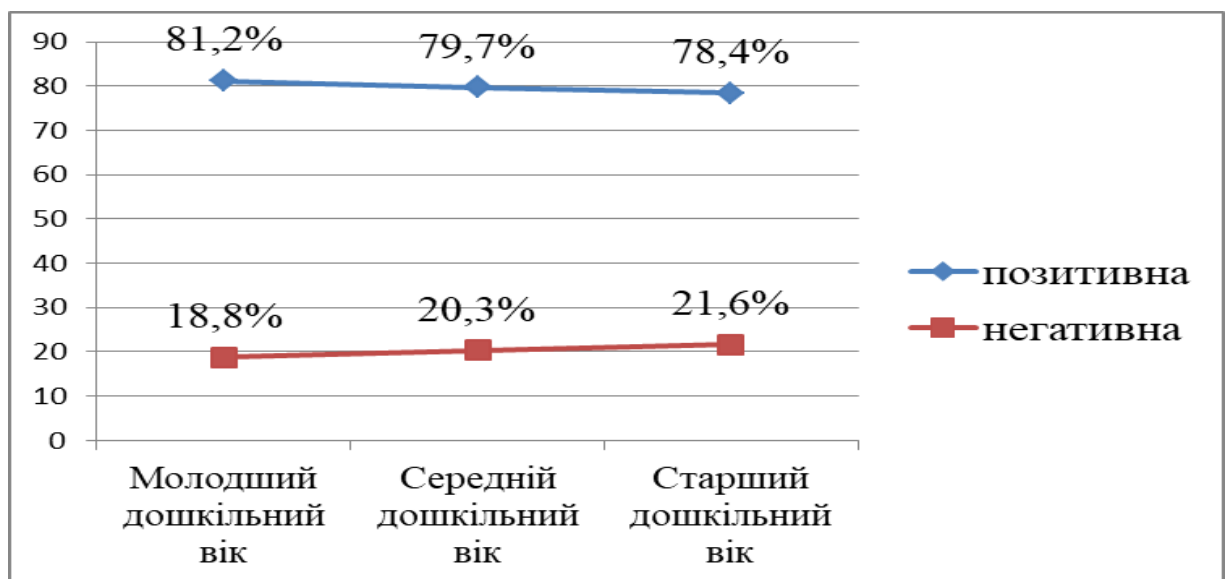

Рис. 2.3.7 Результати оцінювання дітьми 3-4, 4-5 та 5-6 років взаємодії з дорослими та однолітками

Аналіз вікової динаміки різних аспектів комунікативної взаємодії дошкільника з однолітками та дорослими засвідчив, що несформованість соціально-комунікативних навичок, переживання дитиною негативного чи психотравматичного досвіду спілкування у віці 3,5-5 років може стати причиною формування у майбутньому низького рівня комунікативних навичок та чинником становлення сором'язливості у старшому дошкільному або молодшому шкільному віці.

Соціальний розвиток дошкільника відбувається у тісній взаємодії не лише з однолітками, а й з батьками та вихователями, які допомагають підростаючій особистості не лише опанувати нові норми, правила поведінки, а й віднайти своє психологічно комфортне місце у суспільстві. Важливого значення у період 3-6 років набуває потреба дитини у зовнішній підтримці, яку дитина сприймає через призму минулого досвіду (довіра-недовіра до світу), та яка може закладати моделі поведінки у майбутньому. Як видно з Рис. 2.3.8 позитивне сприйняття дітьми-дошкільниками турботи дорослих має спадну тенденцію з віком (від 90,2% у молодшому дошкільному віці до 80,1% у старшому дошкільному віці), а негативна оцінка піклування старшими, навпаки, має тенденцію зростання (9,8% у 3-4 роки; 19,3% у 4-5-річному віці (на 9,5% більше за попередній віковий етап); 19,9% у період 5-6 років (на 0,6% більше середнього дошкільного віку). Помітно, що показники спаду/зростання за даним параметром змінилися у період від 3,5 до 4,5 років (на 9,5%), тоді як результати середньої та старшої груп є більш сталими (зміни відбулися лише у 0,6% дітей). Зменшення позитивного ставлення дитини до турботи дорослих, особливо у віці 3,5-4 років, може бути обґрунтоване тим, що переживання дошкільником кризи 3-х років сприяє формуванню самостійності, поступової незалежності від дорослого, дитина у цей період життя вже має елементарні навички самообслуговування, вміє виконувати чимало дій без сторонньої допомоги тощо. Збільшення негативного ставлення до стороннього піклування з віком може бути наслідком недовіри до інших, гіперопікаючого стилю виховання, підвищеною тривожністю дитини внаслідок неблагополучної ситуації у родині, формуванням у дитини почуття провини, негативного образу

дорослих та т. ін., що завдає непоправної шкоди благополучному психосоціальному розвитку дошкільника.

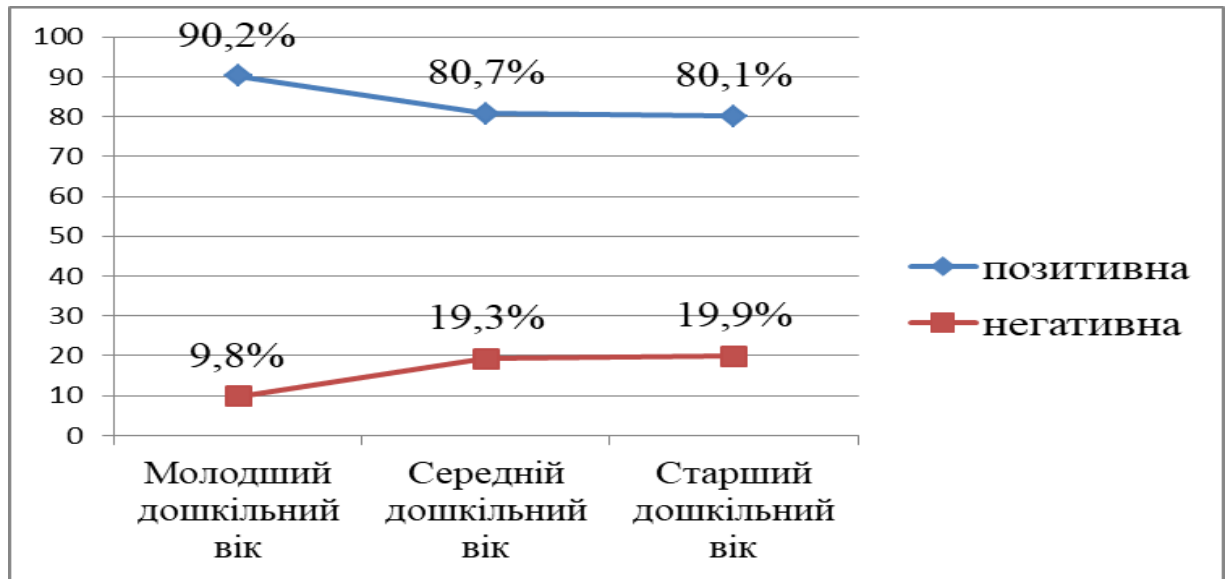

Рис. 2.3.8 Відсоткові показники сприйняття дітьми молодшого, середнього та старшого дошкільного віку турботи інших

Одним із факторів вияву сором'язливості дитини дошкільного віку може бути наявність соціальних та соціально-опосередкованих страхів (див. Додаток И, Табл. И.2 та Табл. И.3) та негативна оцінка до суб'єктів міжособистісного спілкування, що супроводжуються почуттям дискомфорту, тривоги, боязливості, бажанням уникнення неприємного стимулу, соромливістю, замкнутістю тощо. Такі страхи мають свою специфіку прояву на кожному з етапів дошкільного дитинства (див. Рис. 2.3.9 та Рис. 2.3.10).

У молодшому дошкільному віці (3-4 роки) для дітей характерним є переважання негативного оцінювання одного з батьків (61,29%) ($U=0,01$; при $p<0,05$ (у порівнянні з дітьми середнього дошкільного віку)), що може бути зумовлене агресивністю матері/батька, нав'язаною думкою (якщо батьки є розлученими), недостатнім емоційним контактом з одним із дорослих і т. ін.; 41,94% респондентів відчувають дискомфорт, страх під час спілкування з однолітками; 38,72% дошкільників 3-4 років бояться вихователів (що може бути наслідком невдалої адаптації до дитсадка), 38,71% дітей молодшого дошкільного

віку негативно оцінюють незнайомих людей, ще 32,43% – знайомих дорослих (найближчі родичі, друзі батьків, сусіди тощо).

У віці 4-5 років дошкільники відносять до негативно значимих міжособистісних зв'язків спілкування з незнайомими людьми (78,79%, що на 40,08% ($U=0,001$; при $p<0,05$) більше ніж на попередньому віковому етапі); 45,86% (це на 13,43% більше ніж у віці 3-4 років) дітей переживають почуття страху під час взаємодії із знайомими дорослими; 42,42% дітей середнього дошкільного віку негативно оцінюють спілкування з однолітками та 30,3% – з батьками (цей показник на 30,99% менший у порівнянні з минулим періодом); 23,7% дітей не задоволені взаємодією з вихователем.

У старшому дошкільному віці 82,35% дітей переживають страх від взаємодії з незнайомою людиною (що на 43,64% ($U=0,000$; при $p<0,05$) більше, ніж у 3-4 роки та на 3,56% більше, ніж у 4-5 років); 73,7% – від спілкування із знайомими дорослими (статистично значимо ($U=0,000$; при $p<0,05$) у порівнянні з молодшими дошкільниками та на 27,86% ($U=0,004$; при $p<0,05$) більше, ніж на попередньому віковому етапі); 25,63% (на 4,67% менше у порівнянні з середнім дошкільним віком та статистично значимо ($U=0,001$; при $p<0,05$) у порівнянні з дітьми 3-4 років) дошкільників надають перевагу емоційному відстороненню від одного з батьків; 19,89% мають негативний образ вихователя та ще 19,28% – ровесників (статистично значимо ($U=0,02$; при $p<0,05$) у порівнянні з молодшими дошкільниками та ($U=0,000$; при $p<0,05$) дітьми 4-5 років).

Упродовж всього дошкільного віку спостерігається зростаюча тенденція до негативного самосприйняття дитиною власного «Я»: 1,75% у 3-4 роки, 3,07% у середньому дошкільному віці та 6,31% у 5-6 років. Такі показники можуть бути зумовлені критичним ставленням батьків до дитини, власною незначущістю дошкільника, завищеними вимогами зі сторони дорослих, низькою або неадекватно високою самооцінкою, нехтуванням потреб дитини та формування у неї негативної «Я-концепції».

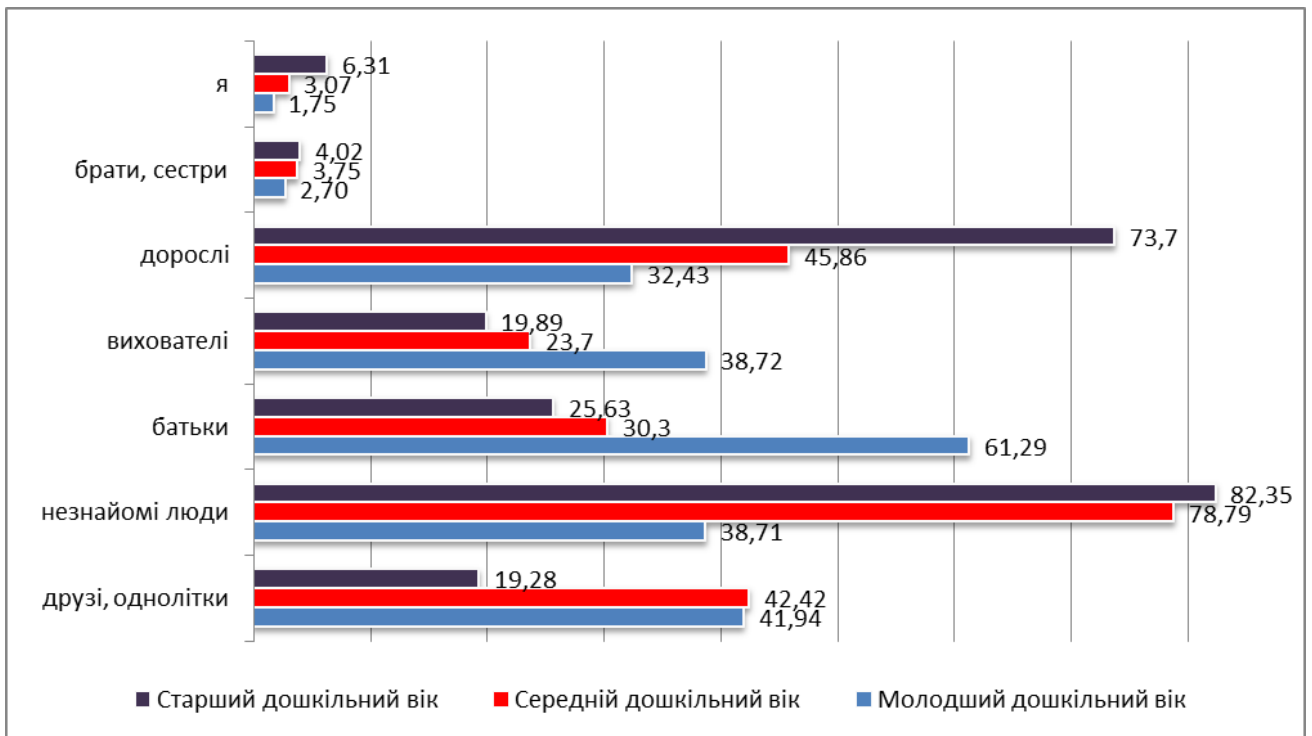

Рис. 2.3.9 Динаміка прояву негативно значимих соціальних контактів у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Серед соціально-опосередкованих страхів, що були виявленні у дошкільників, переважають наступні:

-у молодшому дошкільному віці 46,34% дітей відчують почуття страху під час агресивної поведінки чи манери спілкування інших, вбачаючи у цьому особистісну загрозу. 41,46% дошкільників 3-4 років бояться самотності; 29,27% респондентів переживають страх під час взаємодії з незнайомими людьми, 17,8% – під час перебування у центрі уваги інших (наприклад, на святковому ранку). Запізнення до садочка, дискомфорт від того, що почнуть звертати увагу на дитину, очікування критики вихователя переживають 19,35% дітей віком 3-4 років; за покарання від батьків турбуються 11,9% дітей, а 16,13% респондентів взагалі бояться маму чи тата, що може бути обумовлене жорстким, авторитарним ставленням до дитини.

У середньому дошкільному віці у дітей на 29,85% збільшується показник очікування загрози від агресивно налаштованих до них інших (76,19%) (статистично значимо ($U=0,007$; при $p<0,05$) порівняно з молодшими

дошкільниками), 47,62% дошкільників бояться самотності та незнайомих людей (що на 18,35% більше ніж у 3-4 роки). 30,95% дітей віком 4-5 років переживають дискомфорт під час публічного виступу, 23,81% – бояться запізнитися до дитсадка та критики одного з батьків, 22,58% дітей переживають, що мама чи тато можуть їх покарати.

У 5-6 років 77,78% дітей продовжують переживати почуття страху та відчувати особистісну загрозу внаслідок агресивно налаштованої поведінки оточуючих (статистично значимо ($U=0,002$; при $p<0,05$) порівняно з дітьми молодшого дошкільного віку). На 4,23% у порівнянні з середнім дошкільним віком зріс показник дискомфорту дитини у присутності незнайомих людей та страху самотності (51,85%), 24,07% й надалі бояться одного з батьків. 18,52% дошкільників відчувають страх, зниконіння перед аудиторією (утім цей показник зменшився на 12,43% у порівнянні з 4-5-річним віком). Більше на 5% у старшому дошкільному віці знизився показник страху дітей бути покараними батьками та запізнитися до дитсадка.

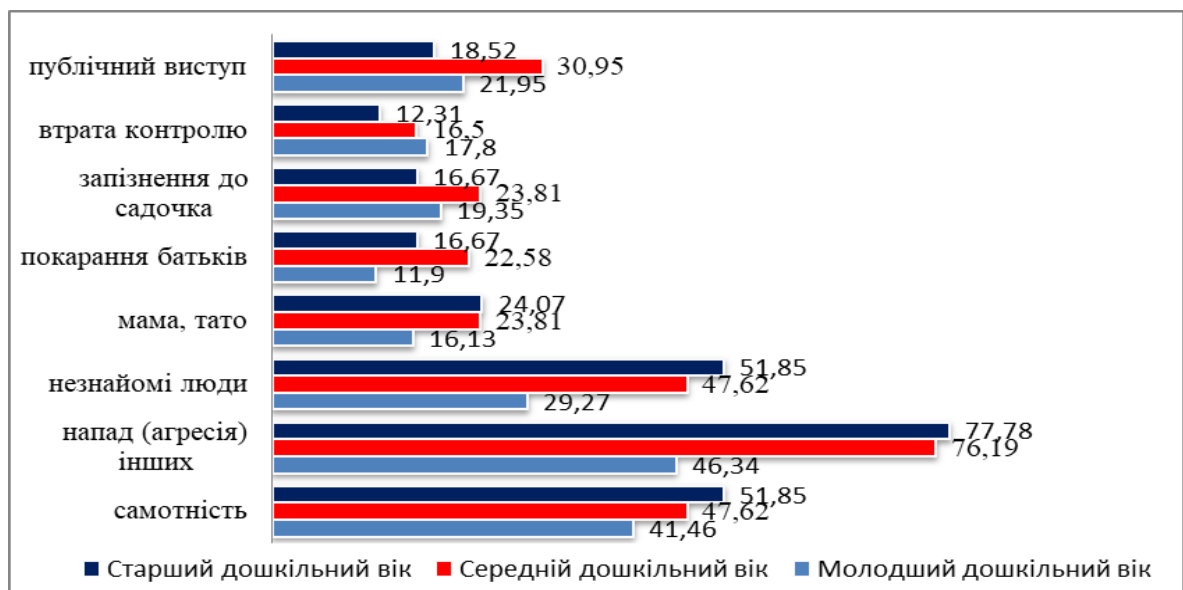

Рис. 2.3.10 Динаміка прояву соціально-опосередкованих страхів у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Емоційна сфера дітей у різні періоди дошкільного віку залежить як від зовнішньої ситуації розвитку, так і внутрішньо-особистісних переживань, які зумовлюються неадекватною самооцінкою, завищеним рівнем домагань,

наявністю соціально-опосередкованих страхів, тривогою, емоційною вразливістю та т. ін. З динаміки стану емоційної сфери дошкільників (див. Рис. 2.3.11) бачимо, що у період 3-4 років для 57,3% дітей характерний гармонійний емоційний настрій, задоволеність власним «Я», збалансованість негативних та позитивних переживань, адекватність емоційного реагування тощо. У середньому дошкільному віці цей показник склав 51,8%, а у старшому (5-6 років) – 51,4%.

З дорослішанням дитини поступово зростає показник негативних емоційних переживань: до 5,5% у 4-5 років (у порівнянні з молодшим дошкільним віком), на 0,4% у старших дошкільників (у порівнянні з середнім дошкільним віком). Відчуття дитиною внутрішньої небезпеки, страху, невдоволеність, низька самооцінка, дискомфорт у присутності незнайомих людей, невміння долати перешкоди, розчарування, емоційна вразливість як наслідок неправильного виховання батьків тощо виступають чинником появи емоційної пригніченості з віком.

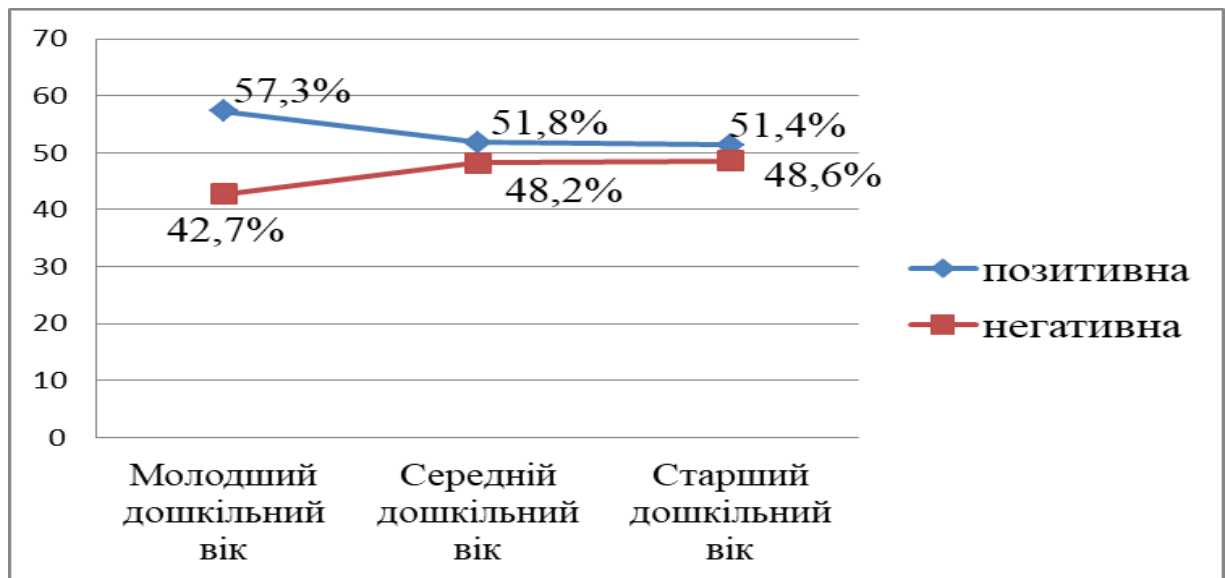

Рис. 2.3.11 Динаміка стану емоційної сфери у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Як видно з Табл. 2.3.1, у молодшому дошкільному віці діти прагнуть бути у центрі уваги, збільшувати сферу свого впливу, демонструють активність, зацікавленість до навколишнього світу, метушливість, іноді – стурбованість. У 3-4-річному віці у дошкільників спостерігається тенденція до очікування

позитивного схвалення дорослими їхньої поведінки, позитивні чи негативні дії обов'язково мають бути підкріплені реакцією батьків. Зовнішня оцінка поведінкової сфери дошкільника сприяє виникненню почуття власної неперевершеності та в майбутньому стає своєрідним еталоном поведінки, яким дитина послуговується у повсякденному житті. У цей віковий період у молодшого дошкільника може спостерігатися тривожність, надмірна емоційна чутливість, нетерпимість тощо, спричинені нереалізованими домаганнями, недостатньою повагою та нерозумінням, ігноруванням оточуючими потреб дитини, браком емоційного контакту, підлаштовуванням дошкільника під інтереси дорослого, очікуванням від батьків любові, безкорисливих взаємин.

Таблиця 2.3.1

Динаміка розподілу кольорових вподобань у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку (%)

Колір	Молодший дошкільний вік (N=31)	Середній дошкільний вік (N=42)	Старший дошкільний вік (N=54)
Синій	22,58	47,62	37,04
Зелений	32,26	11,9	16,67
Помаранчевий	35,48	45,24	48,15
Жовтий	41,94	35,71	31,48
Фіолетовий	25,81	28,57	40,74
Коричневий	16,13	1,1	3,7
Чорний	19,35	14,29	14,81
Сірий	6,45	7,1	7,41

У 4-5-річному віці дошкільники прагнуть до довірливих, приємних, гармонійних відносин з оточуючими, особливо з батьками. У родині діти середнього дошкільного віку намагаються віднайти емоційної підтримки, любові, довіри, вбачаючи у цьому особистісне щастя. Будучи емоційно чутливими особистостями, шукають можливості продемонструвати це навколишньому світу, але разом з тим, готові йти на компроміси, займати споглядальну позицію у взаємодії з однолітками чи дорослими, підлаштовуватися під їх інтереси, особливо у нових ситуаціях. Дошкільники 4-5 років, як і у 3-4 роки, відчувають потребу у безкорисній любові, увазі, захопленні своєю особистістю та повазі дорослого, будь-які особистісні невдачі дитина, не маючи підтримки батьків,

переживає як власну неповноцінність, що може стати чинником довготривалої психічної напруги.

У старшому дошкільному віці дошкільники продовжують пізнавати оточуючий світ, зацікавлюючи інших своєю особистістю, вчаться підпорядковувати дії ровесників своїм інтересам, емоційно-чутливі, у діяльності надають перевагу орієнтації на минулий успішний особистісний досвід, який був позитивно підкріплений дорослими (батьками, найближчими родичами, вчителями). У 5-6 років дитина схильна підлаштовувати свої дії, бажання під норми та правила групи, важливого значення набуває спілкування та спільна ігрова діяльність з однолітками, що відображається на настрої дошкільника, його активності, ініціативності. Актуальним для цього вікового періоду залишається потреба дитини у безкорисній любові та довірі дорослого, позитивному схваленні оточуючих, щирого інтересу до особистості дошкільника (див. Табл. 2.3.1).

Проаналізувавши кількісні та якісні показники вияву сором'язливості у дітей дошкільного віку за визначеними критеріями нами здійснено кількісний розподіл дошкільників за рівнями прояву сором'язливості в цілому (Рис. 2.3.12) та залежно від віку (Рис. 2.3.13).

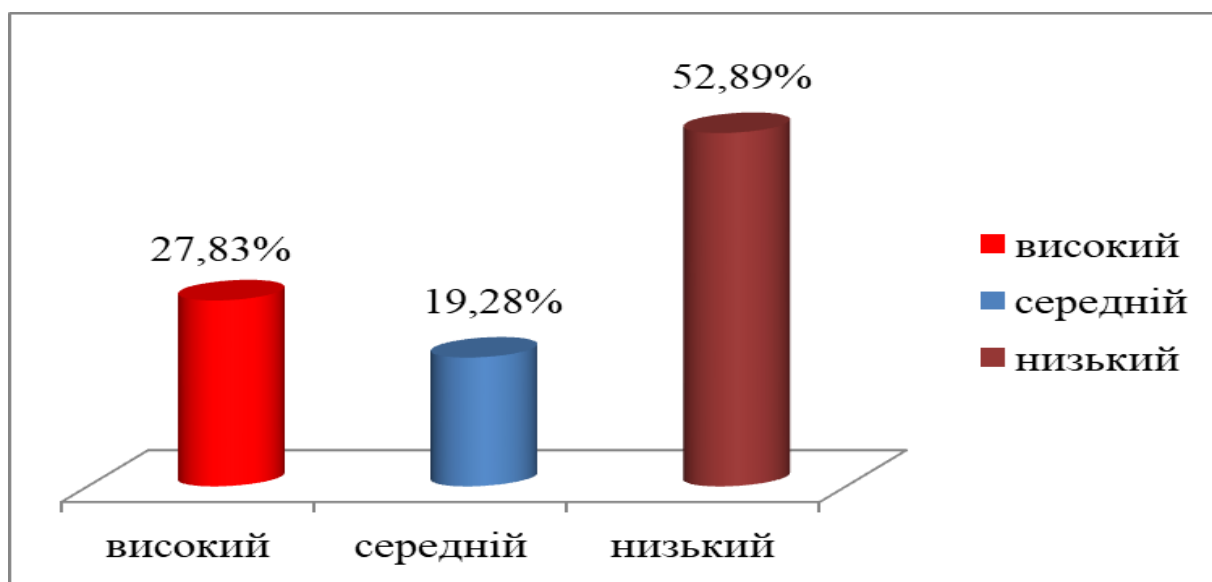

Рис. 2.3.12 Кількісні показники прояву сором'язливості дітей дошкільного віку

Як видно з рис. 2.3.12, *низький рівень* вияву сором'язливості характерний для 52,89% дошкільників. Такі діти відрізняються позитивним Я-образом, переважно високим рівнем самооцінки, прагненням до лідерства у дитсадковій групі та бажанням бути у центрі уваги як ровесників, так і дорослих. Демонструють активність у комунікативній діяльності, легко встановлюють контакт з іншими, емоційно відкриті, хвалькуваті, люблять ризикувати, пізнавати нове, отримувати позитивне схвалення своєї діяльності дорослим (батьками, вихователями). У ігровій діяльності – ініціативні, проявляють товарищескість, надають перевагу колективним іграм, легко обмінюються іграшками, у старшому дошкільному віці, зазвичай, задають сюжет гри. Позитивно сприймають турботу інших, емоції жваві та залежать від речей, які викликають нові враження та переживання. Кількісні показники низького рівня вияву сором'язливості у дітей 3-4 років складають 55,33%, у групі 4-5 років – 50,67%, у старших дошкільників – 52,67% (див. Рис. 2.3.13).

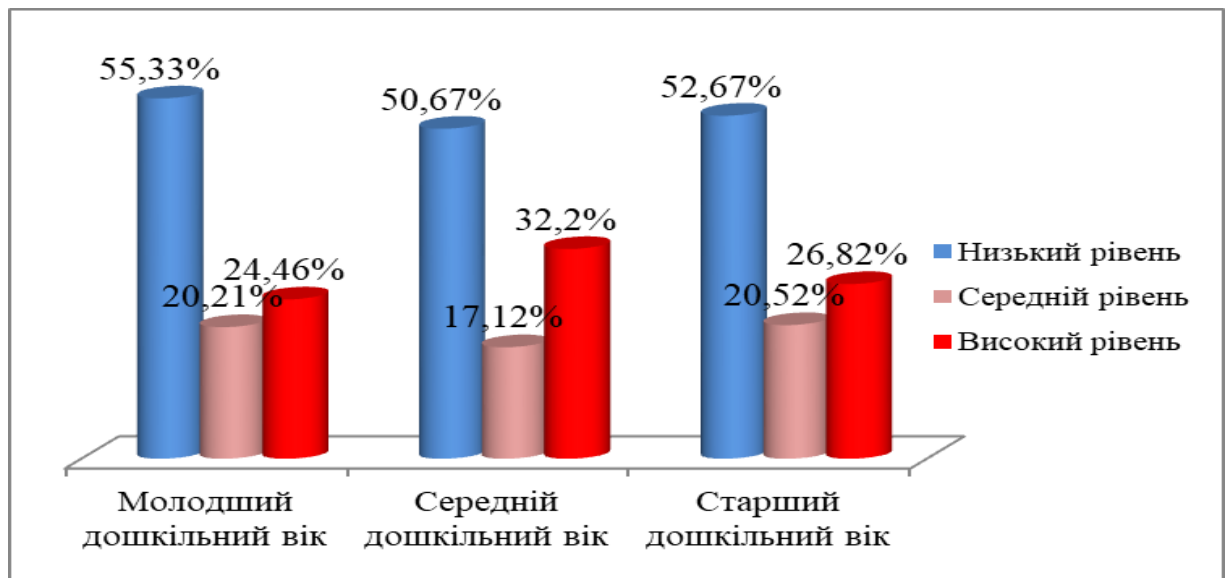

Рис. 2.3.13 Кількісні показники прояву сором'язливості дошкільників різних вікових груп

Середній рівень прояву сором'язливості виявлено у 19,28% дітей дошкільного віку (див. Рис. 2.3.12): у віці 3-4 років цей показник становить 20,21%, у 4-5 років – 17,12%, у 5-6 років – 20,52% (див. Рис. 2.3.13). Такі діти з

поміж інших вирізняються амбівалентною поведінкою у колективі ровесників, ініціативність може змінюватися пасивністю, байдужістю, інертністю, особливо при виникненні перешкод. Особистісна невпевненість, без позитивного підкріплення зі сторони дорослого, часто супроводжується тривожністю, боязливістю, бажанням уникнення неприємного стимулу. Ігрова діяльність підпорядкована емоціям: якщо настрій гарний – демонструє активність, ініціативність, прагнення до спільних дій, якщо ні – дитина може уникати спільних ігор, надавати перевагу самотності, індивідуальній грі. У спілкуванні демонструють комфортність думки, орієнтуються на думку більшості, власну висловлюють рідко, намагаються уникати конфліктних ситуацій, здебільшого чітко підпорядковуються вказівкам вихователя. Залежно від зовнішніх обставин, досвіду взаємодії з однолітками та дорослими, ця категорія дітей дошкільного віку може у майбутньому демонструвати тенденцію до підвищення або зниження сором'язливості.

Високий рівень вияву сором'язливості виявлено у 27,83% дошкільників (див. Рис. 2.3.12): у молодшому дошкільному віці – 24,46%, у середньому дошкільному віці – 32,2%, у старших дошкільників – 26,82% (див. Рис. 2.3.13). Ці показники характерні для невпевнених у собі, тривожних, боязливих дошкільників, які мають переважно низьку самооцінку. Їм властиве критичне ставлення до себе, своїх вчинків, умінь, конформність, інтровертованість. Негативна оцінка оточуючих, постійна критика чи завищені вимоги батьків чинять вагомий вплив на їх майбутній світогляд, діяльність та емоційну сферу, сприяючи появі недовіри, емоційної вразливості, надмірній сенситивності від думки оточуючих, соціального страху, невпевненості у власних силах, прагненню будь-що закритися від інших, обираючись тих патернів поведінки, які дозволяють відчувати емоційну захищеність від соціуму. За будь-яких обставин починають плакати, уникають контакту не лише з дорослими, а й однолітками. Ігрова діяльність у таких дошкільників переважно самотійна, або ж взагалі відсутня (за

умови перебування у новому приміщенні, колі незнайомих ровесників, нових обставинах та т. ін.), особливого дискомфорту через не включеність до колективної гри не мають. Надають перевагу одноманітним іграшкам (переважно одній-двом), до яких або звикли у групі садочку, або ж принесли з дому, випадкова втрата чи розтавання з улюбленою домашньою іграшкою (наприклад, під час навчальних занять) спричинює істеріку, навіть у старшому дошкільному віці. Уникають спілкування з однолітками, при ініціативі останніх до комунікації – відчують зніяковіння, уникають зорового контакту, червоніють; з вихователем взаємодіють або з підозрілістю, уважно спостерігають за його діями, або ж намагаються не відходити від нього ні на крок, зберігаючи мовчазливість. Почуття впевненості сором'язливі діти 3-6 років здебільшого компенсують особистісною неприступністю, відстороненістю та емоційною дистанцією від колективу. Негативно реагують на піклування, турботу дорослого чи допомогу ровесника, розцінюючи це як щось небезпечне, недоцільне, таке, що загрожує їх емоційній стабільності та посилює відчуття невпевненості у власних діях.

Результати констатувального експерименту прояву сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку дозволили нам прослідкувати та виділити ключові аспекти генези досліджуваного нами феномена, які відображено на рисунку 2.3.14.

З огляду на вище зазначені результати, отримані під час проведення констатувального експерименту, можемо висловити думку про те, що високий рівень сором'язливості у дітей дошкільного віку характеризується переважанням низької самооцінки, особистісною невпевненістю й тривожністю, емоційною вразливістю та сенситивністю, негативною реакцією на сторонню допомогу, униканням спілкування та наявністю соціальних страхів. Збільшення показників високого рівня прояву дитячої сором'язливості у середньому дошкільному віці (на 7,74%) у порівнянні з попереднім віковим періодом, та зменшення на 5,38% у порівнянні зі старшими дошкільниками, акцентують нашу увагу на тому, що середній дошкільний вік є переломним моментом у становленні сором'язливості

дитини, оскільки у цей час у дошкільника починає активно розвиватися пізнавальна та творча ініціативність, формується вміння оцінювати власні дії, долати внутрішні та зовнішні перешкоди, а порушення звичних умов життя може викликати бурхливі емоційні реакції не лише позитивного, а й руйнівного характеру.

Рис. 2.3.14. Генеза сором'язливості у дітей дошкільного віку

Проведений статистичний аналіз результатів констатувального експерименту засвідчив, що особливо значущими у становленні дитячої сором'язливості у молодшому та середньому дошкільному віці є страх очікування нападу та агресії від інших ($U=0,007$; при $p<0,05$) та соціальний страх, який дитина переживає: 1) у ставленні до батьків ($U=0,01$; при $p<0,05$), що може бути спричинений як надмірною гіперопікою мами чи тата, критичним ставленням до дитини, авторитарністю виховання, емоційною дистанцією між членами родини та переживання дитиною психологічної небезпеки у родинному колі, наприклад, внаслідок розлучення батьків; 2) у взаємодії з незнайомими людьми ($U=0,001$; при $p<0,05$), коли дитина переживає відчуття небезпеки від інших (наприклад, внаслідок залякування), не знає як себе поводити у незнайомому оточенні, має недостатньо комунікативних навиків взаємодії. У середньому дошкільному віці, порівняно з старшими дошкільниками, у дітей акцентується страх знайомих дорослих ($U=0,004$; при $p<0,05$) та однолітків і друзів ($U=0,000$; при $p<0,05$), який може бути обумовлений наявністю негативного досвіду взаємодії, недостатніми комунікативними навиками, несвідомо створеними батьками страхами дорослих чи ровесників (наприклад, не роби чогось, тітка буде сваритися; слухайся вихователя, бо ти можеш загубитися; цей хлопчик з групи поганий, не грайся з ним). У старшому дошкільному віці, порівняно з молодшими дошкільниками, посилюється страх нападу (небезпеки від інших) ($U=0,002$; при $p<0,05$), страх взаємодії з однолітками ($U=0,02$; при $p<0,05$), страх батьків ($U=0,001$; при $p<0,05$), страх дорослих та незнайомих людей ($U=0,000$; при $p<0,05$), що супроводжується емоційно-поведінковими проявами дошкільника у вибіркових соціальних ситуаціях.

Зниження сором'язливості у цей період розвитку особистості можливе, на нашу думку, через формування у дитини конгруентної поведінки за допомогою корекційних вправ, що мають на меті підвищення її комунікативності, пізнавального інтересу, лідерських якостей, творчості й ініціативності, подолання соціальних страхів та формування позитивного Я-образу.

Отримані результати констатувального експерименту зумовлюють необхідність розробки та впровадження в психолого-педагогічну практику програми з профілактики та корекції сором'язливості у дітей дошкільного віку, яка орієнтована на формування конгруентної поведінки дитини. Зміст та результати апробації програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку презентовано в розділі 3 дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 2

Дослідження сором'язливості у дітей дошкільного віку є складним та недостатньо науково вивченим психологічним утворенням, а відсутність повноцінного діагностичного матеріалу унеможливорює віднайдення єдиного спільного підходу вчених-психологів до особливостей формування та прояву даного явища на ранніх етапах розвитку особистості. Теоретичний аналіз психологічної літератури з особливостей психосоціального розвитку дитини-дошкільника та існуючих на сьогодні підходів до сором'язливості особистості дозволив нам виокремити основні критерії, рівні та показники сором'язливості у дошкільному віці, які б у повній мірі сприяли дослідженню генези сором'язливості у дітей 3-6 років.

Згідно отриманих результатів психодіагностики *високий рівень* вияву сором'язливості виявлено у 27,83% дошкільників (у молодшому дошкільному віці – 24,46%, у середньому дошкільному віці – 32,2%, у старших дошкільників – 26,82%), що характеризується низьким рівнем самооцінки, тривожністю, невпевненістю, інтровертованістю поведінки. У спілкуванні такі діти емоційно відсторонені, підозрілі, недовірливі до співбесідника, мають низький рівень комунікативних навичок, уникають зорового контакту, червоніють. Ігрова діяльність відбувається окремо від групи ровесників, будь-які спроби вихователя залучити до колективної гри викликають у дитини зняковіння, страх, прагнення віддалитися від групи, «сховатися» від усіх, плаксивість. Будь-яку допомогу дорослого чи однолітків сприймають неохоче, уникають її, з підозрілістю споглядають за їх діями.

Середній рівень вияву сором'язливості характерний для 20,21% дітей 3-4 років; 17,12% дітей 4-5 років та 20,52% дошкільників 5-6 років, що в цілому складає 19,28% вибірки досліджуваних респондентів. Такий рівень дитячої сором'язливості проявляється у вибіркового ухилянні від перешкод, амбівалентній моделі поведінки, яка залежить від мінливості настрою, активність та ініціативність дошкільника може змінюватися на інертні та пасивні дії,

особистісну невпевненість у незнайомих ситуаціях. Потребують позитивного схвалення дорослим своїх дій, вчинків, в іншому випадку – відчують посилення тривожності, сумніви, боязливість, нерішучість. У спілкуванні конформні, не конфліктні, ініціативність у взаємодії вибіркова, добре підпорядковуються вимогам вихователя. Наявний стиль родинного виховання, досвід спілкування з однолітками та дорослими, особисте самоствалення дитини й інші соціально-особистісні фактори розвитку у майбутньому можуть стати стимулом до зниження чи підвищення сором'язливості дошкільників даної групи.

Низький рівень вияву сором'язливості мають 52,89% дошкільників (з них молодших дошкільників – 55,33%; середніх дошкільників – 50,67%; старших дошкільників – 52,67%), що характеризується наявністю гармонійного ставлення до себе, прагненням до лідируючих позицій у групі, активністю, емоційною відкритістю, жвавістю, легкістю у встановленні комунікативного контакту, схильністю до ризику, пізнання нового, ініціативністю, вподобанням колективної гри з ровесниками, позитивним сприйняття турботи оточуючих.

Результати психодіагностики дозволили простежити генезу сором'язливості дошкільників та виділити специфічні для молодшого, середнього та старшого дошкільного віку особливості її прояву. Визначено, що у молодшому дошкільному віці (3-4 роки) сором'язливість набуває систематичних емоційних проявів; у середньому дошкільному віці (4-5 років) сором'язливість набуває ознак ситуативних емоційних проявів; у старшому дошкільному віці (5-6 років) сором'язливість дитини має характер емоційно-поведінкових проявів у вибірково соціальних ситуаціях.

Список використаних джерел у розділі 2

1. Анастаси, А. (2006). *Психологическое тестирование*. Питер.
2. Артемова, Л. В. (2004). Соціалізація дитини в родині. *Дошкільне виховання*, 3, 3–5.
3. Астапов, В.М. (2008). *Тревожность у детей*. ПЕРСЭ.
4. Беленька, Г. В. (2009). *Розвиток дитини-дошкільника: сучасні підходи та освітні технології*. Світоч.
5. Беленька, Г., Гавриш, Н., Васильєва, С., Маршицька, В., Нечай, С., Орлова, Г., Остряньська, О., Полякова, О., Рагозіна, В., Рейпольська, О., & Шкляр, Н. (2015). *Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник*. Мадрид.
6. Бобро, Л. В. (2016). Страх як феномен особистісного зростання дошкільника. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки» (Херсонський державний університет)*, LXX, Том 1, 80–84.
7. Богачкина, Н. (2007). *Застенчивый малыш*. Научная книга.
8. Божович, Л. И. (2008). *Личность и её формирование в детском возрасте*. Питер.
9. Бондарчук, О.Ю. (2020). Психологічні особливості прояву сором'язливості у дітей молодшого дошкільного віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 9(54), 21–31. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9\(54\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.9(54).02)
10. Бондарчук, О.Ю. (2020). Психологічні особливості сором'язливості у дітей дошкільного віку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*, 1(11), 10–14. DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1\(11\).2](https://doi.org/10.17721/BSP.2020.1(11).2)
11. Бурлачук, Л. Ф. (2006). *Психодиагностика*. Питер.
12. Велиев, С. В. (2007). *Диагностика психических состояний детей дошкольного возраста: Учебно-методическое пособие*. Речь.

13. Венгер, А. Л. (2007). *Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство*. ВЛАДОСПРЕСС.
14. Веракса, А. Н., & Гуторова, М. Ф. (2014). *Практический психолог в детском саду: пособие для психологов и педагогов*. МОЗАИКА-СИНТЕЗ.
15. Вовчик-Блаклична, О. О. (2008). Дитина у контексті сучасних соціокультурних тенденцій виховання. *Практична психологія та соціальна робота*, 9, 1–5.
16. Волошина, В.В., Долинська, Л.В., Ставицька, С.О., & Темрук, О.В. (2005). *Загальна психологія: практикум*. Каравела.
17. Галигузова, Л.Н. (б.д.). *Застенчивый ребенок*. http://www.portal-slovo.ru/pre_school_education/36590.php.
18. Горленко, В.М., Острова, В.Д., Сосновенко, Н.В., & Ткачук, І.І. (2018). *Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби*. УНМЦ практичної психології і соціальної роботи.
19. Гріньова, О.М., & Терещенко, Л.А. (2015). *Дитяча психодіагностика: навчально-методичний посібник*. Нілан-ЛТД.
20. Данилина, Т.А., Зедгенидзе, В.Я., & Степина, Н.М. (2004). *В мире детских эмоций: пособие для практичных работников ДОП*. Айрис-пресс.
21. Дилео, Д. (2001). *Детский рисунок: диагностика и интерпретация*. Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс.
22. Дичківська, І. М. (2004). *Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник*. Академвидав.
23. Дуткевич, Т. В. (2012). *Дитяча психологія*. Центр учбової літератури.
24. Ермолаева, М.В., & Миланович, Л.Г. (1996). *Методы работы психолога с детьми дошкольного возраста*. АПСН.
25. Запорожец, А.В. (Ред.) (1986). *Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста*. Педагогика.
26. Захаров, А. Ю. (2000). *Дневные и ночные страхи у детей*. Союз.
27. Зимбардо, Ф. & Рэдл, Ш. (2005). *Застенчивый ребенок*. (Е Долинская, Пер.). АСТ Астрель.

28. Ильина, С. Е. (2009). Психодиагностическое обследование детей дошкольного возраста. *Дошкольная педагогика*, 5 (54), 2009, 42–45.
29. Истратова, О. Н. (2008). *Большая книга детского психолога*. Фенікс.
30. Камінська, О. (2010). Розвиток емоційної сфери, пізнавальних психічних процесів. Соціалізація старших дошкільників. *Психолог довкілля*, 2, 1–40.
31. Киричук, О.В. (Ред.). (1999). *Основи психології*. Либідь.
32. Коломинский, Я. Л. (2004). *Психическое развитие детей в норме и патологии: психологическая диагностика, профилактика и коррекция*. Питер.
33. Кононко, О. Л. (2001). Психологічні основи особистісного становлення дошкільника. [Автореф. дис. д-ра психол. наук, Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України]. Репозитарій НБУВ. [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E\\$](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E$)
34. Костюк, Г.С.(1998). *Избранные психологические труды*. Педагогика.
35. Котирло, В. К. (1968). *Гра, навчання та праця в житті дошкільника*. Знання.
36. Крамченкова, В.О. (2013). *Психодіагностика розвитку дошкільників: старший дошкільний вік*. Вид-во «Ранок».
37. Крутій, К. Л. (2016). *Дитина в дошкільні роки : комплексна освітня програма*. ТОВ “ЛПС” ЛТД.
38. Ладивір, С. О. (2003). *Особистість дошкільника: надії та перспективи розвитку: науково-методичний посібник*. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Житомирський обласний інститут післядипломної пед. освіти.
39. Левченко, И. Ю. (2005). *Психолого-педагогическая диагностика*. Издат. центр «Академия».
40. Лемак, М.В., & Петрище, В.Ю. (2011). *Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник*. Видавництво Олександри Гаркуші.
41. Лешкова, Т. (2004). Коробка зі страхами. *Дошкільне виховання*, 10, 30.

42. Лисина, М. И. (1997). *Общение, личность и психика ребенка*. Воронеж.
43. Луценко, Л. (2014). Проблеми діагностики обдарованості дітей дошкільного віку. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика*, 1 (12), 13–19.
44. Мельник, І. С. (2008). Дослідження впливу взаємин з дорослими та однолітками на формування адекватної самооцінки дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології*. Том IV, 5, 80–88.
45. Мишина, Е. (2012). *Застенчивый ребенок*. Питер.
46. Моргун, В. Ф., & Тітов, І. Г. (2009). *Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Видавничий Дім «Слово».
47. Немов, Р. С. (1995). *Экспериментальная и педагогическая психология и психодиагностика*. Просвещение, ВЛАДОС.
48. Павелків, Р. В. (2017). *Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу*. «Центр учбової літератури».
49. Панок, В. Г. (2017). *Прикладна психологія. Теоретичні проблеми*. Ніка-Центр.
50. Панфилова, М. А. (2000). *Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры*. Гном и Д.
51. Регуш, Л.А. (2001). *Практикум по наблюдению и наблюдательности*. Питер.
52. Романенко, О. В. (2014). Діагностика особистісних установок у системі психотерапевтичної роботи з дітьми дошкільного віку. *Практична психологія та соціальна робота*, 9, 9–13.
53. Самохвалова, А. Г. (2011). *Коммуникативные трудности ребенка: проблемы, диагностика, коррекция*. Речь.
54. Сидоренко, Е. В. (2001). *Методы математической обработки в психологии*. ООО «Речь».

55. Скрипченко, О. В. (б.д.). *Криза трьох років: навч.посіб*.
http://pidruchniki.ws/16151107/psihologiya/kriza_troh_rokiv://pidruchniki.ws/17190512/psihologiya/psihichniy_rozvitok_ditini_pershogo_roku_zhittya.
56. Скрипченко, О.В., Долинська, Л.В., & Огороднійчук, З.В. (2001). *Вікова психологія*. Просвіта.
57. Смирнова, Е. О. (2003). *Межличностные отношения дошкольников. Диагностика, проблемы, коррекция*. «ВЛАДОС».
58. Терлецька, Л.Г. (2006). *Основи психодіагностики*. Главник.
59. Усик, Д. Б. (2013). Психологічні особливості саморегуляції поведінки старших дошкільників у сюжетно-рольовій грі [Дис. канд. психол. наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. Репозитарій НПУ.
60. Analisa Arroyo, Chris Segrin, & Timothy M. Curran. (2016) Maternal Care and Control as Mediators in the Relationship Between Mothers' and Adult Children's Psychosocial Problems. *Journal of Family Communication* 16:3, 216-228.
61. Coplan, R., & Armer, M. (2005). Talking Yourself Out of Being Shy: Shyness, Expressive Vocabulary, and Socioemotional Adjustment in Preschool. *Merrill-Palmer Quarterly*, 51(1), 20-41. Retrieved May 16, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/23096048>
62. Graham, A., & Coplan, R. (2012). Shyness, Sibling Relationships, and Young Children's Socioemotional Adjustment at Preschool. *Journal of Research in Childhood Education* 26:4, 435-449.
63. Markus Paulus, Eva Becker, Annemarie Scheub, & Lilith König. (2016). Preschool children's attachment security is associated with their sharing with others. *Attachment & Human Development* 18:1, 1-15.
64. Michael Glüer, & Athanasios Gregoriadis. (2017). Quality of teacher-child relationship and preschoolers' pro-social behaviour in German kindergartens. *Education 3-13* 45:5, 558-571.
65. Rosemary, E., Bernstein, M.S, Heidemarie, K., Erica, D. Musser, & Jennifer C. Ablow. (2013) In an Idealized World: Can Discrepancies Across Self-Reported

Parental Care and High Betrayal Trauma During Childhood Predict Infant Attachment Avoidance in the Next Generation?. *Journal of Trauma & Dissociation* 14:5, 529-545.

66. Voloshyna, V., & Bondarchuk, O. (2021). Age dynamics display of shyness in the preschool child. *Modern Science – Moderní Věda*,1, 97–106.

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ЗНИЖЕННЯ СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Програма профілактики та корекції сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Результати теоретико-методологічного аналізу проблеми та психодіагностичних даних, отриманих у ході констатувального експерименту, продемонстрували, що сором'язливість у дошкільному віці характеризується переважанням низької самооцінки, особистісною невпевненістю й тривожністю, емоційною вразливістю та сенситивністю, негативною реакцією на сторонню допомогу, униканням спілкування та наявністю соціальних страхів. Противагою високим показникам цього психологічного утворення є наявність пізнавального інтересу, комунікативності, позитивного Я-образу, ініціативності та товариськості дошкільника.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що особливо яскраво дитяча сором'язливість простежується у середньому дошкільному віці, тому, на нашу думку, період дитинства, що триває з 4 до 5 років є найбільш ефективним для проведення психокорекційної роботи зі зменшення сором'язливості у дітей дошкільного віку, оскільки у цей час у дошкільника починає активно розвиватися її пізнавальна та творча ініціативність, формується вміння оцінювати власні дії, долати внутрішні та зовнішні перешкоди, обирати за допомогою споглядання та оцінки інших патерни майбутньої поведінки, а наявність соціальних та особистісних дисгармонійних факторів розвитку можуть спричинити руйнівні наслідки для гармонійного психоемоційного розвитку дошкільника у майбутньому.

Ґрунтуючись на тому, що сором'язливість у дошкільному віці є психологічним утворенням, що активно формується впродовж періоду дошкільництва, постає проблема організації системи роботи, спрямованої на

корекцію психологічних компонентів сором'язливості, враховуючи при цьому вікові особливості розвитку дітей у цей час.

Теоретико-методологічною основою формувального експерименту стали положення теорій особистісно-орієнтованого (О.Леонт'єв, І. Бех, К. Роджерс, Г.Костюк, С. Рубінштейн, І. Булах) та діяльнісного (Г. Атанов, І. Бех, О. Бондаревська, Л. Зайцева, Н. Гузій, Г. Іванюк, Б. Сусь) підходів [2; 4; 5; 7; 8; 41; 53; 55; 58; 67].

Особистісно-орієнтована модель (О.Леонт'єв, І. Бех, К. Роджерс, Г.Костюк, С. Рубінштейн, І. Булах) побудована згідно підходу про активний творчий характер особистості, положення індивідуально-диференційованого підходу про урахування комплексу індивідуальних відмінностей дитини, здобутків вікової психології щодо вікових закономірностей, умов та чинників розвитку особистісних якостей дошкільника, розвиток його ініціативності, творчості, комунікативності, самосвідомості, індивідуального начала. Головним, як зазначив І.Бех, у даному підході є концепція вільного вибору, на якому, зокрема, базується і робота психолога, який надає дитині допомогу й підтримку, не нав'язуючи їй свою думку, а допомагаючи намітити орієнтири згідно її вікових потреб [4; 5; 53; 55; 67].

Суть діяльнісного підходу (О. Леонт'єв, Г. Атанов, І. Бех, О. Бондаревська, Л. Зайцева, Н. Гузій, Г. Іванюк, Б. Сусь) полягає у тому, що розвиток дошкільника відбувається у нерозривній єдності не лише через взаємодію із соціумом, а й через ігрову діяльність. Згідно положень О.Леонт'єва, діяльність у дошкільному віці є засобом становлення й розвитку дитини, засобом пізнання навколишнього світу. О. Газман висловлював думку про те, що діяльнісний підхід, який реалізується у контексті життєдіяльності конкретної дитини, враховує різноманітні параметри суб'єктивного світу дошкільника, його життєві плани та ціннісні орієнтації. За допомогою гри дитина вчиться взаємодіяти з іншими, вибудовувати свою тактику поведінки, планувати майбутні результати своїх дій, розвиває уяву, мову, креативність, творчість, волю, вчиться підпорядковувати свою поведінку соціальним нормам та правилам [5; 8].

На думку В. Лозової та Т. Стефановської, як особистісно-орієнтований, так і діяльнісний підходи є взаємодоповнюючими, нерозривними, утворюючими інтеграційну єдність, спрямовану на саморух, самозростання та самореалізацію дитиною своїх вмінь, знань та можливостей. Застосування даних підходів у роботі з дошкільниками є доцільним адже сприяє актуалізації їх пізнання, спілкування, особистісного розвитку, враховуючи їх інтелектуальний, соціально-культурний, моральний розвиток та внутрішньо-особистісний світ особистості [56; 68].

Таким чином, реалізація програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку найефективніше можлива за умови використання особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів.

Важливе значення для здійснення ефективної корекційної роботи дитячої сором'язливості має також психологічний супровід взаємодії дитини з вихователем та батьками, що орієнтований на створення сприятливої, доброзичливої атмосфери, позитивної підтримки дошкільника, зменшення його тривожності, невпевненості, корегування недоліків батьківського виховання, формування раціональності й адекватності вимог до дитини тощо.

Таким чином, *метою* нашої програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку визначено зниження рівня сором'язливості у дітей дошкільного віку засобами психологічного впливу (комунікативні, ігрові, арттерапевтичні вправи, казкотерапія, театралізована діяльність) з урахуванням критеріїв та показників сором'язливості; розробка методичних рекомендацій для батьків та вихователів з проблеми усунення сором'язливості у дошкільників.

Завданнями програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку є: періодичний моніторинг емоційного стану сором'язливих дошкільників, їх поведінкових особливостей; формування дитячої взаємодії у групі однолітків, яка активізує пізнавальний інтерес у сором'язливої дитини, її ініціативність, комунікативність, сприяє спільній ігровій діяльності; організація просвітницької роботи з батьками та

вихователями щодо розуміння психологічних особливостей дитячої сором'язливості, внутрішнього світу такої дитини, труднощів, з якими стикається дитина, та забезпечення зі сторони дорослих підтримки у процесі зниження сором'язливості дошкільника; спонукання дошкільників (за допомогою різних психологічних методів та прийомів) до формування якостей, протилежних сором'язливості, а саме: формування позитивного Я-образу, активізація лідерських якостей, пізнавального інтересу, ініціативності та творчості, комунікативності та товариськості та т.ін.

Розроблена нами модель психологічного супроводу зниження сором'язливості у дітей дошкільного віку представлена на рисунку 3.1.

Стратегічним вектором запропонованої нами програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку є профілактична та корекційна діяльність практичного психолога (див. Додаток Р) [72; 73].

Профілактична робота практичного психолога включала індивідуальне психологічне консультування батьків та вихователів, тематичні бесіди, психологічні вправи з елементами тренінгу, лекції та дискусії щодо проблеми сором'язливості у дошкільному віці. Запропоновані форми роботи орієнтовані на формування обізнаності дорослих щодо психологічних особливостей та специфіки прояву сором'язливості у дошкільний період життя дитини, виявлення факторів, які її спричинюють, розуміння та усвідомлення батьками та вихователями впливу сором'язливості дошкільника на особистість дитини у сенситивні періоди розвитку, пошук оптимальних шляхів взаємодії з сором'язливими дітьми та сприяння гармонійному розвитку особистості у майбутньому.

Фахівець, який здійснює реалізацію запропонованої програми, повинен мати професійні знання у психологічній сфері, знати вікові особливості розвитку дошкільників, основи загальної, педагогічної, соціальної та сімейної психології, володіти навиками психодіагностичної, консультативної та тренінгової роботи,

бути обізнаним у методах розвитку та виховання дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку.

Рис. 3.1. Модель психологічного супроводу зниження сором'язливості дошкільника

Фахівець, який здійснює реалізацію запропонованої програми, повинен мати професійні знання у психологічній сфері, знати вікові особливості розвитку дошкільників, основи загальної, педагогічної, соціальної та сімейної психології,

володіти навиками психодіагностичної, консультативної та тренінгової роботи, бути обізнаним у методах розвитку та виховання дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку.

Програма психологічного супроводу батьків сором'язливих дошкільників орієнтована на формування батьківських компетенцій у сфері взаємодії з сором'язливими дітьми дошкільного віку за допомогою підвищення усвідомлюваності особистісних почуттів батьків у ставленні до дошкільника, розумінні своєї дитини, набуття навичок взаємодії з дошкільником для подолання його сором'язливості, розширення емоційного досвіду під час взаємодії дитина-батьки, сприяння формуванню у дошкільника навиків конгруентної поведінки, активізація у батьків способів самопідтримки.

Програма складається з послідовних модулів, які логічно пов'язані між собою.

Модуль 1 – «Мій сором'язливий малюк». Цей модуль має на меті прийняття батьками особливостей їх дитини, усвідомлення необхідності у засвоєнні знань та навичків, які сприятимуть підтримці та розумінню сором'язливого дошкільника.

Під час реалізації цього модуля, робота психолога також направлена на звернення уваги батьків на проблему сором'язливості як соціально бажаного стилю поведінки дитини.

Зміст «Модуля 1» передбачає ознайомлення з феноменом сором'язливості особистості та соціально-психологічних умов її виникнення. Батьки ознайомляться з міфами про сором'язливість, що існують у суспільстві; віковими особливостями дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку; ресурсним потенціалом підростаючої особистості, який сприятиме профілактиці прояву сором'язливості.

На заняттях першого блоку модуля «Сором'язливість – поняття, причини та міфи» батьки познайомляться з сучасними визначеннями даного поняття, підходами різних психологічних шкіл щодо сором'язливості особистості, способами її виявлення та аналізом установок соціуму, які впливають на появу сором'язливості у дитини дошкільного віку.

На заняттях другого блоку модуля «Чи сором'язлива моя дитина?» в учасників була можливість актуалізувати знання про вікові особливості розвитку дошкільника; з'ясувати як сором'язливість може впливати на розвиток пізнавальної, мовленнєвої, поведінкової, емоційно-вольової сфери дошкільників.

Модуль 2 – «Моє батьківство» – має на меті вивчення учасниками себе як батьків, визначення стилю виховання та його ролі у становленні дитячої сором'язливості; розглянути питання впливу соціальних тенденцій на уявлення про батьківство, оцінювання власних позитивних та негативних аспектів виховання на появу та становлення у дитини сором'язливості; розширення знань про себе як батьків та опанування ефективних навиків виховання сором'язливого дошкільника.

Модуль 3 – «Батьки та сором'язливі діти», головною метою якого є розширення навиків ефективної взаємодії «батьки – сором'язливий дошкільник», спрямованих на створення комфортного, емоційно захищеного середовища для сором'язливого дошкільника; налагодження взаєморозуміння між членами родини; профілактику негативних переживань дитини під час взаємодії з батьками, братами, сестрами та розвиток позитивного емоційного досвіду взаємодії дошкільника з іншими; батьківська допомога дитині в оволодінні елементарними комунікативними та діяльними навичками у різних соціальних ситуаціях; формування у дошкільника довіри до близьких та до себе, адекватної потреби у турботі інших.

Модуль 4 – «Підтримка сором'язливої дитини» – направлений на профілактику та оволодіння батьками ефективними способами підтримки сором'язливих дошкільників. Батьки ознайомлюються з ефективними методами підтримки сором'язливої дитини, здійснюють аналіз наявних у родині особливостей підтримки дитини, послуговуючись зовнішніми та внутрішніми ресурсами, виробляють індивідуальний стиль підтримки сором'язливого дошкільника.

Змістовність презентованої програми психологічного супроводу батьків сором'язливих дошкільників реалізується через різні форми психологічної

роботи: міні-лекції, дискусії, метафоричні вправи, аналітичні вправи, арт-терапевтичні техніки, опитування, анкетування, групові консультації та елементи тренінгової діяльності.

Програма психологічного супроводу вихователів щодо проблеми сором'язливості дошкільників

Основною метою програми є формування у вихователів закладів дошкільної освіти психологічних знань щодо сором'язливості особистості та вдосконалення системи навчально-виховної роботи з врахуванням індивідуальних особливостей сором'язливого дошкільника, створення сприятливих умов для психологічного розвитку дитини з проявами сором'язливості, а також своєчасне виявлення та профілактика дитячої сором'язливості у дошкільній групі.

Завдання програми психологічного супроводу вихователів передбачають: ознайомлення вихователів з інформацією щодо проблеми феномена сором'язливості, соціально-психологічних умов, які її викликають; аналіз і пошук ефективних методів роботи з сором'язливими дошкільниками та толерантної позиції вихователя щодо таких дітей; визначення найбільш ефективних педагогічних умов та способів впливу, які б сприяли зниженню сором'язливості дошкільників.

Програма психологічного супроводу вихователів передбачала два етапи роботи. *Перший етап* – «Знайомство з дитячою сором'язливістю» – передбачав ознайомлення вихователів із феноменом сором'язливості, особливостями її розвитку та прояву у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку; підвищення рівня знань про вікові особливості розвитку дошкільників; пошук ефективних шляхів налагодження контакту та взаємодії з сором'язливою дитиною у дитсадковій групі.

Основними формами роботи на цьому етапі були: міні-лекції, групові дискусії, обговорення, опитування, вправи.

Другий етап – «Розвиток та навчання сором'язливого дошкільника» – орієнтований на пошук та підбір ефективних способів впливу на сором'язливого дошкільника для сприяння активізації його внутрішнього потенціалу,

пізнавального інтересу, підвищення віри у власні сили та самооцінки; формування навиків та підбір ефективних методів позитивної комунікації у діаді «вихователь-сором'язливий дошкільник» та тріаді «вихователь-дитяча група-сором'язлива дитина»; опанування навиків усвідомлюваного використання невербальних компонентів комунікації та вмінню змінювати стиль спілкування під час взаємодії із сором'язливою дитиною; аналіз та підбір методів взаємодії з батьками сором'язливої дитини.

Реалізація цього етапу відбувалася за допомогою практичних вправ, дискусій, рольових ігор, розв'язання проблемних ситуацій, організації спільних з дітьми виставок, фотозвітів, аналізу та підбору дидактичних, творчих та рольових ігор та завдань, які були б цікавими й для сором'язливих дошкільників.

Алгоритм психологічної корекції зі зменшення сором'язливості у дітей дошкільного віку включав п'ять етапів, які реалізуються упродовж трьох років. Підбір форм та методів роботи з сором'язливими дошкільниками передбачав урахування вікових особливостей психічного розвитку дітей на кожному з вікових періодів дошкільного дитинства та їх проведення у ігровій формі (враховуючи провідний вид діяльності дошкільника).

Організація занять зі зменшення прояву сором'язливості дошкільників передбачала згоду батьків на роботу дітей з психологом, добровільне бажання дошкільника приймати участь у різних видах робіт, підтримання дружньої атмосфери у дитячій групі, підтримання зацікавленості дитини та підбадьорювання її до нових звершень, підкреслення її особистісних досягнень, умінь, відсутність критики та некоректних зауважень до дій дошкільника зі сторони психолога, врахування психоемоційного стану кожного учасника групи перед початком заняття.

Важливою детермінантою для успішного впровадження запропонованої програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку є дитяча група. На наш погляд, нівелювання дитячої сором'язливості є більш ефективним під час колективної взаємодії дітей, оскільки сором'язливий дошкільник буде не лише активно

залучений до взаємодії з однолітками, а й зможе легше опанувати нові навички та вміння соціальної поведінки. Група дошкільників має складатися з дітей, що матимуть різний рівень вияву сором'язливості, проте, вони повинні бути з невеликою різницею у віці (до 1 року) – це, по-перше, не створить додаткових незручностей для сором'язливих дошкільників, по-друге, ця група буде однорідною за психофізіологічним розвитком, що сприятиме кращому опануванню соціально-поведінкових та комунікативних навичок. Варто також зауважити, що завдяки різноманітним вправам, іграм та іншим формам роботи, що включені до даної програми, несором'язливі дошкільники навчаться аналізувати свій емоційний стан, поважати інших, покращать свої комунікативні уміння тощо.

Також у нашій програмі профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку передбачена індивідуальна робота психолога з сором'язливою дитиною, якщо для цього є відповідні підстави. Зокрема, це помітний дискомфорт та емоційна напруженість дошкільника під час групової роботи, невключеність чи відстороненість від занять, наявність страхів та підвищеної тривожності, що посилюють емоційну вразливість та сенситивність дитини, тривале (протягом п'яти та більше занять) негативне оцінювання своєї діяльності, наявність родинних психотравмуючих факторів тощо.

Групова корекційна робота зі зменшення прояву особистостної сором'язливості дошкільників впродовж трьох років була орієнтована на роботу психолога із низькою самооцінкою та потребою дитини у зовнішній підтримці, її обмеженою комунікативністю, емоційними переживаннями, наявністю соціальних і опосередкованих страхів.

Заняття для молодших дошкільників тривали 20-25 хвилин; для дітей середнього дошкільного віку – 25-30 хвилин; для дошкільників 5-6 років тривалість одного заняття складала 30-35 хвилин. Корекційна робота з дітьми дошкільного віку на кожному році впровадження програми передбачала 2 групові зустрічі на тиждень, які включали три основні етапи: вступна частина

(привітання), основна частина (передбачала різноманітні завдання, кількість яких залежала від активності та емоційної налаштованості дошкільників на кожному занятті) та заключна частина.

Перший етап передбачав роботу із формування позитивної самооцінки дитини. На цьому етапі були використанні наступні розвивальні форми роботи: казкотерапія «Терпіння», «За що мене любить мама», «Казка про цуцика по імені Тобік», ігрові вправи «Поле», «Стрибок», «Політ у парах», «Хто більше збере», «Квіти», «Холод і страх», «Ласкавий ланцюжок», «Завмири», «Піймай хвіст дракона», «Весела гра з дзвіночком», «Зайки та слоники», образотворча діяльність «Чарівна квітка», «Диво», «Створюємо образ із плям», «Малюємо радість», «Ваш світ у фарбах, формах і лініях», «Виставка дитячих малюнків» тощо. Ці техніки були направлені на формування правильних, адекватних уявлень дошкільника про себе та свої можливості, особистісні якості, усвідомлення себе як індивідуальної особистості, формування самоповаги, вміння відстоювати власну думку, взаємодіяти у колективі, здійснювати аналіз своїх дій, впевненість у своїх можливостях та результатах, вміння адекватно сприймати думку оточуючих, не ображатися на неї.

Другий етап орієнтований на роботу з емоційними переживаннями дошкільника, де були активовані такі форми та методи роботи як тематичні бесіди «Що таке настрій?», «Почуття бувають різні», «Від кого залежить ваш настрій», рухливі ігри «Коли весело тобі, роби так...», «Чарівний стілець», ігрові вправи «Добери кульку», «Кубик настрою», «Незакінчені речення», «Зміни настрою», «Кольорові плямки», «Засели будиночок», «Політ птаха», психогімнастичні вправи «Мімічна гімнастика», «Сонячний зайчик», «Я-людина», «Єдність», «Учимося радіти», образотворча діяльність «Малювання пальцями», «Намалюй те саме», «Моя сім'я», читання оповідань «Добре слово», «Соромно перед соловейком» та інші. Такі форми роботи мали за мету навчити дитину розпізнавати свої емоції, сформувавши розуміння власних емоцій, спонукати дитину до прояву позитивних емоцій, посилити інтерес до пізнання власного Я,

підвищити віру у власні сили, сформувані вміння проявляти прихильність, симпатію, бажання підтримувати контакт.

Наступний етап програми передбачав формування у дитини комунікативних навичок за допомогою ігрових вправ «Угадай слово», «Так та ні не говори...», «Всі разом», «Квітковий паравозик», «Подорож на потязі», «Апельсин», казкотерапії «Я-дрізд, ти дрізд», «Казка про їжачка Вітю», активних ігр «Філін та зайці», «Злі та добрі кішки», «Попроси іграшку», «Предмет, схожий на мене», «Долоньки» та інші. Метою цих видів робіт було розвиток комунікативних здібностей дитини, ініціативності, виховання дружніх взаємин між дітьми, взаємоповаги, довіри один до одного, вміння домовлятися, поважати інших, формування почуття значимості.

Під час психокорекції соціальних та опосередкованих страхів увага психолога була спрямована на виявлення та подолання страхів, зниження рівня тривожності, невпевненості у собі, корекцію негативних спогадів, хвилюванням дошкільника, сприяння формуванню навичок керування власними емоціями та позитивному налаштуванню дитини, розвитку її особистісної впевненості. Розвивальна робота передбачала використання вправ на релаксацію «Релаксація», «Релаксаційна хвилинка», казкотерапії («Казка про зайчика», «Написання спільної казки за мотивами картинки»), арт терапевтичні вправи «Мильні кульки», «Конструювання малюнка», «Прощання», «Особливий камінчик», ігрові вправи «Сум та радість», «Ворог», «Стерти з пам'яті», «Негативні спогади», «Амулет», «Перешкода», «Мої досягнення». Ці техніки мали за мету знизити рівень тривоги та страхів, навчити дитину позбавлятися від негативних спогадів та образ, розвинути мотивацію досягнень, уяву, навчити дитину аналізувати, допомогти дошкільнику зрозуміти свої почуття та емоції, повторно пережити складну для неї ситуацію з позитивним завершенням, закріпити навички подолання страху перед аудиторією та навички сміливості та впевненості у власних силах.

Важливого значення на цьому етапі роботи також набуло залучення дітей до театралізованої діяльності (спільна робота, психолога, вихователів та музичного

керівника над постановкою казки «Муха-цокотуха» та «Лисиця та журавель»), де вони виконували ролі згідно запропонованого сценарію. Дошкільники повинні були перевтілитися у відповідних героїв та виступити на загал як перед іншими дітьми, так і перед дорослими. Спочатку дітям було запропоновано прослухати казки, зробити опис не лише сюжету, а й головних та другорядних героїв. Потім діти отримали слова згідно сценарію, мали неодноразові репетиції, щоб у кінці продемонструвати свої вміння.

Ще однією складовою програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку стало формування потреби у зовнішній підтримці дитини, вмінні взаємодіяти з ровесниками, створювати товариську атмосферу. Цей етап реалізовувався за допомогою наступних вправ: «Гаряча куля», «Передаємо малюнок по колу», «У колі довіри», «Збери вежу для лісовика», «Чарівний дощ», «Втримай олівець», «Прірва», «Слон, пальма, крокодил», «Подолання перешкод», «Відгадай, який настрій у пірата», «Естафета», «Місце сили», «Угадай слово», «Прикріпи хвоста віслюку», вправа-привітання тощо. Дані методи роботи сприяли формуванню довірливого ставлення дошкільника до інших, вмінню отримувати позитивні емоції від взаємодії з іншими, зменшити почуття страху та тривоги під час взаємодії, віднайти свої тактики та стратегії побудови спілкування з ровесниками, відкрито висловлювати не лише власну думку, а й емоції та почуття, вміти розрізняти настрої іншого під час комунікації.

Результати впровадження програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку подано в підрозділі 3.2.

3.2. Динаміка зниження показників сором'язливості у дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку

Програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку впроваджувалася протягом 2016-2019 років. Загальна кількість учасників експерименту – 84 дитини дошкільного віку. До експериментальної групи (ЕГ) увійшли 41 дитина дошкільного віку ЗДО №430 Шевченківського району м. Києва. Контрольну групу (КГ) досліджуваних склали 43 дошкільника ЗДО №675 Дніпровського району м. Києва. Обидві групи, що брали участь в експерименті, були відкриті, – це зумовлено тим, що набір до груп закладу дошкільної освіти триває упродовж року; участь дітей з ЕГ в експерименті була не сталою у зв'язку з хворобами та іншими причинами, які передбачали відсутність дитини у дитсадку, однак із такими сором'язливими дошкільниками здійснювалася додаткова індивідуальна робота психолога.

Впровадження розробленої нами програми відбувалося в три етапи: констатувальний експеримент першого порядку (вересень 2016 року), формувальний експеримент (вересень 2016 – вересень 2019 рр.) та констатувальний експеримент другого порядку (вересень 2019 року).

Для проведення обох констатувальних експериментів було використано наступний комплекс методик: 1) карта спостережень Д.Скотта (модифікована Бондарчук О.Ю.) (див. Додаток А); 2) діагностика розвитку спілкування з однолітками (І.Орлова, В.Холмогорова) (див. Додаток Б); 3) проєктивна методика «Два будинки» (І.Вандвик, П.Екблад) (див. Додаток В); 4) кольоровий тест Люшера (див. Додаток Г); 5) методика «Страхи в будинках» (О.Захаров, М.Панфілова) (модифікована Бондарчук О.Ю.) (див. Додаток Д); 6) методика «Сходинки» В.Щура (див. Додаток Е); 7) графічна методика М.А.Панфілової «Кактус» (див. Додаток Ж).

Порівняння результатів експериментальної та контрольної груп до та після впровадження програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку здійснювалося за

допомогою U-критерія Мана-Уїтні (див. Додаток М); динаміка результатів змін окремо в експериментальній та контрольній групах здійснювалася за допомогою критерія Фрідмана χ^2_r (див. Додаток Н та Додаток П).

На першому етапі був проведений *констатувальний експеримент першого порядку*, який передбачав встановлення існуючих на момент експерименту характеристик прояву сором'язливості у дітей молодшого дошкільного віку в експериментальній та контрольній групах.

За результатами цього етапу було виявлено наступні рівні сором'язливості у дошкільників (див. Рис. 3.2.1):

- в експериментальній групі 53,73% дітей дошкільного віку мають низький рівень сором'язливості; 19,61% досліджуваних – середній рівень вияву сором'язливості та 26,66% дошкільників на початок проведення експерименту мають високий показник вияву сором'язливості;

- у контрольній групі дошкільників на початок експерименту виявлено 60,69% дітей із низьким показником сором'язливості, у 26,17% спостерігається середній рівень сором'язливості, 13,14% дітей дошкільного віку мають високий рівень сором'язливості.

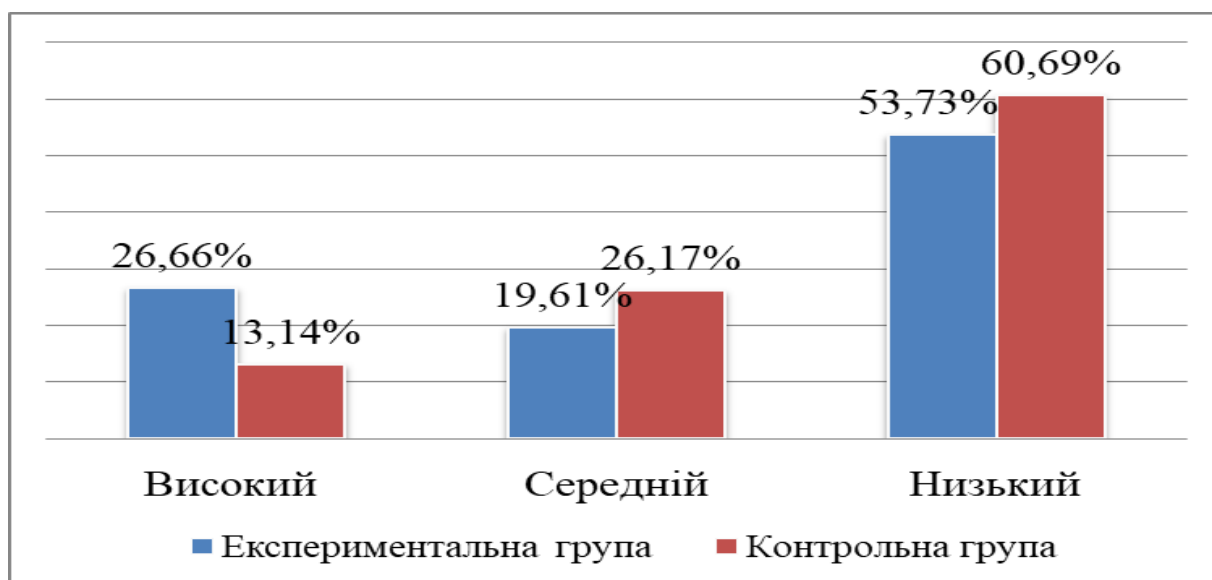

Рис. 3.2.1 Рівень прояву сором'язливості дошкільників (за результатами констатуючого експерименту першого порядку)

Другий етап нашої роботи – *формувальний експеримент* – передбачав впровадження програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку, що презентована у пункті 3.1. дисертаційного дослідження.

Індивідуальне консультування, що здійснювалося як з урахуванням результатів психодіагностики з виявлення сором'язливості дитини, так і за власним запитом батьків, дозволило з'ясувати проблеми виховання та стосунків у родині, які б могли стати причиною розвитку у дошкільника сором'язливості. Зокрема, під час таких консультацій було виявлено, що, наприклад, сором'язлива поведінка Лізи Н. (4,2 роки) спричинена емоційною сенситивністю та тривожністю дівчинки внаслідок невдалих покарань батьків у молодшому дошкільному віці (під час переживання дитиною кризи 3-х років батьки не знайшли іншого виховного впливу на неслухняність, впертість та вередливість дитини, окрім зачинення на самоті в іншій кімнаті, або ж просто залишаючи дівчинку на самоті вдома). Бесіда з мамою Ірини О. (5,3р.) засвідчила, що дитина схильна копіювати поведінку матері, яка висловилася з даної проблеми так: *«... ну то й що, я теж у дитинстві була сором'язлива і не бачу ніяких проблем, що моя дочка росте така сама... так їй важко спілкуватися з іншими дітьми, але як піде до школи, то стане дорослішою, все зникне...»* (під час розмови з дитиною, від неї пролунало: *«я – сором'язлива, мені страшно спілкуватися з іншими дітьми в групі, я не знаю як до них підійти і почати з ними грати... боюся це робити... тому сиджу сама на стільчику й дивлюся, що роблять інші»*).

Серед інших факторів, що сприяють виникненню сором'язливості, були виявлені гіперопіка дитини (мама Назара К. (4,6 р.): *«ми з чоловіком з малечку не даємо дитині ніяких доручень, він отримує все, що хоче, піклуємося про нього якнайкраще, а він останнім часом став відлюдькуватим, замкнутим, не грається з дітьми, нічого не хоче...»*), завищені вимоги до дитини, нестача емоційного контакту з батьками, розлучення батьків, критика дошкільника, негативний досвід взаємодії з однолітками (мама Анні П. (4,9 р.) пригадала ситуацію: *«вона*

перестала спілкуватися з дітьми після того, як колись гралася біля дому з старшими за неї на рік-два дівчатами, а ті їй сказали щось образливе і пішли»), навішування «ярликів» на дитину (мама Сергія (5,2р.): «після переходу з іншого садочка у цей доводилося зранку постійно наголошувати вихователю, що він у мене такий сором'язливий, всього боїться, майже ні з ким не розмовляє... щоб його ніхто не чіпав з діток» (хоча за спостереженням психолога у групі було помітно, що хлопчик переживає почуття сором'язливості лише у присутності дорослих, а з ровесниками вміє вибудовувати гармонійні взаємини).

Проведення тематичних бесід, лекцій та дискусій із вихователями дитсадка щодо проблеми дитячої сором'язливості продемонстрував, що вихователі закладу дошкільної освіти обізнані з елементарними ознаками сором'язливості: почервоніння обличчя, відведення погляду, нерішучість, боязливість, замкнутість та т. ін., намагаються не зачіпати емоції такої дитини, іноді намагаються залучати її до взаємодії з ровесниками, але за відмови дитини відразу ж залишають цю ідею. У ході дискусій вихователі не змогли досягти спільної думки як взаємодіяти з сором'язливою дитиною, але були одностайні в тому, що мало залучають таких дітей до головних ролей у святкових ранках, не запитують її під час занять, надаючи перевагу індивідуальній роботі та не завжди знають як знайти спільну мову з такою дитиною. Вихователі також зауважили, що за часи своєї роботи бачили дуже багато дітей, які приходячи вперше у садочок, вже мають деякі ознаки сором'язливості.

Під час поетапного виконання дітьми завдань, що передбачалися корекційною програмою, нами спостерігалися поступові якісні тенденції у зміні поведінки сором'язливих дошкільників.

Під час реалізації корекційної програми з дітьми молодшого дошкільного віку на першому році формувального експерименту було проведено комплекс вправ, які були орієнтовані на корекцію самооцінки дитини, формування комунікативних умінь, корекцію негативних емоційних проявів у ситуаціях соціальної взаємодії та виявлення соціальних страхів дошкільника. Кількісні та

якісні показники ефективності запропонованої та реалізованої програми зі зниження сором'язливості у дітей 3-4 років продемонстровані нижче.

Динамічним змінам самооцінки у ЕГ молодших дошкільників сприяло використання наступних вправ: гра «Сонечко і дощик», де діти граються, повторюючи рухи за дорослим, поки світить сонечко, а коли дощик – ховаються під парасольку; вправи: «Політ у парах», де потрібно під жваву музику «літати» удвох по залу; «Хто більше збере», яка передбачала рухову активність дітей під час збирання розкиданих предметів та активізацію прагнення до досягнення успіху; «Марш», де потрібно ритмічно рухатися під музику удвох та інші.

Спостереження за дошкільниками під час виконання вправ спрямованих на підняття самооцінки та впевненості у собі продемонстрували, що дошкільники із низькою самооцінкою найкраще сприймали завдання, де спочатку можна було орієнтуватися на зразок поведінки однолітка, а з часом (орієнтовно після 2-3 місяців занять) почали діяти більш самостійно. У завданнях, які були вже знайомі для дітей, наприклад, повторення вправ на привітання, молодші дошкільники з низькою самооцінкою були більш відкритими, активнішими, впевненішими у собі, ніж на перших заняттях. Діти із середнім рівнем самооцінки під час проведення занять, залежно від їх емоційного стану та цікавості вправи, демонстрували як активність, так і пасивність. Під час виконання ігрових вправ вони були впевненими у собі, швидко орієнтувалися у ситуації, під час виконання завдань у парах, діти із середнім рівнем самооцінки здебільшого брали за приклад дії та результат ровесників із високою самооцінкою, при відчутті власної невпевненості віддавали їм лідируючі позиції. Під час проведення вправ, було помічено, що діти із високим рівнем самооцінки стають своєрідним «еталоном» до наслідування, а взаємодія з ними дошкільників із низькою самооцінкою, сприяє виникненню у останніх впевненості та деякою мірою самостійності у діях.

Як засвідчили результати діагностики самооцінки (див. Рис. 3.2.2), у ЕГ дошкільників на 2,44% зменшився рівень низької та середньої самооцінки, та на 4,88% зріс показник високої самооцінки. У дітей із низькою самооцінкою на прикінці першого року формувального експерименту помітні зміни у зменшенні

прояву сенситивності та емоційної вразливості, невпевненість у власних силах стає помітною при первинній зустрічі з невідомими ситуаціями, в яких дитина губиться, не знає як правильно вчинити, спостерігається уникання взаємодії та настороженість у взаємодії з іншими. У дітей із середньою самооцінкою спостерігається тісний зв'язок між оцінюванням себе та позитивним схваленням їх дій батьками; нестійкість у поведінкових проявах, ініціативності, взаємодії з однолітками, що мають емоційний характер прояву. Молодші дошкільники із високою самооцінкою більш активні порівно з іншими однолітками у групі, орієнтовані на успіх, визнання іншими, власну невпевненість приховують за проявом позитивних емоцій, рідко засмучуються невдачам, ігнорують зауваження психолога, активно залучають інших до виконання вправ.

У КГ на 2,33% зріс показник низької самооцінки у дітей дошкільного віку, рівень середньої самооцінки залишився сталим та склав на кінець року 25,58%.

Рис. 3.2.2 Показники самооцінки дошкільників ЕГ та КГ до та після першого року експерименту.

Форми роботи, які були запропоновані молодшим дошкільникам для розвитку комунікативних навичок, склалися переважно з ігрових вправ таких як «Передай м'ячика», де дошкільникам потрібно було передавати м'ячика один одному; «Гаряча куля», «Зібрати фігуру по моделі» та інші, метою яких було сприяння згуртованості та налагодження взаємодії між дітьми у групі; «Як

вітається Лісовичок», «Слон, пальма, крокодил», ігри «Запрошення у гості», «Магазин» та інші, які сприяли формуванню комунікативних умінь дошкільників та навичок взаємодії у різних соціальних ситуаціях.

Під час виконання вправ, перевага надавалася дітям, які мали труднощі у взаємодії з іншими, поступово психологом залучалися до гри ті дошкільники, які намагалися уникати виконання завдань. Наприклад, під час гри «Запрошення у гості», яка передбачала програвання відповідної ситуації, психолог спільно з неактивними дітьми об'єднувався у пари та відвідував інших учасників, які запрошували у гості. Спочатку дорослий виступав прикладом поведінки для дошкільників, а потім просив інтровертованих, несмілих та відсторонених дітей самостійно без його участі програти відповідні ситуації. Інколи психолог задавав сценарій гри, а потім займав пасивну, відсторонену позицію.

У цілому було помітно, що молодші дошкільники, які характеризуються низьким рівнем комунікації, потребують на перших етапах активної ролі психолога в організації їх ігрової діяльності, спрямованої на розвиток комунікації та дієвості, частина дітей орієнтована на взаємодію із тими однолітками, які мають високий рівень розвитку комунікативності.

Результати контрольного зрізу показників комунікативної сфери до та після першого року формувального експерименту (див. Рис. 3.2.3) продемонстрували, що у ЕГ на 1,22% зріс показник високого рівня комунікативності та на 2,44% – показник середнього рівня. Низький рівень комунікативності у молодших дошкільників після першого року впровадження корекційної програми склав 21,95% (на 3,66% менше ніж до початку корекції). У КГ високий рівень комунікативності наприкінці року мають 56,39% молодших дошкільників, середній рівень – 27,33% та низький рівень – 16,28% досліджуваних.

Рис. 3.2.3 Показники комунікативної сфери дошкільників ЕГ та КГ до та після першого року експерименту.

Вправи, використані у корекційній програмі для розвитку комунікативності, передбачали впершу чергу активізацію ініціативності, чутливості, просоціальних дій та розвиток чутливості молодших дошкільників. Як видно з Рис. 3.2.4, кількість дошкільників, які мали низький чи середній показник інтересу до однолітків, після першого року впровадження програми збільшилася на 2,44% в обох групах, високий показник залишився сталим – 56,1%. Динаміка змін виявилася у тому, що діти молодшого дошкільного віку стали більш активнішими при взаємодії з однолітками, не хвилюються та почуваються більш впевненішими при пропозиціях ігрової діяльності, не бояться пропонувати сюжети гри. Діти, які надавали перевагу самотності, можуть включатися до гри як пасивні учасники, спостерігають за ігровою діяльністю ровесників на більш ближчій дистанції, ніж раніше.

У КГ показник високого рівня інтересу до ровесників знизився за рік на 2,33%, середній – збільшився на 2,33%, а низький показник зацікавленості однолітками у молодших дошкільників залишився на рівні 13,95%.

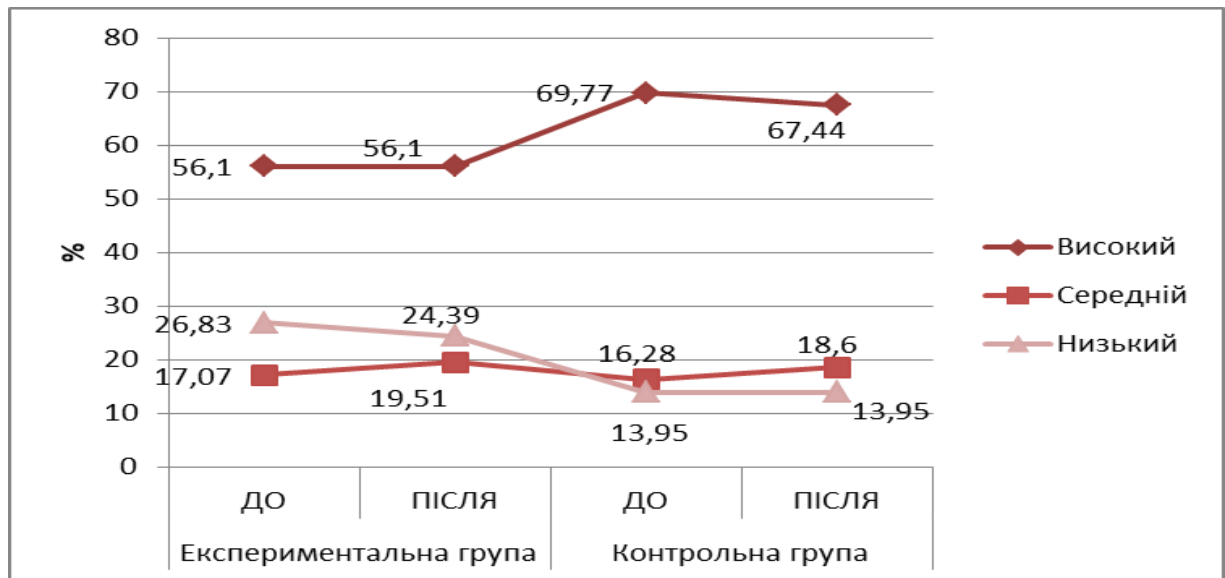

Рис. 3.2.4 Показники інтересу дошкільників ЕГ та КГ до та після першого року експерименту.

Зміни на 4,88% у показниках ініціативності виявлено у дошкільників ЕГ з низьким рівнем прояву цієї характеристики, що свідчить про те, що діти, які уникали розпочинати взаємодію першими, були безініціативним у спілкуванні, не вміли підтримувати бесіду стали більш відкритими до нових знайомств, почуваються більш впевненішими при спілкуванні з ровесниками, менш лякливі та тривожні при спробі інших заговорити з ними, але в них й надалі продовжує спостерігатися потреба у заохоченні дорослого (вихователя, психолога чи батьків) до взаємодії з однолітками, мінливий інтерес до товаришів та мовчазливість. Високий та середній рівень ініціативності молодших дошкільників після повторної діагностики залишився в цілому незмінним.

У КГ спостерігається тенденція зниження ініціативності у молодших дошкільників: високий показник зменшився на 2,32%, низький збільшився з 11,63% до 13,95%, середній – залишився без змін (20,93%).

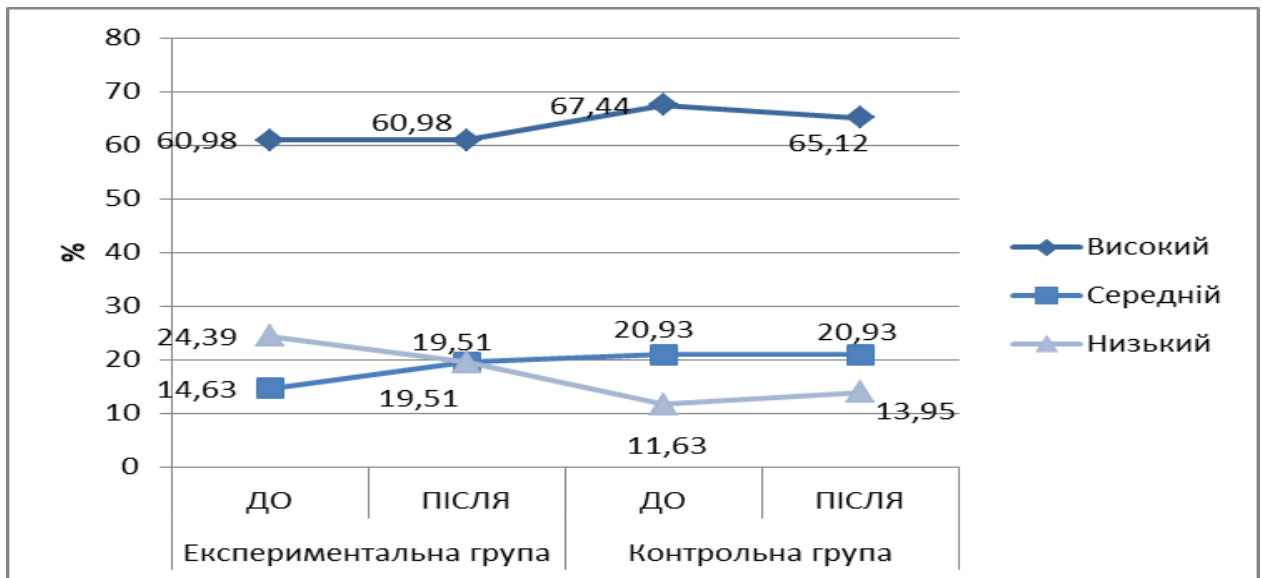

Рис. 3.2.5 Показники ініціативності дошкільників ЕГ та КГ до та після першого року експерименту.

На 2,44% у ЕГ дітей молодшого дошкільного віку знизився показник низького і високого рівня та на 4,88% зріс показник середнього рівня прояву чутливості під час спілкування, що свідчить про амбівалентність у прагненні дітей до спілкування, конформності, закритості при небажанні взаємодії з ровесниками, впливу емоційних переживань на поведінкові прояви. Так, наприклад, якщо дошкільник приходив до дитсадка у зіпсованому настрої, демонстрував вередливість, впертість, байдужість, то відповідні прояви можна було простежити протягом усього дня при його взаємодії з іншими дітьми та вихователем, інертність та інтровертованість на заняттях, прогулянці, поганий апетит тощо. Разом з тим, частина дітей (понад 20%), які до корекції мали підвищений рівень сенситивності, ігнорування співрозмовника, бажання «сховатися» від інших та надавали перевагу усамітненню стали інколи відгукуватися на пропозиції ровесників погратися разом, почали з обережністю частково наслідувати дії більш впевненіших у собі дошкільників.

У КГ показник низького рівня чутливості у молодших дошкільників залишився на рівні 20,93%, середній – збільшився на 4,65%, а високий рівень склав лише 41,86% (див. Рис. 3.2.6).

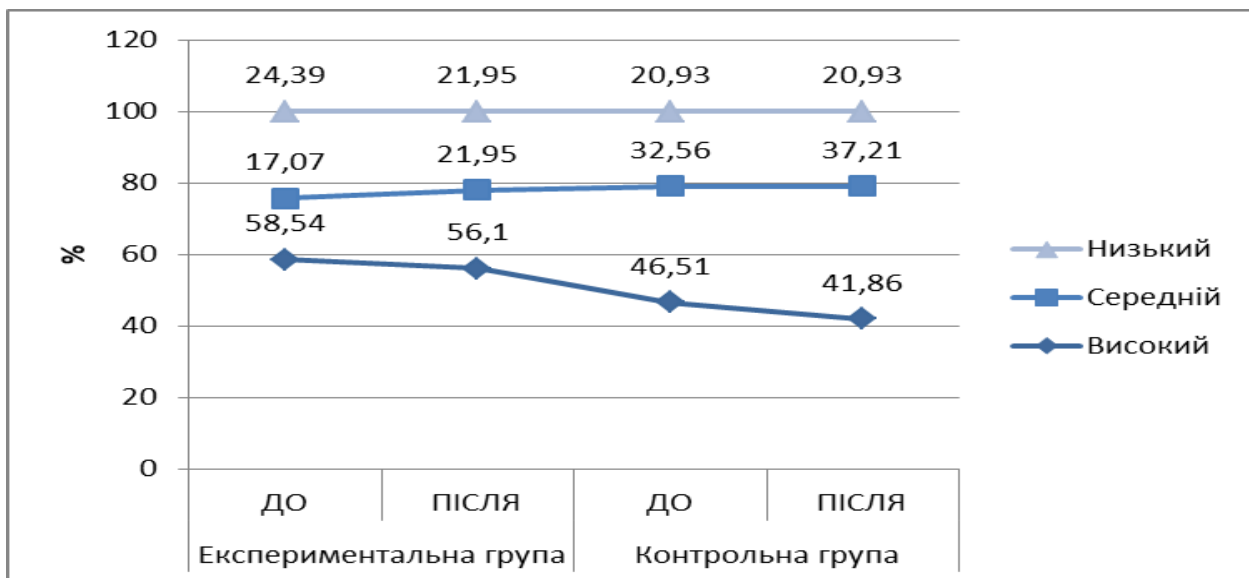

Рис. 3.2.6 Показники чутливості дошкільників ЕГ та КГ до та після першого року експерименту.

Динамічні зміни відбулися у прагненні дошкільників діяти спільно з товаришами, ділитися іграшками, уникати конфліктних ситуацій тощо, що свідчить про підвищення рівня згуртованості дитячої групи. Так високий показник просоціальних дій у ЕГ зріс на 7,32%; низький рівень зменшився на 4,88%, а середній рівень склав 19,51% (див. Рис. 3.2.7).

У КГ наприкінці першого року формувального експерименту низький рівень просоціальних дій молодших дошкільників залишився на рівні 16,28%; середній рівень склав 32,56%, а високий рівень зріс на 2,32%.

Рис. 3.2.7 Показники просоціальних дій дошкільників ЕГ та КГ до та після першого року експерименту.

Для формування та корекції потреби у зовнішній підтримці молодших дошкільників ЕГ були активовані вправи, які спрямовані на спільну взаємодію дітей та дорослих (вихователя та психолога), формування довірливих стосунків між ними, зменшення почуття тривоги та настороженості дошкільника, розуміння світу власних емоцій.

Серед завдань, які були реалізовані на цьому етапі, найбільшу зацікавленість дошкільники демонстрували до вправ казкотерапевтичного спрямування: «Собачка хоче ласки», де за допомогою тілесного контакту дитина встановлювала емоційний контакт з іншими, вчилася довіряти одноліткам; «Поділися з другом», метою якої було навчити дошкільника розуміти іншого учасника гри, спільно з ним взаємодіяти; рухливих ігор, зокрема «Коли весело тобі, роби так...», спрямованої на повторення дій іншого учасника (дитини чи дорослого) відповідно до зазначеної у віршику емоції; сіпльних арт-терапевтичних вправ, наприклад, «Малюємо радість».

Результати контрольних зрізів засвідчили, що на 9,76% зріс показник позитивного сприйняття молодшими дошкільниками ЕГ турботи інших (див. Рис. 3.2.8). Діти стали менше демонструвати негативне ставлення до піклування, просити, за потреби, про допомогу дорослого, з більшою довірою ставляться до піклування однолітків та вихователя. Наприклад, діти, які мали труднощі попросити вихователя взяти одяг з верхньої полиці шкафчика (не могли до неї дотягнутися, через низький зріст), зараз не відчувають такого страху, ніяковіння та небезпеки та за потреби, звертаються до дорослого.

У КГ показник потреби у турботі інших залишився без змін: позитивно сприймають піклування інших 79,07%; негативно налаштовані до неї, важають допомогу зі сторони інших як небезпеку, переживають страх, тривогу та намагають її уникати 20,93% молодших дошкільників.

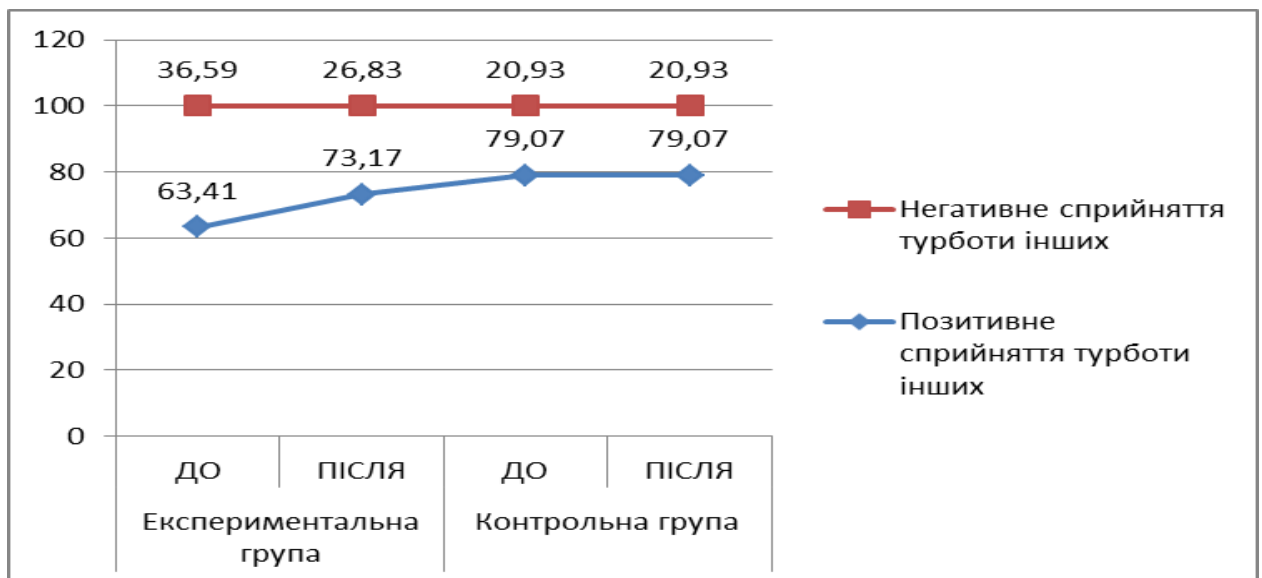

Рис. 3.2.8 Показники сприйняття дошкільниками ЕГ та КГ турботи інших до та після першого року експерименту.

Для роботи із соціальними страхами молодших дошкільників ЕГ було обрано арт-терапевтичні вправи «Малюємо портрети», «Мелодія кольору», «Пори року», «Сім'я тварин» та ін., які сприяли відображенню дитячого страху, переживань та ситуацій, що викликають тривогу; казкотерапію «Казка про зайчика», «Казка про Сміливих Гномів» та ін. Було помітно, що під час казкотерапії дітям сподобалося перетілюватися у різних героїв, вони з радістю виконували завдання, які б дозволили, наприклад, Зайчику, подолати свій страх, сором'язливі дошкільники впізнавали у казкових героях себе, свою поведінку. Так, Сашко (3,7 років) після прослуховування казки сказав: «Я схожий на зайчика... теж ховаюся від небезпеки...». Для подолання деяких соціальних страхів (наприклад, страх покарання батьків чи страх вихователя) необхідно було активне залучення батьків та вихователів до співпраці. Робота психолога з ними проводилася у формі індивідуальних психологічних консультацій, направлених на усунення факторів, які викликали страх у дитини: зі сторони батьків – це непослідовність виховних дій, інколи фізичне покарання чи залякування ним, емоційне дистанціювання від дитини; зі сторони вихователів – авторитарний стиль поведінки, критичне ставлення до дитини, недостатність часу (внаслідок

великого навантаження) для приділення додаткової індивідуальної уваги кожній дитині у групі.

Завдяки спільній роботі батьків, вихователя та психолога, відбулася динаміка у зниженні соціальних страхів молодших дошкільників ЕГ: страх самотності зменшився на 7,31% (у КГ він зріс на 4,65%), страх нападу та агресії зі сторони інших – на 4,88% (у КГ цей показник зріс на 2,32%) , страх взаємодії з незнайомими людьми – на 4,88% (у КГ зменшився на 6,98%), страх отримати покарання від батьків знизився на 4,88% (у КГ цей показник зріс на 6,97%), показник страху бути у центрі уваги інших – на 9,76% (у КГ зріс на 4,65%), негативне сприйняття дитиною себе у ЕГ залишився сталим на рівні 4,88% (у КГ цей показник зріс на 4,65%) (див.Табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1

Показники наявності соціально-опосередкованих та соціальних страхів у дошкільників ЕГ та КГ до та після першого року експерименту

Страхи дошкільників		Досліджуванні дошкільники			
		ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
		До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Соціально-опосередковані страхи	Самотність	41,46	34,15	32,56	37,21
	Напад, агресія	46,34	41,46	37,21	39,53
	Незнайомі люди	24,39	19,51	44,19	37,21
	Мама, тато	14,63	14,63	32,56	34,88
	Покарання батьків	36,59	31,71	23,26	30,23
	Запізнитися до садочка	41,46	29,27	18,6	20,93
	Втрата контролю	19,51	17,07	16,28	18,6
	Публічний виступ	36,59	26,83	41,86	46,52
Соціальні страхи	Я	4,88	4,88	2,33	6,98
	Брати, сестри	4,88	4,88	9,3	11,63
	Дорослі	36,59	26,83	48,84	46,52
	Вихователі	41,46	24,39	41,86	34,88
	Батьки	51,22	46,34	37,21	34,88
	Незнайомі люди	34,15	29,27	48,84	51,16

Страхи дошкільників		Досліджуванні дошкільники			
		ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
		До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Друзі, однолітки		39,09	29,27	34,88	34,88

У 2017-2018 роках відбувся *другий етап впровадження* психокорекційної роботи зі зниження сором'язливості дошкільників, які з молодшої перейшли до середньої дитсадкової групи. Психокорекційна програма на цьому етапі передбачала більш активну роботу психолога з комунікативною сферою дошкільників, їх емоційними переживаннями, а також продовження формування адекватної самооцінки та впевненості у собі, роботу зі страхами, що посилюють тривожність у дітей дошкільного віку.

Завдання, які були запропоновані дошкільникам 4-5 років для розвитку самооцінки, склалися з арт-терапевтичних вправ таких як «Це я, коли мені добре», «Розфарбуй малюнок разом з другом», «Мій світ», казкотерапії «Троянда та ромашка», «Кошення», та ігрових вправ «Квітковий дощ», «Ім'я-квітка», «За що мене любить мама» та інші, які сприяли підняттю самооцінки, розвинули впевненість дошкільника у собі, підвищили статусну позицію дитини у групі.

Під час виконання вправ дошкільниками, було помітно, що діти з низькою самооцінкою у спільних ігрових вправах намагаються долучитися до більш впевненіших у собі ровесників, інколи нерішуче пропонували себе на головну роль у грі. Ті діти, які мають амбівалентний рівень самоставлення намагалися інколи зайняти лідируючі позиції у взаємодії з іншими, наполягали на своїй точці зору, при зацікавленості заняттям, постійно привертати увагу психолога до себе.

Результати контрольного зрізу показників самооцінки до та після другого року формувального експерименту (див. Рис. 3.2.9) продемонстрували, що у ЕГ на 2,44% зріс показник високого рівня самооцінки, на 2,44% – показник середнього рівня. Низький рівень самооцінки у дітей середнього дошкільного віку після другого року впровадження корекційної програми склав 14,63% (на 4,88% менше ніж до початку корекції). У КГ високий рівень самооцінки дошкільників

наприкінці року зменшився на 2,32% та становить 51,17%, середній рівень самооцінки збільшився на 4,65% та низький рівень самооцінки у дітей 4-5 років зменшився на 2,33% та становить 18,6%.

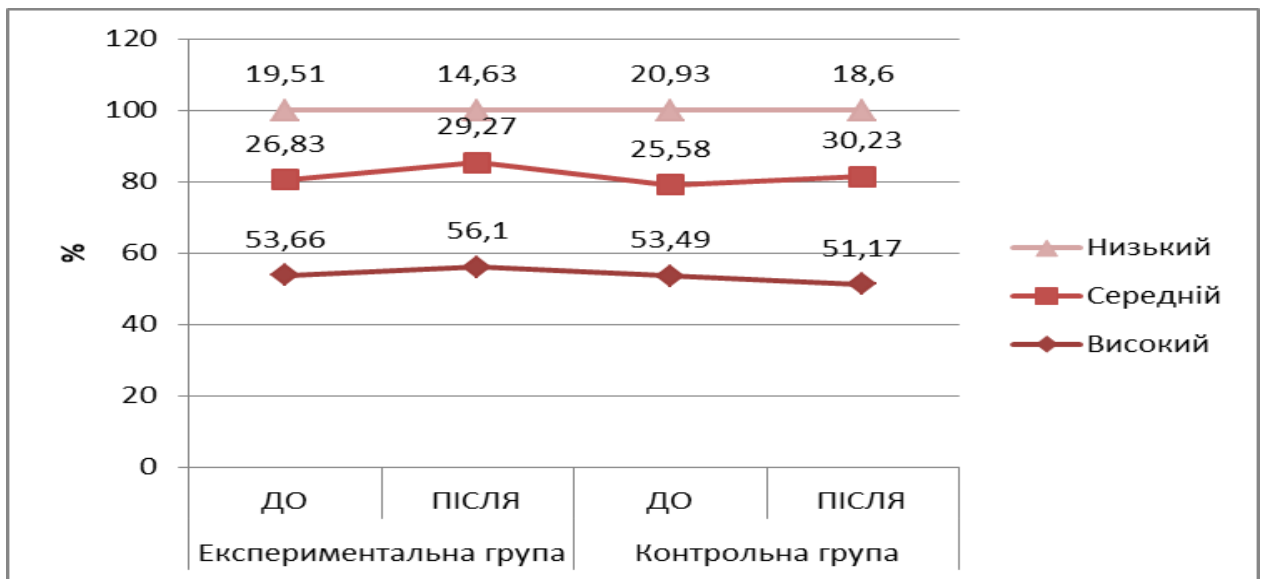

Рис. 3.2.9 Показники самооцінки дошкільників ЕГ та КГ до та після другого року експерименту.

Динамічним змінам дієвості та комунікативності у ЕГ дошкільників 4-5 років сприяли заняття з ігротерапії, які були побудовані за принципом сюжетної гри, де дітям потрібно було виконувати різні вправи як індивідуально, так і спільно. Так, наприклад, вправа «Загадки від Мудреця» активізувала не лише логічне мислення та увагу дошкільників, а й сприяла розвитку їх комунікативних навичок; вправа «Вітер дує на того...» дозволила дітям краще пізнати один одного, знайти схожі інтереси та продовжити спілкування після психокорекційних занять; гра «Гаряча куля» сприяла розвитку моторних навичок, згуртованості дошкільників та вмінні взаємодіяти один з одним; вправа-розминка «Сусід праворуч, сусід ліворуч» дозволила дітям стати емоційно ближчими один до одного, сформувати позитивний настрій у групі.

Спостерігаючи за дошкільниками середньої дитсадкової групи під час виконання ігротерапевтичних вправ, було виявлено, що в цілому темп діяльності задавали діти з високим рівнем комунікативності. Вони першими демонстрували інтерес до виконання вправ після прослуховування завдання, під час командної

роботи завжди намагалися об'єднатися з дітьми, якими товаришують, впливати на їх дії, поведінку. Враховуючи це, психолог активно втручався у командну роботу дітей, об'єднуючи їх, наприклад, за допомогою спільних кольорів в одязі, або іншим чином, але враховуючи те, що групи мають бути рівнозначні між собою за активністю дітей уцілому. При індивідуальній роботі, діти із низьким рівнем комунікативності, відчували дискомфорт виступаючи перед іншими (наприклад, Марія (4,3 роки), відповідаючи на загадку, намагалися відвести погляд убік, мова була нечітка, тиха, дівчинка постійно смикала себе за низ кофти), боялися підняти руку, проявити ініціативність, активніст першими, відчуваючи власну невпевненість. Наприклад, Іван (4,6 років), почувши запитання до вправи, одразу пожвавився, був помітний блиск в очах, прямий погляд психологу у вічі, бажання відповісти, але, у цей час руку підняла дівчинка, що сиділа поряд з ним... Хлопчик, побачивши це, відразу завагався, опустил погляд до низу, з обличчя зникла раніше проявлена посмішка...Але, яка була радість у дитини на обличчі, коли психолог надав йому слово, а потім ще й похвалив при всіх. Після двох-трьох таких дій зі сторони психолога, Іван почав бути більш впевненіший у собі, став самостійно піднімати руку, не чекаючи допомоги зі сторони. Спостерігаючи за дитиною у групі поза проведенням корекційних занять, було помічено, що хлопчик став більш ініціативним, товариським під час спілкування з однолітками, менше усамітнюється, намагається завжди з кимось гратися; на заняттях, як зауважив вихователь, дитина проявляє пізнавальний інтерес, є активною.

Як засвідчили результати діагностики комунікативності (див. Рис. 3.2.10), у ЕГ дошкільників на 6,71% зменшився низький рівень комунікативності та на 5,49% зріс показник високого рівня комунікативності.

У КГ на 2,32% зменшився показник високого рівня комунікативності дітей дошкільного віку, низький рівень залишився сталим та склав на кінець року 16,28%.

Рис. 3.2.10 Показники комунікативної сфери дошкільників ЕГ та КГ до та після другого року експерименту.

На кінець другого року формувального експерименту у ЕГ на понад 20% зріс інтерес дошкільників до ровесників, діти стали більш ініціативнішими у спілкуванні, менше відсторонюються від взаємодії, не відчують дискомфорту під час ігрової діяльності, більш впевненіші у собі, вміють зав'язати бесіду з іншими дітьми у групі.

У КГ на 9,3% знизився показник високого рівня інтересу дітей 4-5 років до ровесників у групі, на понад 4% зросли показники середнього та низького рівнів зацікавленості дошкільника іншими членами дитсадкової групи (див. Рис. 3.2.11).

Рис. 3.2.11 Показники інтересу дошкільників ЕГ та КГ до та після другого року експерименту.

У ЕГ на 4,88% зріс показник ініціативності дітей середнього дошкільного віку, що яскраво помітно у їх поведінці. Дошкільники стали менш інертніші під час комунікації, підтримують тривалий інтерес до однолітків під час спілкування та ігрової діяльності. В останій не уникають можливості бути ініціаторами сюжетної гри, залежно від настрою, можуть бути як активними, так і пасивними учасниками спілкування. Важливого значення для них набуває зворотня відповідь та емоційна реакція дитини, з якою вони спілкуються (див. Рис. 3.2.12).

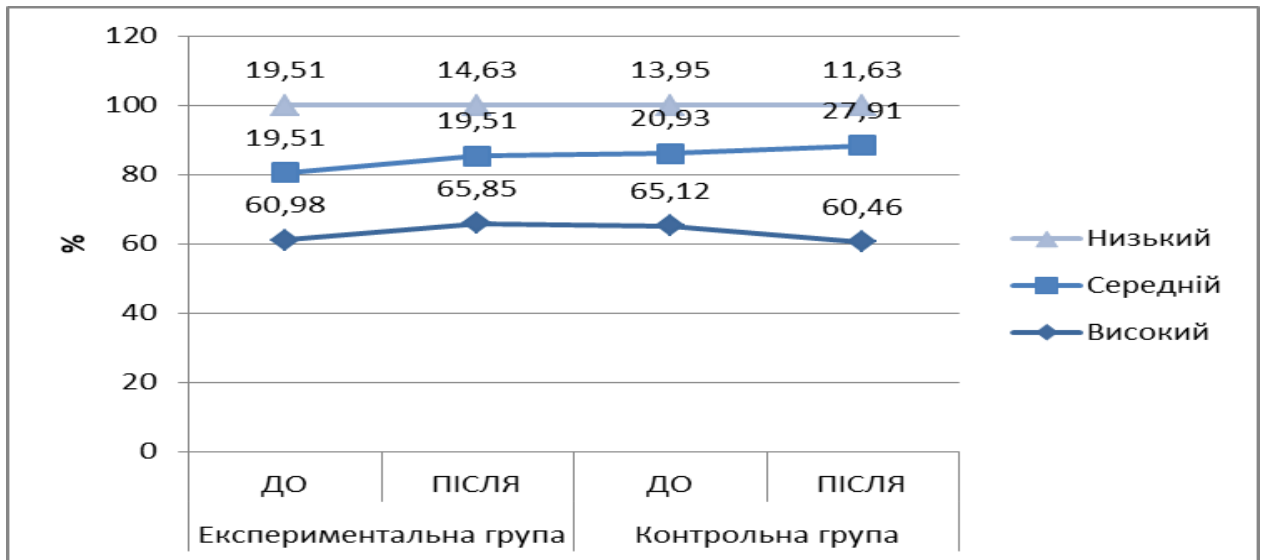

Рис. 3.2.12 Показники ініціативності дошкільників ЕГ та КГ до та після другого року експерименту.

У КГ спостерігається збільшення на 6,98% показників амбівалентної ініціативності дошкільників 4-5 років та зниження рівня високого прояву ініціативності дітей на 4,66% (див. Рис. 3.2.12).

На понад 4% зменшився показник чутливості дітей дошкільного віку в ЕГ, що свідчить про те, що дошкільники менше переживають дискомфорт, боязнь, тривожність під час спілкування, однак інколи вони можуть підлаштовуватися під очікування однолітків, їх оцінка є одним із вирішальних чинників, що впливають не лише на самооцінку, а й на комунікативність дитини 4-5 років.

У КГ показники чутливості дошкільника під час спілкування мають подібні тенденції (див. Рис. 3.2.13).

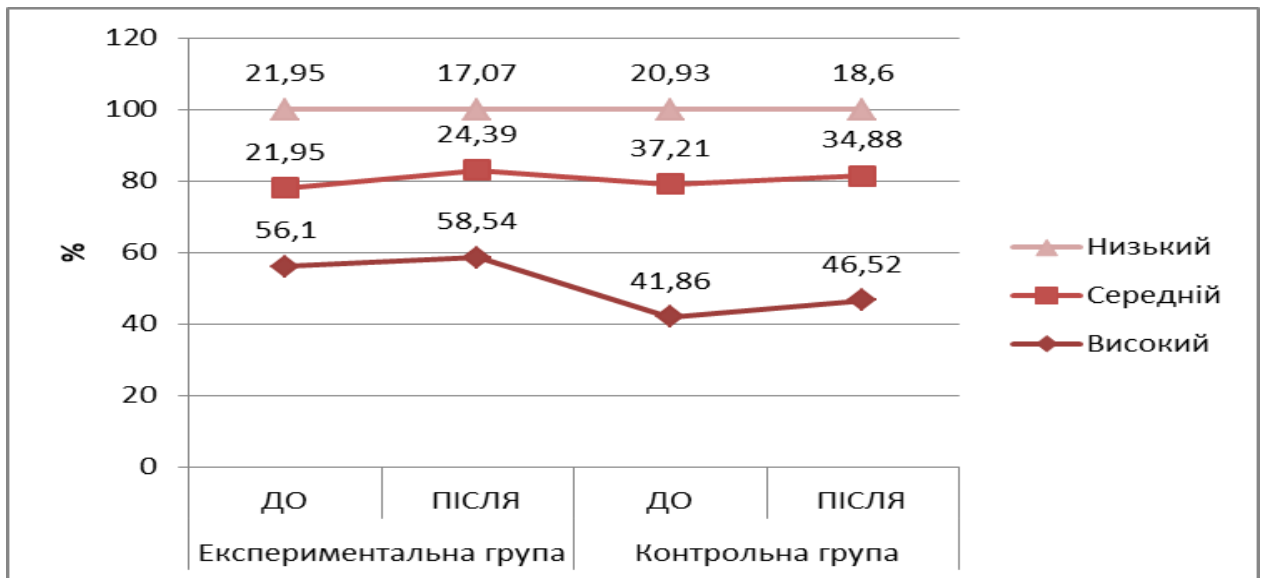

Рис. 3.2.13 Показники чутливості дошкільників ЕГ та КГ до та після другого року експерименту.

На 2,44% у ЕГ зріс високий та зменшився низький рівень просоціальних дій дошкільників, що прослідковується у бажаннях спільно гратися з іншими членами групи, ділитися з однолітками іграшками, спільно вирішувати завдання, враховуючи позицію іншої сторони спілкування.

У КГ показник просоціальних дій дітей 4-5 років залишився без змін (див. Рис.3.2.14).

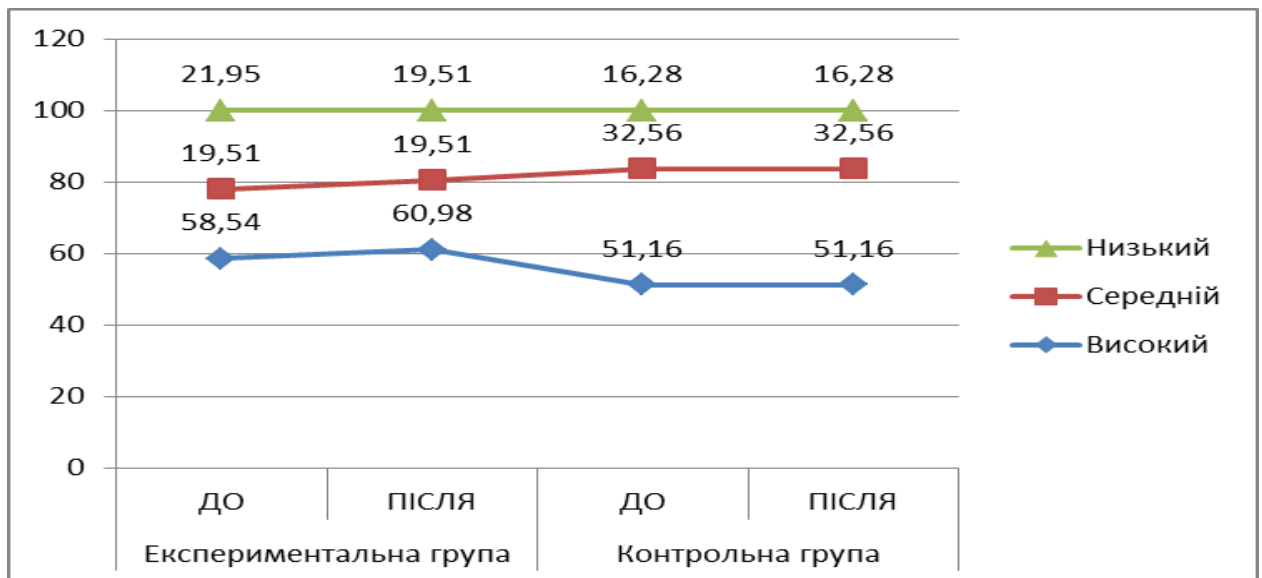

Рис. 3.2.14 Показники просоціальних дій дошкільників ЕГ та КГ до та після другого року експерименту.

Серед завдань, які були запропоновані дітям середнього дошкільного віку для формування потреби у зовнішній підтримці, найбільшу зацікавленість дошкільники демонстрували до ігрових вправ «Коло добра», «Лікар», «Сліпий та поводитир», психоемоційних етюдів «Сонечко», тематичних бесід «Добре слово», «Щаслива людина», які передбачали читання та обговорення оповідань.

Результати контрольних зрізів після другого року впровадження корекційної програми засвідчили, що у ЕГ на 4,88% зріс показник позитивного сприйняття дошкільниками піклування інших (див. Рис. 3.2.15). Дошкільники мають довірливе ставлення до вихователя та ровесників, зменшився рівень підозрливості, недовіри до оточуючих, зростає впевненість дитини у власних силах.

У КГ показник потреби у зовнішній підтримці дошкільників зменшився на 4,65%. Це свідчить про те, що соціально-психологічні умови розвитку могли сприяти появі у дітей середнього дошкільного віку внутрішнього дискомфорту, тривожності, невпевненості у власних силах, бажання емоційно відсторонитися від соціального кола спілкування та разом з цим, сформувати недовірливе ставлення до оточуючих, очікування від них заподіяння можливої шкоди чи загрози для розвитку їх особистості (див. Рис. 3.2.15).

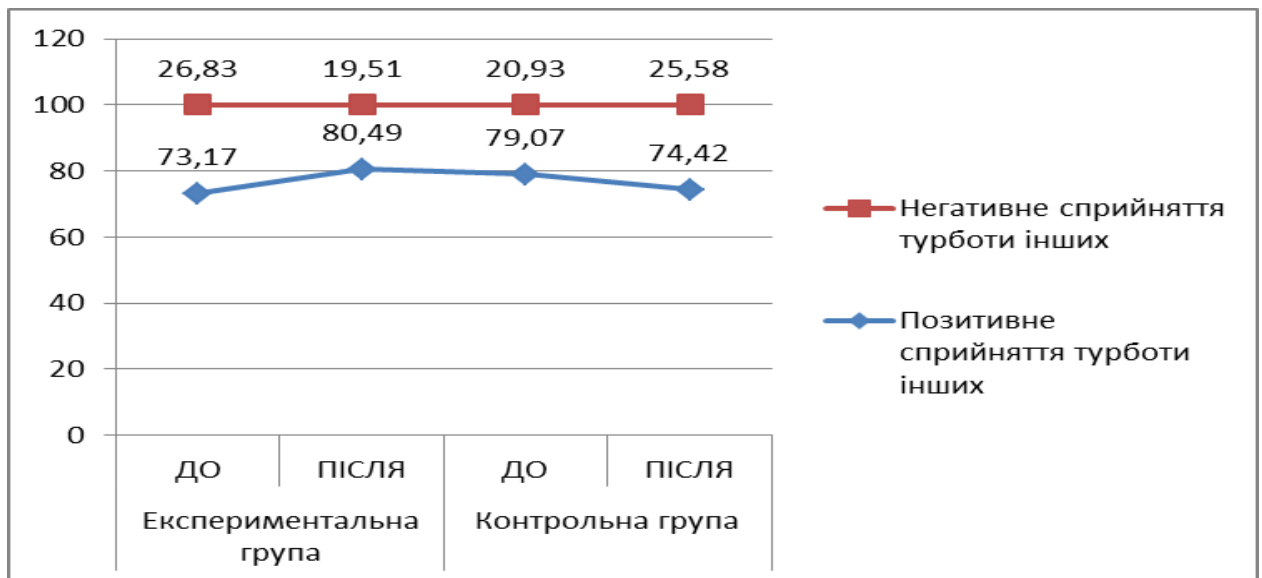

Рис. 3.2.15 Показники сприйняття дошкільниками ЕГ та КГ турботи інших до та після другого року експерименту.

Для роботи зі страхами та психоемоційною напругою дошкільників було використано вправи, які сприяли підвищенню рівня обізнаності дітей у власних емоціях та дозволяли впоратися із наявними страхами: «Чарівна торбинка», до якої діти змогли «покласти» всі свої страхи; «Дзеркало», яке сприяло розкриттю дошкільника перед іншими; «Зайчик та слоненя», яка сприяла усуненню соціального страху; «Політ птаха», «Урятуй пташеня», «Чотири стихії», які спрямовані на відновлення психоемоційного стану дошкільника.

Повторна діагностика наявності соціальних страхів у дітей середнього дошкільного віку засвідчила наступне: страх самотності зменшився на 9,76% (у КГ він зріс на 2,32%), страх нападу та агресії зі сторони інших – на 14,63% (у КГ цей показник зріс на 4,66%), страх взаємодії з незнайомими людьми – на 9,75% (у КГ зменшився на 6,98%), страх отримати покарання від батьків знизився на 19,51% (у КГ цей показник зріс на 4,66%), показник страху бути у центрі уваги інших – на 9,76% (у КГ зріс на 4,65%), негативне сприйняття дитиною себе у ЕГ залишився сталим на рівні 4,88% (у КГ цей показник зменшився на 4,66%) (див.Табл. 3.2.2).

Таблиця 3.2.2

Показники наявності соціально-опосередкованих та соціальних страхів у дошкільників ЕГ та КГ до та після другого року експерименту

Страхи дошкільників		Досліджуванні дошкільники			
		ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
		До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Соціально-опосередковані страхи	Самотність	34,15	24,39	37,21	39,53
	Напад, агресія	41,46	26,83	39,53	44,19
	Незнайомі люди	19,51	9,76	37,21	30,23
	Мама, тато	14,63	9,76	34,88	25,58
	Покарання батьків	31,71	12,2	30,23	34,88
	Запізнитися до садочка	29,27	17,07	20,93	25,58
	Втрата контролю	17,07	12,2	18,6	27,91
	Публічний виступ	26,83	17,07	46,52	41,86

Страхи дошкільників		Досліджуванні дошкільники			
		ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
		До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Соціальні страхи	Я	4,88	2,44	6,98	9,3
	Брати, сестри	4,88	4,88	11,63	11,63
	Дорослі	26,83	19,51	46,52	48,84
	Вихователі	24,39	17,07	34,88	37,21
	Батьки	46,34	24,39	34,88	37,21
	Незнайомі люди	29,27	19,51	51,16	44,19
	Друзі, однолітки	29,27	17,07	34,88	30,23

У 2018-2019 роках було реалізовано *третій етап впровадження* психокорекційної роботи зі зниження сором'язливості дошкільників, які у цей час перейшли до старшої дитсадкової групи. Психокорекційна програма на цьому етапі передбачала роботу психолога з дієвістю та комунікативністю дітей дошкільного віку, їх самооцінкою, соціально-опосередкованими страхами та емоційними переживаннями.

Динамічним змінам самооцінки у ЕГ дошкільників 5-6 років сприяло використання ігрових вправ, музикотерапії, казкотерапії. Наприклад, гра «Конкурс хвальків», де кожний дошкільник мав змогу похвалити себе за щось, стала несподіванкою для дітей з середньою та низькою самооцінкою. Якщо перші під час «самопохвали» орієнтувалися на відповіді дітей з високою самооцінкою та додавали щось про себе, то другі – не бажали брати участі, намагалися уникнути відповіді, розгублювалися. Дітям з низькою самооцінкою стала в нагоді допомога психолога, який переорієнтував завдання вправи, та запропонував іншим дітям перерахувати щось хороше про сором'язливого та невпевненого товариша. Вправа «Ромашка», яка передбачала створення спільної квітки з фото дітей за допомогою аплікації, дозволила дошкільникам усвідомити свої групові позиції. Сподобалися старшим дошкільникам також вправи із використанням музики («Що краще робити під цю музику?», «Чарівний стілець», «Черапахи та слони»), де вони мали можливість навчитися вільним рухам та жестам, та оповідання з

елементами театралізованої діяльності (наприклад, «Лисиця та журавель», де дітям спочатку потрібно було прослухати казку, а потім відтворити в парах почуті епізоди).

Як засвідчили результати діагностики самооцінки (див. Рис. 3.2.17), у ЕГ дошкільників на 4,87% зменшився рівень низької та на 2,44% рівень середньої самооцінки; на 7,31% зріс показник високої самооцінки.

У КГ на 4,65% зменшився показник низької самооцінки у дітей дошкільного віку, рівень середньої самооцінки збільшився на 9,3%, показники високої самооцінки зменшилися на 4,66%.

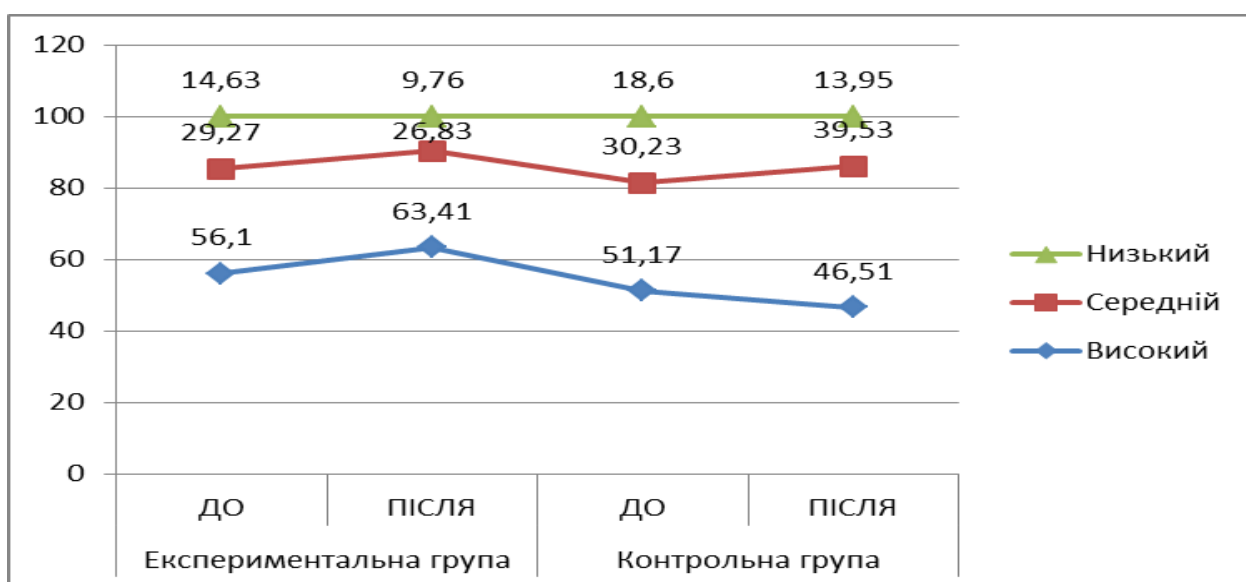

Рис. 3.2.17 Показники самооцінки дошкільників ЕГ та КГ до та після третього року експерименту.

Для розвитку комунікативної сфери дітей старшого дошкільного віку було підбрано завдання, які б сприяли формуванню ініціативності, збільшили б цікавість до ровесників та активізували спільну з ними ігрову діяльність, зменшили б негативну емоційну реакція та загальну сенситивність дошкільників до інших дітей у групі. Це, зокрема, ігри «Машинки», «Кругосвітня подорож», «Хто покликав?», «Подорож на потязі», вправи, які розвивали мовлення

дошкільників, казкотерапевтичні завдання «Колона щастя», «Ящик з образами», «Подібність та відмінність».

Як видно з Рис. 3.2.18, у ЕГ на понад 9% зріс показник кількості дошкільників, які стали більш впевненішими, демонструють свою зацікавленість під час спілкування з однолітками, вільно висловлюють свої симпатії до інших.

У КГ показник високого рівня інтересу до ровесників за рік збільшився на 4,65%, показники середнього та низького рівнів зменшилися на 2,33%.

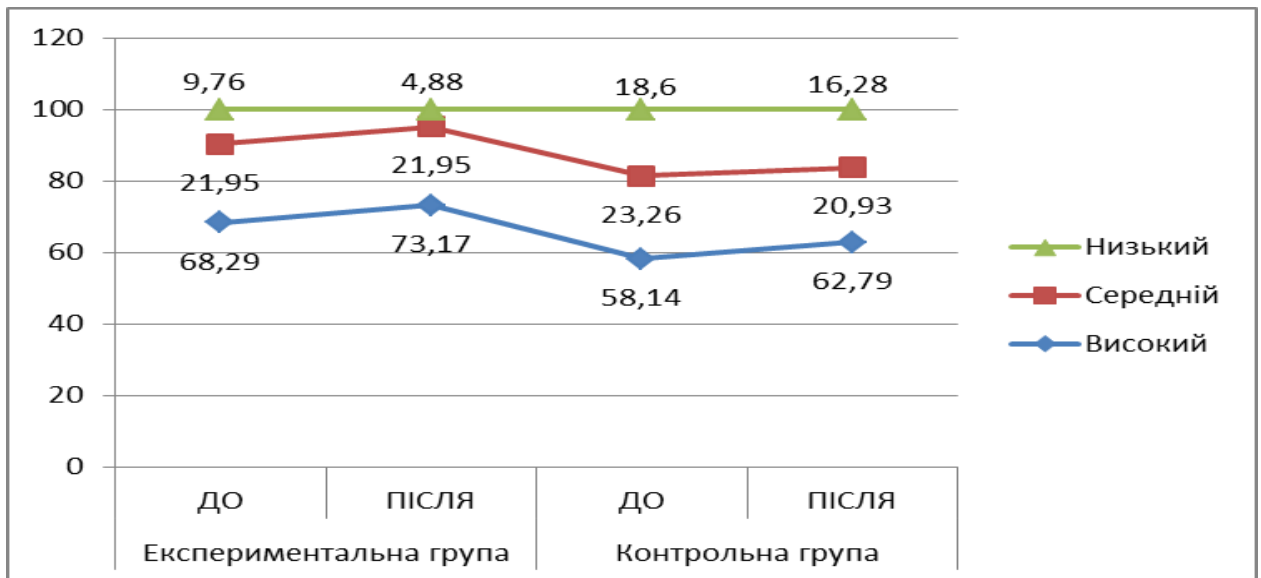

Рис. 3.2.18 Показники інтересу дошкільників ЕГ та КГ до та після третього року експерименту.

Серед старших дошкільників ЕГ на понад 4% збільшився показник ініціативності, що свідчить про те, що підібраний комплекс вправ сприяв появі у дошкільників бажання взаємодіяти з однолітками, проявляти наполегливість, завзятість у спілкування, брати на себе головну роль під час комунікації.

У КГ високий показник ініціативності залишився без змін (60,46%), а середній – збільшився на 2,32% (20,93%) (див. Рис.3.2.19).

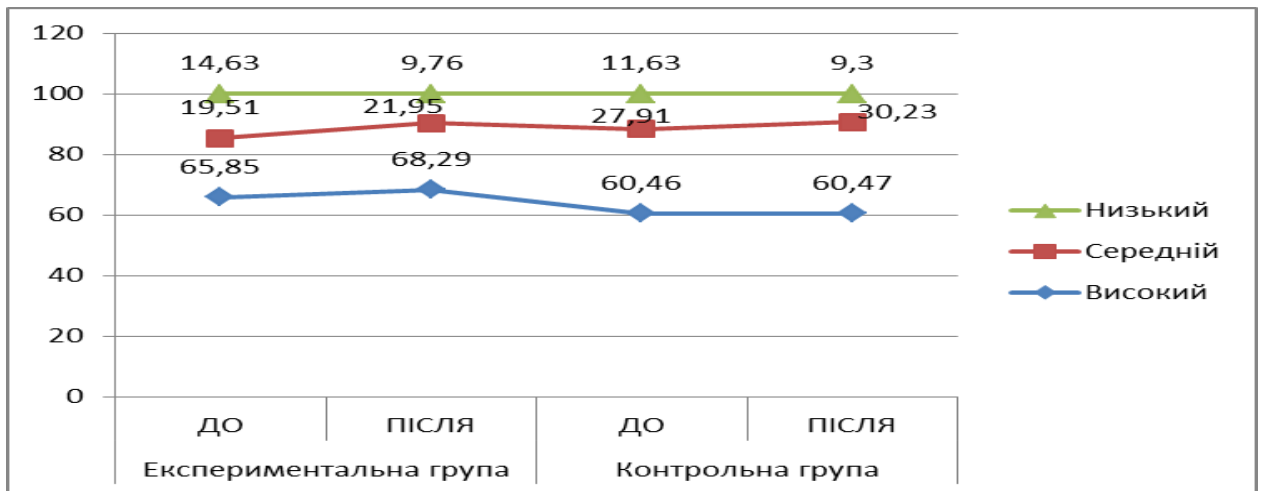

Рис. 3.2.19 Показники ініціативності дошкільників ЕГ та КГ до та після третього року експерименту.

Після третього року формувального експерименту у дошкільників ЕГ на 4,88% зріс показник високого рівня чутливості, що виявляється у легкому відгукуванню дитини на пропозиції спільних ігор з ровесниками, швидкій адаптації до зовнішніх умов; на 7,31% цей показник зменшився серед дошкільників з низьким рівнем чутливості, що проявляється у вмінні адаптуватися до нових ситуацій взаємодії, більшій товариськості, але разом з тим, деякій конформності старшого дошкільника (див. Рис. 3.2.20).

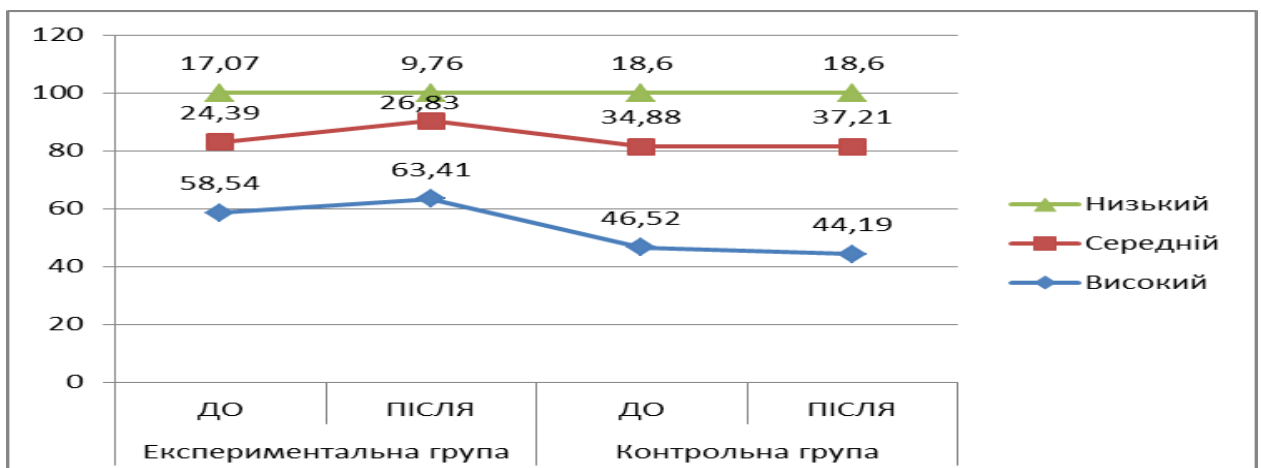

Рис. 3.2.20 Показники чутливості дошкільників ЕГ та КГ до та після третього року експерименту.

У КГ показник низького рівня чутливості дошкільників залишився сталим (18,6%), середній – збільшився на 2,32% (див. Рис. 3.2.20).

На 2,44% збільшився показник амбівалентного бачення старшими дошкільниками своїх просоціальних дій, що відображується на їх поведінці під час спільних сюжетних ігор з однолітками, бажанні ділитися іграшками, включати до гри інших дітей чи ставати самому учасником гри.

У КГ наприкінці третього року формувального експерименту низький рівень просоціальних дій дошкільників зменшився на 2,33%; високий рівень склав 53,49%, а середній рівень залишився на рівні 32,56% (див. Рис.3.2.21).

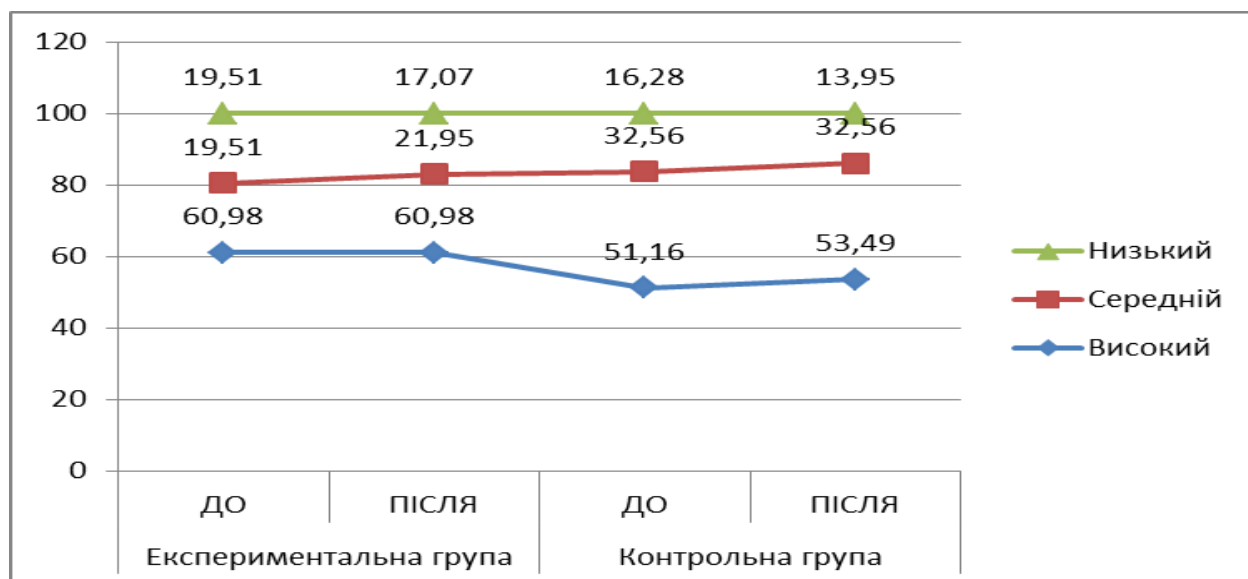

Рис. 3.2.21 Показники просоціальних дій дошкільників ЕГ та КГ до та після третього року експерименту.

У цілому показники комунікативної сфери до та після третього року формувального експерименту (див. Рис. 3.2.22) засвідчили, що у ЕГ на 3,04% зріс показник високого рівня комунікативності, на 1,83% – показник середнього рівня, низький рівень комунікативності у старших дошкільників склав 10,37% (на 4,87% менше ніж до початку корекції).

У КГ високий рівень комунікативності наприкінці року збільшився на 1,17% та становить 55,24%, середній рівень комунікативності спостерігається у 30,23% досліджуваних та низький рівень – у 14,53% дітей старшого дошкільного віку.

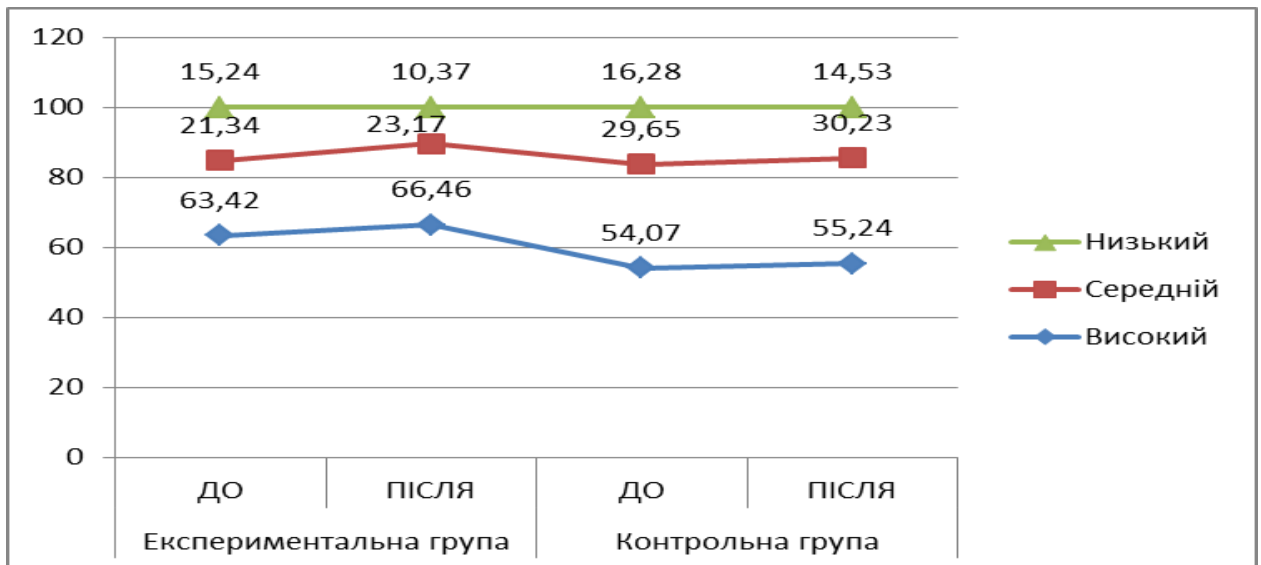

Рис. 3.2.22 Показники комунікативної сфери дошкільників ЕГ та КГ до та після третього року експерименту.

Формування у старших дошкільників потреби у зовнішній підтримці реалізовувалася за допомогою казкотерапії та вправ, які були спрямовані на розуміння потреб іншої особистості, доброзичливого ставлення один до одного, взаємопідтримку, взаємодопомогу, вміння домовлятися між собою: «Казка про Єнота», «Підготовка до зими», «Частування», «Поділися з другом» тощо.

Як видно з Рис. 3.2.23, у ЕГ рівень потреби старших дошкільників у зовнішній підтримці зріс на 4,88%, та становить 85,37%; у КГ цей показник збільшився лише на 2,33% (72,09%).

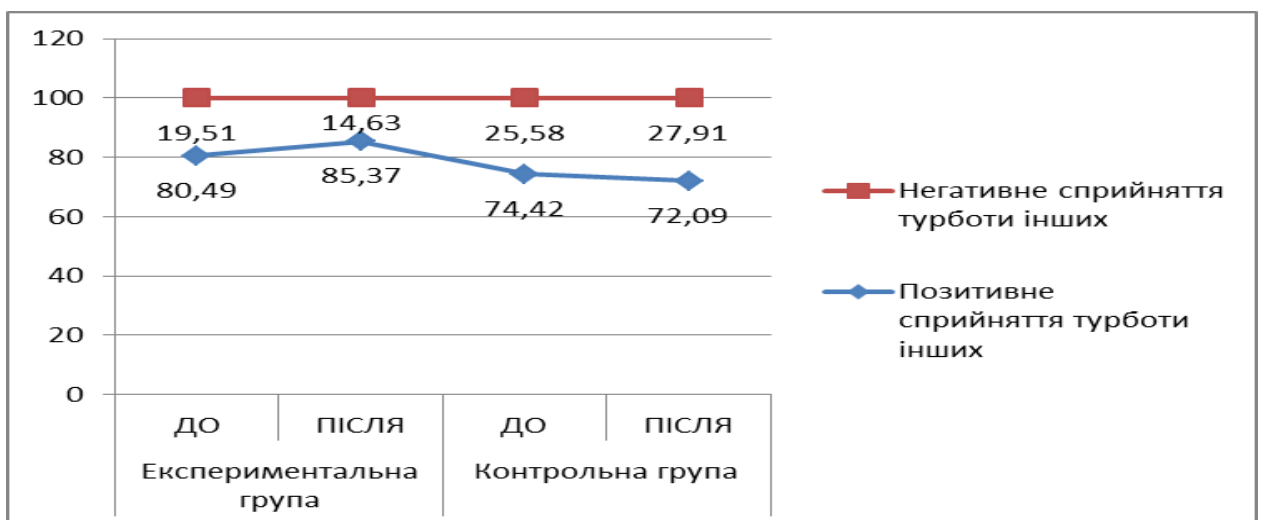

Рис. 3.2.23 Показники сприйняття дошкільниками ЕГ та КГ турботи інших до та після третього року експерименту.

Робота із соціальними страхами на третьому етапі психокорекційної роботи реалізовувалася за допомогою вправ, які не лише дозволяють старшому дошкільнику проаналізувати власні негативні переживання, а й сприятимуть формуванню навиків їх долати. Це зокрема такі види робіт як: казкотерапія, вправи «Стерти з пам'яті», «Конструювання малюнка», « Мильні кульки», «Сонечко та хмаринка» та інші.

Повторна діагностика наявності соціальних страхів у дітей середнього дошкільного віку засвідчила наступне: страх самотності зменшився на 2,44% (у КГ він зріс на 2,33%), страх нападу та агресії зі сторони інших – на 2,44% (у КГ цей показник залишився на рівні 44,19%), страх взаємодії з незнайомими людьми – на 2,44% (у КГ збільшився до 32,56%), страх бути у центрі уваги інших – на 4,88%, негативне сприйняття дитиною себе у ЕГ залишився сталим на рівні 2,44% (у КГ цей показник становить 9,3%) (див.Табл. 3.2.3).

Таблиця 3.2.3

Показники наявності соціально-опосередкованих та соціальних страхів у дошкільників ЕГ та КГ до та після третього року експерименту

Страхи дошкільників		Досліджуванні дошкільники			
		ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
		До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Соціально-опосередковані страхи	Самотність	24,39	21,95	39,53	41,86
	Напад, агресія	26,83	24,39	44,19	44,19
	Незнайомі люди	9,76	7,32	30,23	32,56
	Мама, тато	9,76	4,88	25,58	23,26
	Покарання батьків	12,2	12,2	34,88	32,56
	Запізнитися до садочка	17,07	19,51	25,58	20,93
	Втрата контролю	12,2	9,76	27,91	18,6
	Публічний виступ	17,07	12,2	41,86	34,88
Соціальні страхи	Я	2,44	2,44	9,3	9,3
	Брати, сестри	4,88	2,44	11,63	11,63
	Дорослі	19,51	9,76	48,84	44,19
	Вихователі	17,07	14,63	37,21	34,88

Страхи дошкільників		Досліджуванні дошкільники			
		ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
		До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Батьки	24,39	21,95	37,21	32,56	
Незнайомі люди	19,51	14,63	44,19	41,86	
Друзі, однолітки	17,07	14,63	30,23	25,58	

Аналізуючи формувальний експеримент *вцілому за всі три роки впровадження*, варто узагальнити особливості та тенденції у поведінці сором'язливих дітей дошкільного віку.

На початковому етапі роботи, особливо у перший рік впровадження програми, сором'язливі дошкільники намагалися уникати взаємодії з іншими, демонстрували невпевненість дій, були схильні до повторення поведінки за однолітками, намагалися долучитися до більш активних дітей та «сховатися» за ними. Особливо така поведінка виявлялася у спільних іграх чи вправах, де були задіяні одразу всі члени групи. Через 1-1,5 місяці вони почали зацікавлено спостерігати за іншими членами групи, нерішуче включатися в запропоновані психологом ігри, чекати наступних колективних зустрічей з психологом, демонструвати прагнення до тактильного контакту (обіймів з психологом під час привітання чи приходу до групи). Також було помічено, що сором'язливим дошкільникам потрібно більше часу на адаптацію до нового оточення, звикання до спільної діяльності, налагодження довірливих відносин між дошкільником та дитячою групою, сором'язливою дитиною та психологом.

Позитивно були сприйняті сором'язливими дітьми дошкільного віку вправи арт-терапевтичного змісту. Так, наприклад, Ані (3,6 років), яка зазвичай надає перевагу самотності та боїться гратися з іншими дітьми, дуже сподобалося виконувати вправу «Чарівний салют», яка передбачала маніпуляції з пензликом та бризкання різнокольоровою фарбою на папір. Дівчинка сміливо експериментувала з фарбами, надаючи перевагу яскравим кольорам, проявила бажання показати малюнок батькам, очікуючи їх позитивного схвалення та

захоплення. Софія (4,6 років), виконуючи вправу «Створюємо образ із плям», почала першою цікавитися у ровесників, що вони малюють та розповідати, що зображує вона.

Психологом на кожному році реалізації програми здійснювалося активне, але ненав'язливе залучення сором'язливих дітей до взаємодії з іншими ровесниками. Так, наприклад, під час активної гри, де дитині потрібно було спіймати м'ячика від декількох учасників кола, психологом навмисне обирався сором'язливий дошкільник. Спочатку дії та рухи дитини були скуті, нерішучі, однак після повторення вправи на інших заняттях, сором'язливі учасники демонстрували ініціативність, впевненість, зацікавленість. Тарас (3,8 років) просив погратися в гру повторно, Ірина (4,6 років) зауважила, що у порівнянні з першим разом, вона вже не так боїться гратися в гру повторно.

Рухливі ігри та вправи, що були орієнтовані на розвиток комунікативних навичок, спершу викликали труднощі у сором'язливих дітей. Вони опускали погляд, не вміли підтримувати діалог, чекали ініціативи від інших, уникали спілкування тощо. Під час індивідуальної роботи з психологом дошкільники переважно зазначали, що бояться чогось, не знають як почати розмову, що робити та т.ін. Наприклад, Ірина (4,6 років) розповіла наступне *«...вони (дівчата в дитсадковій групі) не хочуть зі мною дружити...я до них підійшла ...вони сказали, що граються...я не знаю як до них підійти, про що з ними розмовляти, тому й одна...»*. Настя (5,2 років): *«я ні з ким не спілкуюся ... завжди сама... навіть коли дома, не в садочку... батьки кажуть, що у садочку діти погані, тому з ними не треба спілкуватися, а коли я вдома, то постійно знаходжуся з батьками, граюся з мамою або одна...»*.

Для активізації комунікативної взаємодії з ровесниками, окрім передбачених програмою форм роботи, психолог разом з вихователем залучав сором'язливих дітей до спільних ігр запропонованих дорослими. Психолог також долучався до спільних ігр разом з дітьми (спочатку як активний ініціатор гри, потім як пасивний її учасник): будівництво автомобільної дороги, складання пазлів, сюжетні ігри «Йдемо у гості...», «Магазин» тощо. Такі дії сприяли

залученню сором'язливих дітей до гри з однолітками, налагодження контакту між дітьми, пошук спільних інтересів та т.ін.

Серед вправ, які були спрямовані на роботу із тривожністю, соціальними та соціально-опосередкованими страхами, найбільш дієвою та результативною стала казкотерапія. Окрім прослуховування запропонованої психологом казки, дітям пропонувалося здійснити її аналіз, запропонувати моделі поведінки героїв, для дітей старшої групи (5-6 років) намалювати малюнок за мотивами казки. Такі форми роботи дозволили сором'язливим дошкільникам перенести казковий зміст та характеристику персонажів у реальність, впізнати себе і свою поведінку у казкових сюжетах (наприклад, Ярослав (5,2 років) після аналізу героя казки відмітив: *«я схожий на нього»*), віднайти альтернативні моделі поведінки.

Для подолання страху публічного виступу, який дуже часто супроводжує сором'язливих особистостей у житті, викликаючи посилене відчуття тривоги, внутрішнього дискомфорту, зняковіння тощо, дітям старшої групи (5-6 років) було запропоновано стати героями казки та продемонструвати її глядачам (іншим дітям у садочку та батькам). Труднощі, які виникали на цьому етапі, були пов'язані з боязню сором'язливої дитини публічного виступу, не розумінням майбутньої діяльності, відсутністю або низьким досвідом дошкільника у подібних заходах. Робота психолога у даному випадку була направлена на усунення нерациональних переживань, роз'яснення дитині її дій, наведення прикладів, перегляд театралізованої діяльності інших дітей в Інтернет-мережі з детальним обговоренням не лише побаченого, а й емоцій та відчуттів, які дитина переживала під час перегляду, та супровід практичним психологом подальшої діяльності дитини під час підготовки до вистави та обговорення результатів опісля. Варто також відмітити, що процес перевтілення сором'язливої дитини у казкового персонажа, приміряння на себе відповідного костюма та образу значно зменшило внутрішню напруженість таких дітей, підвищило їх впевненість у собі, дозволило подолати страх перед глядачами. Єва (5,7 років) зазначила: *«...коли я вийшла в костюмі Мухи, я перестала боятися, що на мене будуть дивитися... у мене було*

таке гарне плаття...», Поліна (5,6 років): «я забула в яку сторону треба повертатися (про танець), але ж я метелик...я почала кружлять...».

Останнім етапом роботи було проведення констатуючого експерименту другого порядку, що передбачав «контрольний» зріз показників вияву сором'язливості дошкільників у контрольній та експериментальній групах та їх порівняння з показниками констатувального експерименту першого порядку.

Порівняльний аналіз показників рівня самооцінки до та після експерименту (див. Рис. 3.2.23) продемонстрував, що:

- в експериментальній групі низький рівень самооцінки зменшився на 12,19%, у контрольній групі – зменшився на 4,65%. В цілому таким дітям властиві невпевненість у собі, боязливість, тривожність, безініціативність, уникання взаємодії з іншими тощо. Однак для дошкільників із експериментальної групи з низьким рівнем самооцінкою інколи характерне споглядання за грою інших, несміливі звертання до вихователя, менша стурбованість під час взаємодії з однолітками порівняно із дітьми з контрольної групи.

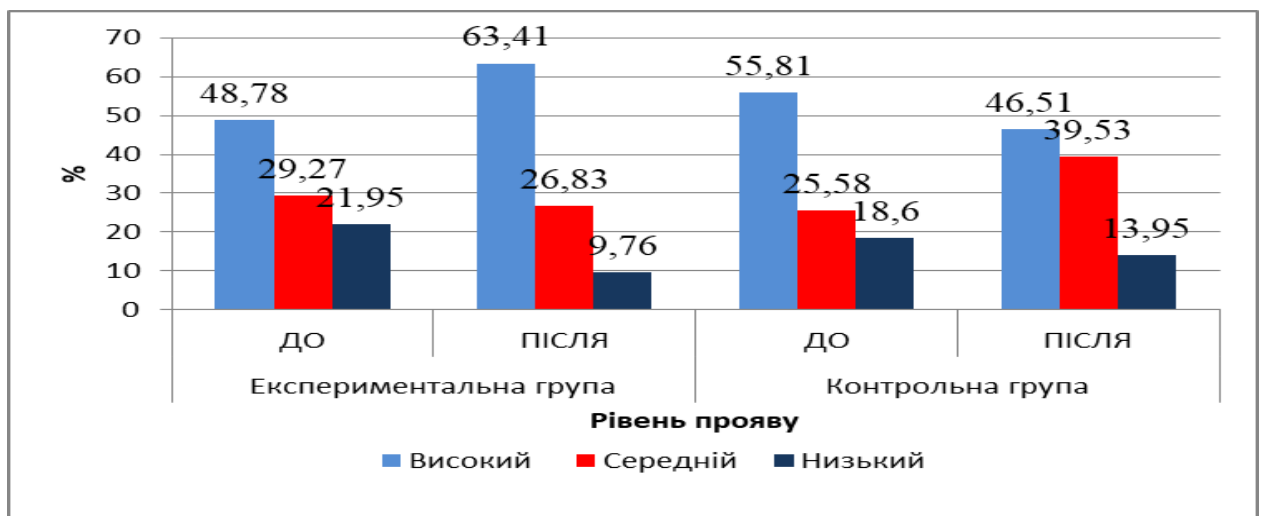

Рис. 3.2.23 Показники самооцінки дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту.

- середній рівень самооцінки в ЕГ зменшився на 2,44%, тоді як у КГ даний показник зріс на 13,95% та характеризується нестійкою формою прояву, орієнтацією на колективні дії ровесників, спостережливістю, невпевненістю під час ігрової діяльності, яка переважно знаходить своє втілення у конформізмі.

Дошкільники з означеним рівнем самооцінки є неконфліктними, тривожними у незрозумілих для них ситуаціях, очікують позитивного підкріплення з боку дорослих, зазвичай мають постійне коло спілкування.

- високий рівень самооцінки у ЕГ збільшився на 14,63%, у КГ – зменшився на 9,3%. Дошкільники з таким рівнем самооцінки впевнені у собі, активні, сміливі, легко встановлюють контакт з ровесниками та прагнуть підтримувати його, при виконанні діяльності демонструють наполегливість, в ігровій діяльності можуть брати на себе лідируючу роль, ініціативні.

Суттєві зміни після реалізації формульованого експерименту помітні у прояві інтересу дошкільників до ровесників (див. Рис. 3.2.24), який відображається у зацікавленості дитини іншими однолітками, умінню взаємодіяти з ними у грі, використовуючи вербальні та невербальні засоби, що закликають до спільної дії, підтримання комунікації тощо. Так у ЕГ на 17,07% зріс показник високого рівня інтересу до однолітків, на 4,88% зріс середній рівень прояву даної ознаки, низький рівень зацікавленості в дитячому оточенні у дошкільників зменшився на 21,95% (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_r = 0,000$; при $p < 0,05$). Результати КГ виявили, що низький рівень інтересу до інших однолітків збільшився на 2,33%, середній – збільшився на 4,65%, високий рівень інтересу по закінченню експериментального дослідження зменшився на 6,98%.

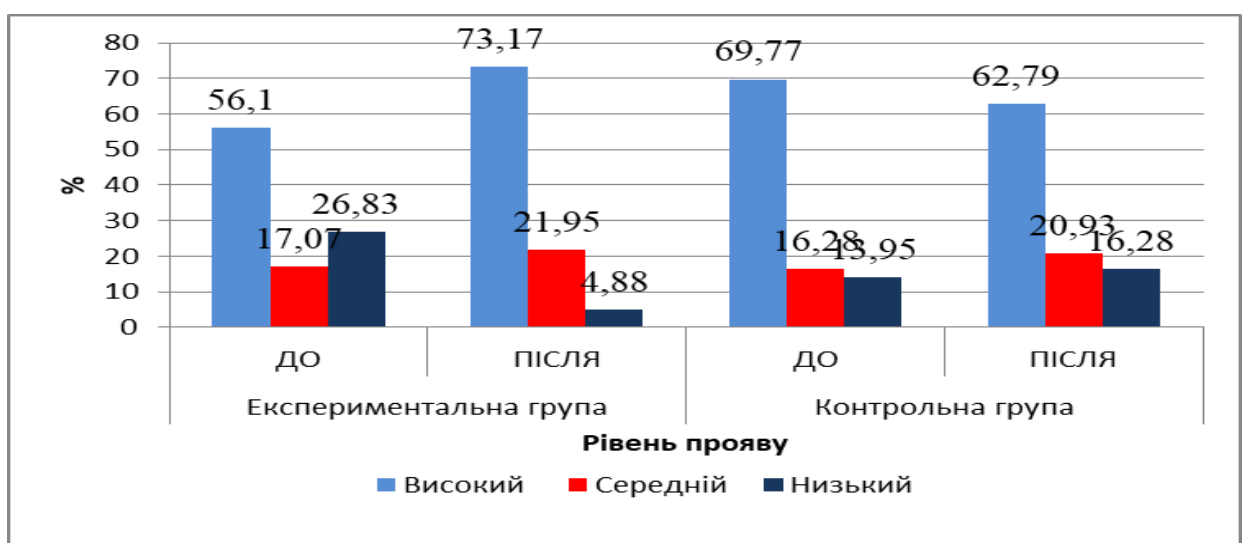

Рис. 3.2.24 Показники інтересу дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту.

У ЕГ рівень дошкільників, які проявляють ініціативність під час знайомства з ровесниками, є дружелюбними, відкритими, комунікативними збільшився на 7,31%, у КГ цей показник знизився на 6,97%. Середній рівень ініціативності у ЕГ зріс на 7,32%, у КГ – на 9,3% (див. Рис. 3.2.25).

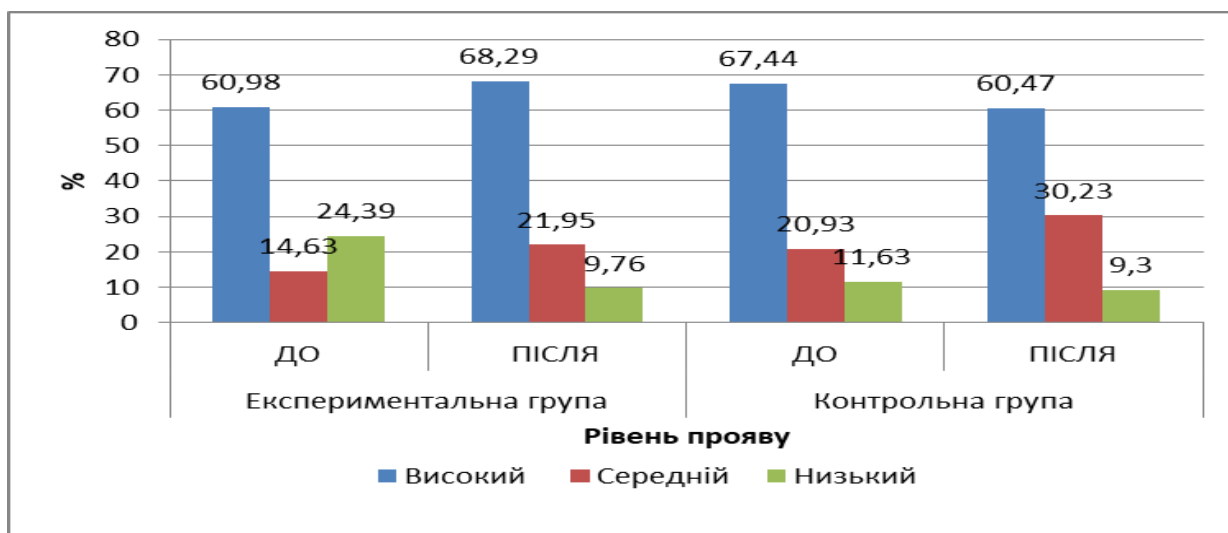

Рис. 3.2.25 Показники ініціативності дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту.

Кількість дошкільників, які надають лідируючі позиції іншим під час знайомства та мають недостатньо сформовані навички комунікації, у ЕГ після формувального експерименту склала 9,76% (що на 14,63% менше ніж до експерименту (у динаміці статистична значущість $\chi^2_{г} = 0,019$; при $p < 0,05$)), у КГ – 9,3% (на 2,33% менше ніж на початку дослідження).

Показник чутливості у дітей дошкільного віку (див. Рис. 3.2.26), який характеризується мірою вираженості сенситивності під час взаємодії з іншими, зовнішнім локус-контролем, рівнем схильності до копіювання дій інших та наслідування поведінки однолітків, вмінням адаптуватися до комунікативних ситуацій, у ЕГ зріс на 4,87%, середній рівень прояву даної ознаки збільшився на 9,76%, низький рівень чутливості у кінці експерименту склав 9,76% (на 14,63% менше ніж до формувального експерименту). Результати КГ виявили, що низький рівень чутливості у дошкільників зменшився на 2,33%, середній – збільшився на

4,65%, високий рівень інтересу по закінченню експериментального дослідження склав 44,19% (на 2,32% менше ніж до експерименту).

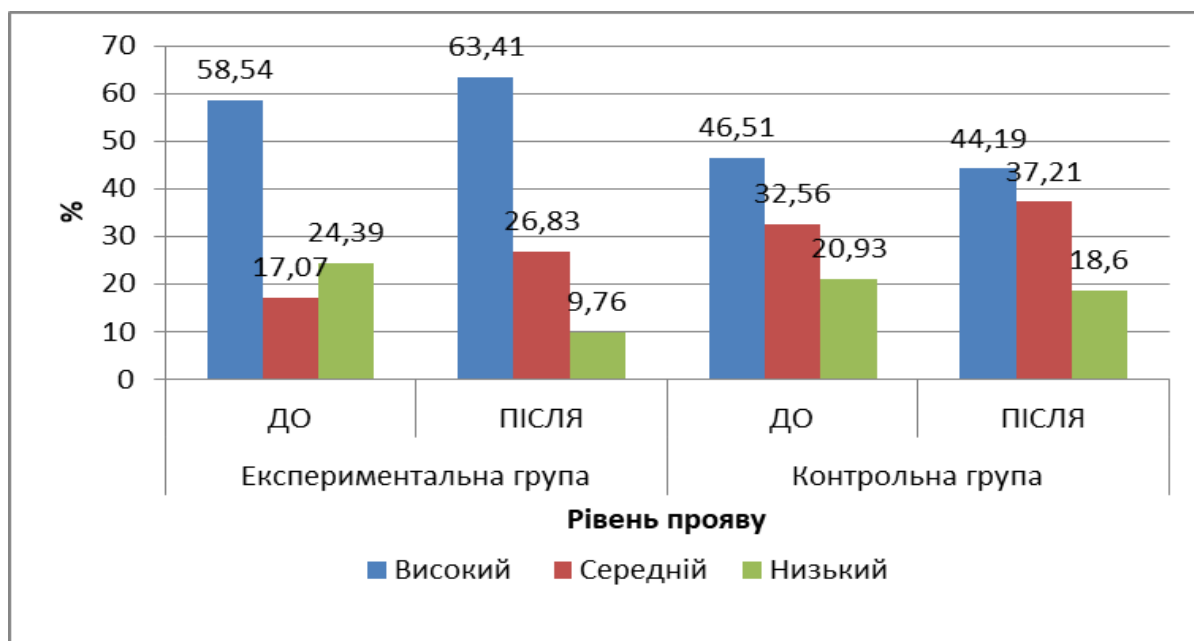

Рис. 3.2.26 Показники чутливості дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту.

У ЕГ рівень дошкільників, які орієнтовані на спільну діяльність, допомогу іншим, прагнуть до активної комунікативної взаємодії з однолітками, усвідомлено приймаючи інтереси, бажання та ідеї партнерів по спілкуванню, збільшився на 9,76%, у КГ цей показник зріс на 4,65%. Середній рівень просоціальних дій у дітей дошкільного віку в ЕГ залишився на рівні 21,95%, у КГ – зменшився на 2,32%. Кількість дошкільників, які уникають будь-якої спільної, у тому числі й ігрової, діяльності з іншими дітьми у групі, не бажають ділитися іграшками, надають перевагу самотності, самотнім іграм, відзначаються відстороненістю від інших, плаксивістю при першій спробі взаємодії з дорослим, високою тривожністю, у ЕГ після формуального експерименту склала 17,07% (що на 9,76% менше ніж до експерименту), у КГ – 13,95% (на 2,33% менше ніж на початку дослідження) (див. Рис. 3.2.27).

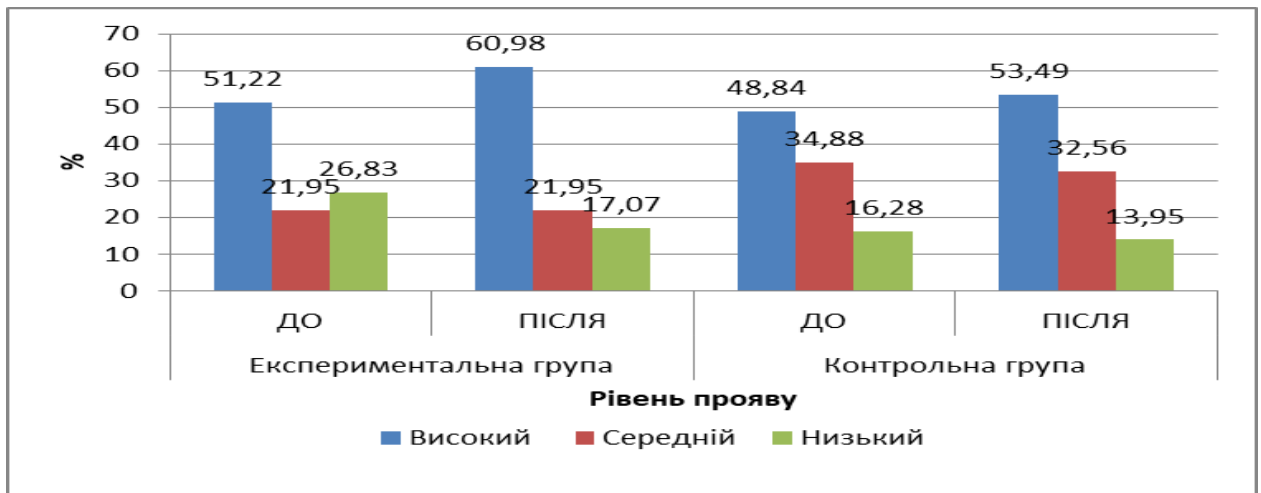

Рис. 3.2.27 Показники просоціальних дій дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту.

Комунікативна сфера дітей дошкільного віку після впровадження формувального експерименту є наступною: високий показник комунікативної активності у ЕГ збільшився на 9,75%, у КГ – зменшився на 2,9%. Амбівалентне ставлення до спілкування з іншими, яке переважно залежить від емоційного стану дитини «тут і зараз», у ЕГ збільшилося на 5,49%, у КГ даний показник зріс на 4,07%. Низький рівень комунікації, небажання чи уникання дошкільником взаємодії з ровесниками, яка супроводжується тривогою, внутрішнім дискомфортом, боязливістю, у ЕГ зменшився на 15,24%, у КГ – на 1,17% (див. Рис. 3.2.28).

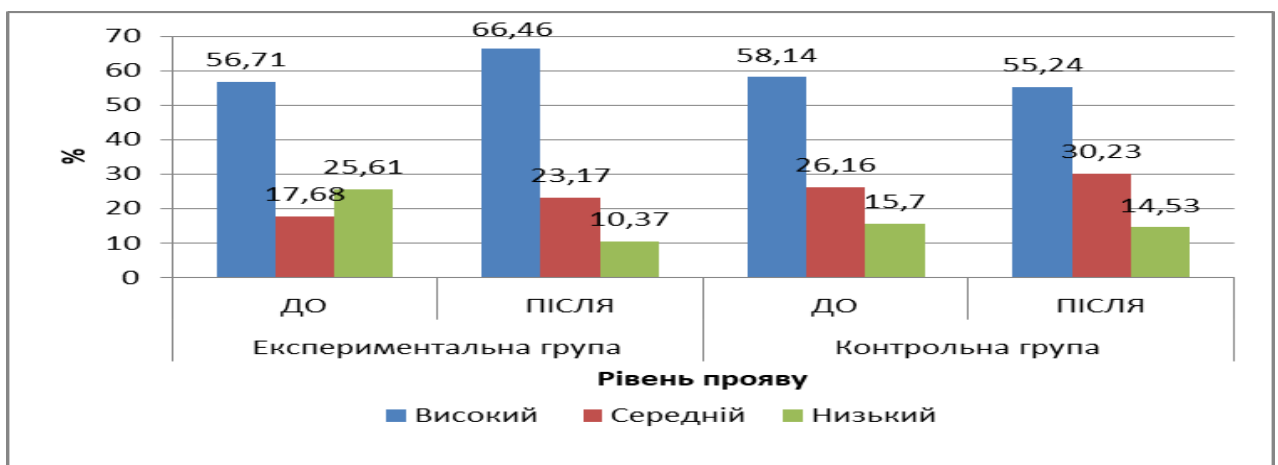

Рис. 3.2.28 Показники комунікативної сфери дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту.

Важливого значення для сором'язливих дошкільників набуває прийняття турботи зі сторони оточення. Цей показник сприяє позитивному реагуванню дитини на допомогу дорослих та інших дітей, формує у них довірливе ставлення й прагнення до пізнання інших. У ЕГ сприйняття турботи інших після формувального експерименту збільшився на 21,96% (у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\Gamma} = 0,000$; при $p < 0,05$), у КГ – зменшився на 6,98%. У ЕГ після експерименту 14,63% дітей дошкільного віку мають негативну реакцію на піклування оточення, намагаються уникати такої допомоги, переживаючи відчуття страху, тривоги та особистісної загрози ззовні. У КГ даний показник на етапі констатуючого експерименту другого порядку становить 27,91% (див. Рис. 3.2.29).

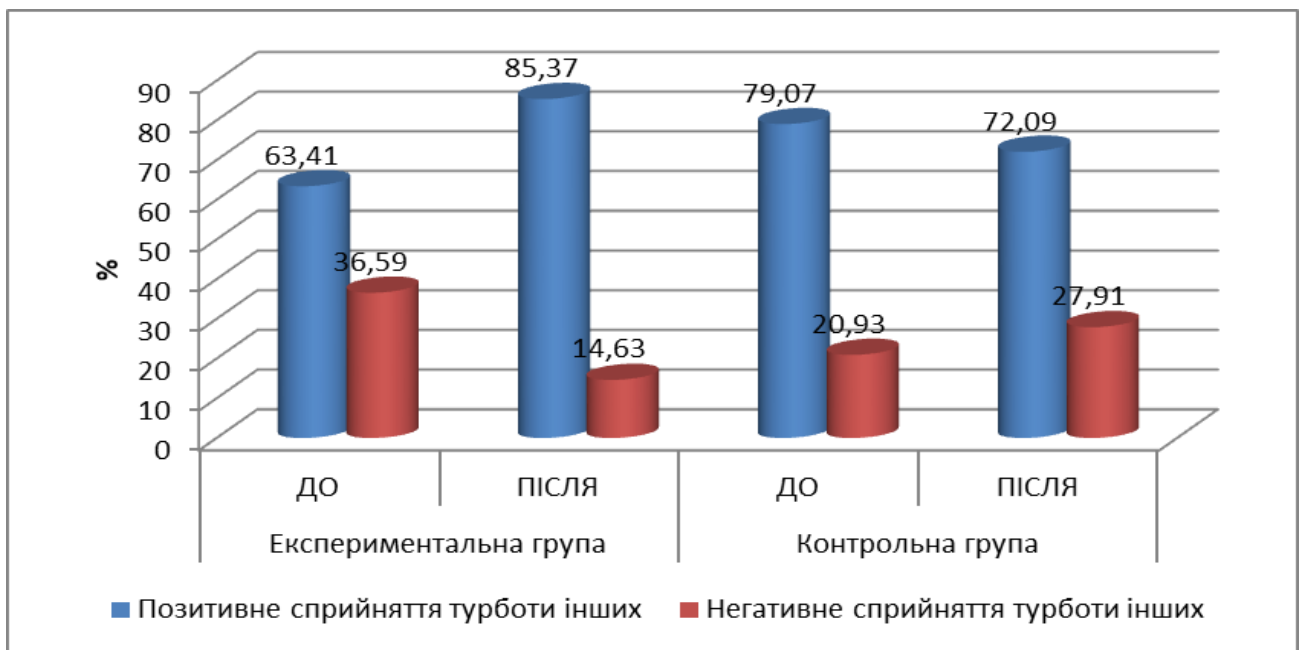

Рис. 3.2.29 Показники сприйняття дошкільниками ЕГ та КГ турботи інших до та після експерименту.

Оцінка актуальних потреб та внутрішніх конфліктів у дітей дошкільного віку залежно від кольорових вподобань розподілилася наступним чином.

У експериментальній групі 46,34% дітей дошкільного віку після формувального експерименту відчувають себе емоційно комфортно, захищено, прагнуть до пізнання оточуючої дійсності, відкриті для нових знайомств, активні, ініціативні, готові відгукнутися на допомогу, очікують розуміння своєї поведінки

іншими людьми, нові життєві ситуації сприймаються як щось нове, що потрібно дослідити.

Понад 36% досліджуваних ЕГ прагнуть до гармонійних взаємин з іншими, демонстрація любові та позитивна оцінка ззовні мають вагомий вплив на їх особистісний розвиток, самооцінку. Дії та вчинки таких дошкільників емоційно підпорядковані, залежать від отриманого у минулому досвіду, у спілкуванні – активні, але не люблять нав'язуватися іншим, сприйняття іншими їх особистості є важливим чинником у підтриманні контакту.

У 17,07% дітей дошкільного віку ЕГ після експерименту наявна потреба позитивної оцінки зі сторони інших, незнайомі ситуації, де дитина оцінює свої можливості як такі, що є недостатніми для вирішення завдання, можуть викликати переживання тривоги, дискомфорту, посилюють прагнення до усамітнення, вони є неактивними ініціаторами комунікативної взаємодії, конформні, однак, сильний інтерес до співрозмовника викликає у них бажання продовжувати взаємодію.

У контрольній групі 53,49% досліджуваних дітей після формувального експерименту прагнуть до довірливих відносин з оточуючими, особливо з батьками, намагаються підпорядкувати свої дії та поведінку під норми та правила групи, шукаючи у взаємодії з іншими емоційної підтримки та спільних інтересів, у ігровій діяльності – активні, ініціативні, прагнуть до пошуку друзів та однодумців, важливого значення для дошкільників має оцінка батьків.

У 20,93% дітей КГ на «контрольному» етапі дослідження спостерігається потреба у визнанні їх особистості з боку дорослого (батьків), вони – емоційно чутливі, конформні, готові йти на компроміс під час конфліктних ситуацій з однолітками, шукають підтримки своїх дій ззовні, відкриті до пізнання нового, емоційно реагують на невдачі, взаємодія та ігрова діяльність залежать від настрою.

У 25,58% дошкільників КГ діяльність залежить від минулого успішного особистісного досвіду, що був позитивно схвалений значущими дорослими, переживають почуття тривоги, небезпеки, особистісної неповноцінності, у ситуаціях, де до них висуваються завищені вимоги, комунікативна взаємодія з

ровесниками викликає стан напруження чи незадоволення, якщо розцінюється як така, що є невдалою.

На «контрольному» етапі дослідження було помічено зміни у соціальних та опосередкованих страхах дітей дошкільного віку (див. Табл. 3.2.4).

Таблиця 3.2.4

Показники наявності соціальних та опосередкованих страхів у дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту

Страхи дошкільників		Досліджуванні дошкільники			
		ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
		До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Опосередковані страхи	Самотність	41,46	21,95	32,56	41,86
	Напад, агресія	46,34	24,39	37,21	44,19
	Незнайомі люди	24,39	7,32	44,19	32,56
	Мама, тато	14,63	4,88	32,56	23,26
	Покарання батьків	36,59	12,2	23,26	32,56
	Запізнитися до садочка	41,46	19,51	18,6	20,93
	Втрата контролю	19,51	9,76	16,28	18,6
	Публічний виступ	36,59	12,2	41,86	34,88
Соціальні страхи	Я	4,88	2,44	2,33	9,3
	Брати, сестри	4,88	2,44	9,3	11,63
	Дорослі	36,59	9,76	48,84	44,19
	Вихователі	41,46	14,63	41,86	34,88
	Батьки	51,22	21,95	37,21	32,56
	Незнайомі люди	34,15	14,63	48,84	41,86
	Друзі, однолітки	39,09	14,63	34,88	25,58

Після впровадження програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку в ЕГ на 24,39% (у динаміці статистична значущість $\chi^2_{г} = 0,002$; при $p < 0,05$) зменшився показник страху публічного виступу (у КГ цей показник зменшився на 6,98%); на 21,95% (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_{г} = 0,000$; при $p < 0,05$) знизився рівень очікування загрози та агресії ззовні (у КГ на 6,98% більше дошкільників почали

переживати страх нападу); на 19,51% менше дітей дошкільного віку почали переживати страх самотності (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,001$; при $p < 0,05$) (у КГ на 9,3% дітей більше почали боятися самотності); на 17,07% (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,004$; при $p < 0,05$) зменшився страх та відчуття невпевненості під час взаємодії з незнайомими людьми (у КГ цей показник зменшився на 11,63%); страх мами, тата у ЕГ зменшився на 9,75% (у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,024$; при $p < 0,05$) (у КГ зменшився на 9,3%); страх отримати покарання від батьків у ЕГ знизився на 24,39% (у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,000$; при $p < 0,05$), у КГ цей показник збільшився на 9,3%; страх запізнитися до дитячого садочка у ЕГ зменшився на 21,95% (у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,002$; при $p < 0,05$), у КГ цей показник зріс на 2,33%.

Серед соціальних страхів у ЕГ на 26,83% (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,000$; при $p < 0,05$) зменшився страх дорослих (у КГ цей показник менше на 4,65%) та вихователів (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,000$; при $p < 0,05$) (у КГ – зменшився на 6,98%); страх батьків знизився на 29,27% (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,000$; при $p < 0,05$) (у КГ – на 4,65%); показник страху незнайомих людей зменшився на 19,52% (для ЕГ у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,001$; при $p < 0,05$) (у КГ – на 6,98%); на 24,46% у ЕГ знизився страх однолітків та друзів (у динаміці статистична значущість $\chi^2_{\tau} = 0,000$; при $p < 0,05$) (у КГ цей показник зменшився на 9,3%). У КГ після формувального експерименту на 2,33% зріс показник страху братів чи сестер; незадоволеність дитини собою, наявність негативної Я-концепції було помічено у 9,3% досліджуваних, що на 6,97% більше ніж до початку експерименту.

Порівняння результатів експериментальної та контрольної групи до та після експерименту за допомогою U-критерія Мана-Уїтні виявило статистичну значущість:

1) на першому році до впровадження формувального експерименту у показниках страху запізнитися до дитячого садочка ($U=0,023$; при $p < 0,05$), що

може бути обумовлене різними режимами роботи освітньо-виховних закладів та педагогічними підходами вихователів до дітей;

2) після завершення першого року формувального експерименту у показниках страху мами, тата ($U=0,033$; при $p<0,05$) та незнайомих людей ($U=0,042$; при $p<0,05$);

3) після завершення другого року формувального експерименту у показниках страху незнайомих людей ($U=0,02$; при $p<0,05$) та взаємодії з ними ($U=0,016$; при $p<0,05$); страху покарання батьків ($U=0,015$; при $p<0,05$); страху публічного виступу ($U=0,014$; при $p<0,05$); страху взаємодії з дорослими ($U=0,005$; при $p<0,05$); страху вихователів ($U=0,04$; при $p<0,05$);

4) після завершення третього року формувального експерименту у показниках страху незнайомих людей ($U=0,004$; при $p<0,05$) та взаємодії з ними ($U=0,006$; при $p<0,05$); страху мами, тата ($U=0,017$; при $p<0,05$) та їх покарання ($U=0,027$; при $p<0,05$); страху публічного виступу ($U=0,015$; при $p<0,05$); страху взаємодії з дорослими ($U=0,000$; при $p<0,05$); страху вихователів ($U=0,033$; при $p<0,05$).

Після проведення формувального експерименту, за допомогою кількісного аналізу нами було визначено рівні прояву сором'язливості у дітей дошкільного віку. Результати подано у табл. 3.2.5.

Таблиця 3.2.5

Кількісні показники рівнів прояву сором'язливості дошкільників контрольної (КГ) та експериментальної (ЕГ) груп

Рівні прояву сором'язливості	Досліджуванні дошкільники			
	ЕГ (N=41)		КГ (N=43)	
	До експерименту (%)	Після експерименту (%)	До експерименту (%)	Після експерименту (%)
Високий	26,66	7,49	13,14	11,82
Середній	19,61	23,78	26,17	31,78
Низький	53,73	68,73	60,69	56,4

Як засвідчують результати досліджень, в експериментальній групі вияв сором'язливості у дітей дошкільного віку після формувального експерименту є

наступними: *низький рівень сором'язливості* у дошкільників збільшився на 15% (від 53,73% до 68,73%). Програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку сприяла покращенню дитячої самооцінки, формуванню у дитини впевненості у собі, відповідальності, ініціативності у дитячому колективі, енергійності, низьким рівнем прояву соціально-опосередкованих страхів, легкістю у встановленні та підтриманні контактів, вмінням запропонувати сюжетні ігри ровесникам, емоційною відкритістю, комунікабельністю.

Діти-дошкільники з ЕГ, поведінка яких залежить від ситуації, ситуативних емоцій та кола спілкування, мають *середній рівень сором'язливості*, який за час експерименту збільшився на 4,17% (з 19,61% до 23,78%). Дошкільники з таким рівнем сором'язливості мають середній рівень самооцінки, зберігають своє прагнення до уникання загрозливих ситуацій, трохи тривожні, інтровертовані, у спілкуванні з однолітками можуть бути як активними, ініціативними, так і пасивними, нецікавими. Поведінка залежить від пізнавального інтересу дитини, її мотивації, емоційної включеності у діяльність, а також критики дорослих чи особистісного ставлення ровесників.

Високий рівень прояву сором'язливості у дітей дошкільного віку зменшився на 19,17% (з 26,66% до 7,49%) та визначається особистісною невпевненістю, сумнівами стосовно своїх дій, недооціненням власних можливостей, конформністю, очікуванням осуду чи нарікань від інших, емоційною закритістю, надмірною чутливістю та вразливістю, підозрілістю та недовірою до дорослих та ровесників; уникають спілкування, хоча зрідка вже намагаються взаємодіяти з іншими дітьми у групі та спостерігають за їх грою зблизька, більш впевненіше користуються спільними іграшками, у взаємодії з вихователем нерішуче, але запитують про дозвіл зайнятися якою-небудь ігровою діяльністю (до експерименту дитина могла просто весь день просидіти поряд з вихователем, а будь-які пропозиції гри відразу ж насторожували та відхилялися) (див. Рис. 3.2.9).

Серед досліджуваних у контрольній групі на 4,29% зменшився *низький рівень дитячої сором'язливості*, що характеризується активністю, відкритістю

дошкільника, комунікабельністю, гармонійним Я-образом, низьким рівнем тривожності, боязливості, впевненістю у собі, хвалькуватістю, енергійністю. Середній рівень прояву сором'язливості властивий 31,78% дітей дошкільного віку (на 5,61% більше ніж до експерименту), що мають амбівалентне ставлення до себе, вибіркоче спілкування з однолітками, прагнуть тимчасово емоційно дистанціюватися від інших, емоційно чутливі, образи, як правило, переживають внутрішньо, чекають підтримки від батьків, їх розуміння та визнання, болісно переживаючи їх критику чи невиправдані очікування.

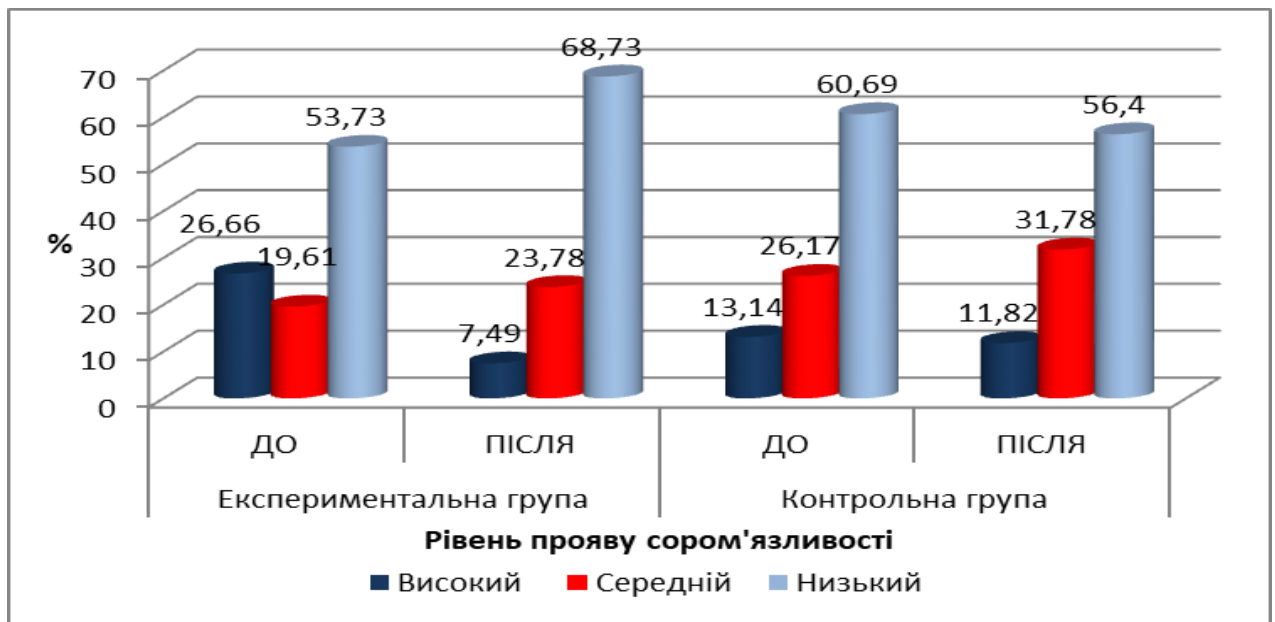

Рис. 3.2.9 Показники прояву сором'язливості у дошкільників ЕГ та КГ до та після експерименту.

Для 11,82% дошкільників КГ притаманний високий рівень сором'язливості (що на 1,32% менше ніж до початку експерименту), що характеризується низькою самооцінкою, невдоволенням власним Я, боязливістю, невпевненістю, інтровертованістю, униканням взаємодії з ровесниками та дорослими, плаксивістю, емоційною нестабільністю, гіперсензитивністю, поведінка малорухлива, інертна, неініціативні, з підозрілістю реагують на сторонню допомогу, недовірливі.

З огляду на вище зазначене, можемо стверджувати, що отриманні результати дозволили простежити динаміку змін у експериментальній групі та

зробити висновок про те, що програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку є ефективним алгоритмом психологічного впливу для подолання сором'язливості у дошкільному віці та дозволяє зменшити або попередити її вияв у майбутньому житті дитини.

3.3. Методичні рекомендації з профілактики сором'язливості дітей дошкільного віку

Для роботи зі зниження дитячої сором'язливості у дошкільному віці нами було розроблено рекомендації для практичних психологів, вихователів дошкільних закладів та батьків сором'язливої дитини.

Допомога психолога сором'язливій дитині повинна базуватися на декількох складових: розвиток позитивного Я-образу дитини, підвищення рівня її впевненості у собі та своїх діях, розвиток почуття довіри до себе, ровесників та дорослих, пропрацювання наявних страхів у дитини, опанування навичок вільно висловлювати свої емоції та переживання, а також вміти їх вчасно розпізнавати та контролювати, розвиток комунікативних навичок та вмінь, які необхідні дошкільнику для встановлення та підтримання контактів.

Психологічна робота фахівця повинна базуватися не лише на діагностиці виявлення сором'язливості у дитини, а й консультативній роботі з батьками та вихователями закладу дошкільної освіти.

Психологу слід пам'ятати, що особливого значення та певних труднощів складає етап налагодження контакту з дитиною, для якої спілкування з «чужим» дорослим може бути травматичною ситуацією. Фахівцю на цьому етапі необхідно бути уважним до потреб дитини «тут і зараз», враховувати її емоційний стан, почуття, не чинити тиск на дошкільники, а, навпаки, дати йому можливість ознайомитися та звикнути як до нової особистості у вигляді психолога, так і до кімнати, де відбувається консультація. Ефективними видами роботи на цьому етапі будуть арт-терапевтичні вправи, ігрові вправи разом з дорослим, проєктивні картинки тощо. Після адаптації дитини та налагодження співпраці можна переходити до індивідуальної психокорекції наявних проблем, що спричиняють сором'язливість. Поступово дошкільника можна залучати у групову роботу з іншими однолітками.

Для роботи з сором'язливими дітьми практичні психологи можуть використовувати наступні методи, засоби та прийоми роботи:

- вправи, ігри, які орієнтовані на опанування засобів зменшення внутрішньої напруги;
- вправи, які передбачають програвання дитиною проблемних ситуацій чи негативних переживань (виступ перед публікою, знайомство з іншою дитиною і т.ін.) ;
- ігрові вправи на розвиток комунікативних вмінь та навичок, а також формування довірливих взаємин з іншими;
- театралізована діяльність;
- вправи арт-терапевтичного напрямку та казкотерапію для виявлення та подолання дитячих страхів;
- опанування навиків діалогового спілкування для підтримання контактів та розвитку сюжетно-рольової гри.

Особливої уваги від психолога потребує також робота з батьками та вихователями сором'язливої дитини. Практичному психологу необхідно пояснити дорослим вікові особливості розвитку дошкільника, психологічні особливості виявів дитячої сором'язливості, означити потенційні можливості підростаючої особистості, фактори, які можуть сприяти збільшенню чи зменшенню прояву даної особистісної якості, скоригувати поведінку батьків та вихователів з сором'язливою дитиною. Така корекція, окрім виявлення та усунення негативних факторів впливу на дошкільника, повинна бути спрямована на створення сприятливого, спокійного та доброзичливого спілкування з сором'язливою особистістю; уникання критики та негативного оцінювання поведінки; дорослі повинні бути чуйними, тактовними та терпимими до потреб дитини та її особистості в цілому; прагнути до розвитку її ініціативності та самостійності; стимулювати дитину до активної взаємодії з оточуючими, не залякуючи її (наприклад, незнайомими людьми), а пояснюючи особливості спілкування у різних життєвих ситуаціях відповідно до вікових особливостей дитини.

Психолого-педагогічна робота вихователя, у дитячій групі якого є сором'язливий дошкільник, повинна ґрунтуватися на індивідуальному підході до дитини та бути зорієнтованою на розвиток впевненості у власних силах,

підтриманні пізнавального інтересу дошкільника, наданні можливості розкритися потенціалу підростаючої особистості, її задаткам та здібностям тощо. Важливим завданням вихователя є сприяння комунікативній взаємодії між сором'язливою дитиною та однолітками за допомогою поступового розширення кола спілкування дітей, формування за допомогою ігрових дидактичних вправ необхідних комунікативних навичок та розвитку мовлення дитини в цілому.

Взаємодія вихователь – сором'язливий дошкільник повинна відбуватися за принципом гуманного ставлення до особистості останнього, вихователь повинен бути емоційно стриманим, толерантним, уважним до потреб дитини, приймати її такою як вона є. Не варто акцентувати увагу на недоліках дошкільника, у тому числі й на його сором'язливості, краще, навпаки, підбадьорювати її, хвалити за найдрібніші досягнення, радіти успіхам дитини.

Під час групових занять, наприклад читання оповідань, обов'язково звертайтеся до сором'язливої дитини з запитаннями, та отримавши відповідь – похваліть. Якщо вихователем помічено, що дитина впоралася з завданням краще інших чи швидше зрозуміла як потрібно виконати його, запропонуйте дошкільнику допомогти іншим членам групи. Однак, якщо дитина відмовляється у допомозі іншим, то не варто примушувати її.

Якщо вихователем помічено невключеність сором'язливого дошкільника до ігрової діяльності з іншими через несміливість, боязливість та ін., то варто запропонувати йому разом з іншою дитиною приєднатися до гри, або звернути увагу ровесників, що граються, на сором'язливого дошкільника та запропонувати останньому приєднатися до них. Варто дочекатися реакції дитини і лише потім позитивно підкріпити її вибір чи з'ясувати причини відмови. Варто пам'ятати, що найчастіше за відмовою сором'язливого дошкільника від гри з іншими приховуються страх, тривожність, відсутність необхідних віку комунікативних навичок, низька самооцінка тощо, тому пропозиція ролі спостерігача за грою може стати гарним початковим стимулом залучення сором'язливого дошкільника до спільної діяльності з однолітками.

Взаємодія батьків із сором'язливою дитиною повина ґрунтуватися на довірливій, ціннісній, емоційно-близькій взаємодії між всіма членами родини. Прояви любові, ласки, тілесні дотики (обійми, поглажування по голові тощо) зі сторони батьків сприятимуть зниженню внутрішньої напруги, почуття самотності, тривожності сором'язливої дитини, сприятимуть формуванню її самоцінності, впевненості у собі, відчутті потрібності.

Постійно підкріплюйте впевненість дитини у собі, своїх силах, хваліть її (за намальований малюнок, виконане завдання та т.ін. й просто так). Така підтримка зі сторони батьків дуже необхідна і важлива дитині дошкільного віку та сприяє формуванню активної, впевненої у собі особистості, підвищує самооцінку сором'язливої дитини.

Залучайте дитину до діяльності, характерну для її віку, за необхідності допомагайте. Запропонуйте сором'язливій дитині такі заняття, де б вона могла продемонструвати свої вміння, навички, проявити себе (танці, малювання, спортивні ігри). Пам'ятайте, що стороні позитивні схвалення є надзвичайно важливими для сором'язливого дошкільника, допомагають йому повірити у себе, мотивують до активності.

Сприяйте активізацію у дитини висловлення власних думок, переживань, почуттів. Цікавтеся його інтересами, вподобаннями, залучайте до бесід, але не примушуйте. Не стримуйте сором'язливого дошкільника у вираженні гніву, страху, навчіть його правильно визначати та виражати емоції у світ.

Привчаючи дитину до дисципліни, поважайте її особистість. Покарання перед публікою (іншими дітьми, групою людей) змушують сором'язливого дошкільника переживати почуття сорому, що посилює ввідчуття боязливості та невпевненості у собі. Не висувайте до дитини завищених вимог та очікувань, з якими їй важко буде впоратися та, які в черговий раз можуть підкреслити її безпорадність, бездарність у порівнянні з іншими дітьми.

Не навішуйте на дитину ярлики – «боязливий», «одинокий», «сором'язливий», «не комунікабельний» тощо, – особливо у присутності інших,

адже вони можуть стати елементом повсякденної поведінки дитини та сформувати відповідне ставлення до неї інших дітей та дорослих.

Приділяйте своєму сором'язливому дошкільнику більше уваги. Спільно з дитиною грайте в ігри, спілкуйтеся, читайте казки, відвідуйте нові цікаві місця, розширюючи його кругозір та формуючи навички та шаблони поведінки у соціумі.

Розширюйте дитяче коло знайомих. Допоможіть сором'язливій дитині, за потреби, познайомитися з іншими дітьми на ігровому майданчику, залучитися до гри. Сором'язливому дошкільнику необхідно мати постійне коло знайомих ровесників, де він зможе самостійно опановувати та вдосконалювати свої комунікативні та соціально-поведінкові навички взаємодії з іншими.

Висновки до розділу 3

Розроблена та впроваджена нами програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку використовувалася з метою профілактики та корекції сором'язливості у дітей дошкільного віку засобами психологічного впливу (комунікативні, ігрові, арттерапевтичні вправи, казкотерапія, театралізована діяльність) з урахуванням критеріїв та показників сором'язливості та розробкою методичних рекомендацій для практичних психологів, батьків та вихователів з проблеми усунення сором'язливості у дошкільників.

Програма передбачала роботу психолога, не лише з дітьми, а й з їх батьками та вихователями й реалізовувалася на основі психологічного консультування, тематичних лекцій, бесід та дискусій з дорослими й безпосередньою психокорекційною роботою з сором'язливими дітьми, що мала на меті подолання дитячих страхів, особистісної та соціальної тривоги, сприяти гармонійному розвитку самооцінки, комунікабельності та потребі дитини у зовнішній підтримці.

Оцінка ефективності впровадженої програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку засвідчила, що завдяки запропонованому алгоритму роботи практичного психолога з батьками, вихователями (індивідуальне консультування, лекції тощо) та безпосередньо дитиною (ігри, вправи, казкотерапія, арт-терапевтичні техніки, вправи на релаксацію та т.ін.) у досліджуваних із експериментальної групи виявлено суттєві позитивні кількісні та якісні зміни щодо рівня вияву сором'язливості особистості. Зокрема, високий рівень сором'язливості у експериментальній групі дошкільників зменшився на 19,17%, а середній рівень сором'язливості виявлено у 23,78% дітей дошкільного віку, а низький рівень цього психологічного утворення зріс на 15%.

Реалізована впродовж трьох років програма сприяла позитивній динаміці змін в експериментальній групі у ініціативності дошкільників ($\chi^2_{г} = 0,019$; при $p < 0,05$); збільшенню їх інтересу до взаємодії з однолітками дошкільників ($\chi^2_{г} = 0,000$; при $p < 0,05$) та потребі у зовнішній підтримці

дошкільників ($\chi^2_{г} = 0,000$; при $p < 0,05$), яку сором'язливі дошкільники менше розцінюють як щось небезпечне, що загрожує їх життєдіяльності. Ефективність впровадженої програми для сором'язливих дошкільників підтверджується також статистично значимими даними отриманими за показниками деяких соціальних страхів, насамперед самотності, нападу та агресії, незнайомих людей, дорослих, друзів та однолітків, батьків.

Аналіз відмінностей між показниками до та після здійсненого впливу показав, що позитивні достовірні зміни відбулися в експериментальній групі за всіма показниками прояву сором'язливості у дітей дошкільного віку.

У третьому розділі дисертаційного дослідження було означено ряд рекомендацій для практичних психологів, батьків та вихователів щодо роботи зі зниження сором'язливості дитини-дошкільника та особливостей побудови взаємодії з такою особистістю.

Список використаних джерел у розділі 3

1. Алямовская, В.Г., & Петрова, С.Н. (2002). *Предупреждение психо-эмоционального напряжения у детей дошкольного возраста. Книга практического психолога*. Скрипторий 2000.
2. Аніщук, А. М. (2010). *Індивідуалізація виховання і навчання дітей дошкільного віку*. Видавництво НДУ ім. М. Гоголя.
3. Астапов, В.М. (2011). *Тревожные расстройства в детском и подростковом возрасте. Теория и практика*. МПСИ.
4. Бех, І. (2013). Курс на діяльнісно-компетентнісний підхід. *Дошкільне виховання*, 1, 2–5.
5. Бех, І.Д. (2003). *Виховання особистості. Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. Либідь.
6. Белогурова, М. (2013). Арт-терапевтичний супровід дошкільників. *Психолог довкілля*, 4, 1–16.
7. Богущ, А.М. (2006). *Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного віку та молодшого шкільного віку*. Альма-матер.
8. Буліга, С. (2014). Компетентнісно-діяльнісний підхід. Особливості організації діяльності молодшого школяра. *Початкова освіта*, 20, 8–12.
9. Бурова, А. П. (2013). *Організація ігрової діяльності дітей дошкільного віку*. Мандрівець.
10. Вайолет, О. (2005). *Окна в мир ребенка. Руководство по детской психотерапии*. Класс.
11. Ванжа, С.М. (2015). *Чарівний світ емоцій: гурткова робота. Старший дошкільний вік*. Ранок.
12. Віннічук, Ю., & Опанасюк, Г. (2001). Хто «Я»? Корекційно-розвивальна програма з використанням методів арт-терапії. *Психолог довкілля*, 1, 42–52.
13. Влад, С.П. (2018). *Дитяча психотравма Шкільний світ*.

14. Вовчик-Блакитна, О.О. (2006). Співтворчість педагогів та батьків як умова розвитку особистісного потенціалу дитини. *Актуальні проблеми психології: Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві*, 4, 27–41.
15. Вознесенська, О. (2005). Арт-терапії сім'ї. *Психолог. Шкільний світ*, 39, 9–14.
16. Ворожцова, О.А. (2004). *Музыка и игра в детской психотерапии*. Изд-во Института психотерапии.
17. Галамейко, Н. (2014). Мелодія душі: арт-терапевтичний клуб для педагогів ДНЗ. *Психолог довкілля*, 2, 8–21.
18. Галіцина, Л. (2015). Корекція страхів. *Психолог*, 17/18, 60–68.
19. Гарднер, Р. (2002). *Психотерапия детских проблем*. Питер.
20. Гедз, Г. (2018). Казкотерапія. Структура роботи з дітьми. *Психолог довкілля*, 3, 4–7.
21. Гиппенрейтер, Ю.Б. (1997). *Общаться с ребенком. Как?* (2-е изд.). ЧеРо.
22. Голутвина, В. В. (2008). *Как победить детские страхи: простые методики, которые помогут вашему ребенку ничего не бояться*. Гелеос.
23. Горбова, С. А. (2012). Музикотерапія. Досвід чи інновація? *Логопед*, 12, 10–13.
24. Горецька, О.В. (2011). *Психологічні умови оптимізації спілкування батьків з дітьми дошкільного віку*. ЛАНДОН-XXI.
25. Грегг, М. (2000). *Тайный мир рисунка. Исцеление через искусство*. Европейский Дом.
26. Громова, Т.В. (2002). *Країна емоцій: Методика як інструмент діагностичної та корекційної роботи з емоційно-вольовою сферою дитини*. УЦ «Перспектива».
27. Давыдова, О.И. (2006). *Работа с родителями в детском саду*. ТЦ Сфера.

28. Дмитрієва, Л. (2014). Арт-терапія в роботі практичного психолога. *Психолог довілля*, 8, 31–41.
29. Ермолаєва, М.В. (1998). *Психологія розвиваючої і корекційної роботи з дошкільниками*. Інститут практичної психології.
30. Животенко, Л. (2016). Арт-терапія як інноваційна технологія у позашкільному навчальному закладі. *Психолог довілля*, 1, 4–8.
31. Залеська, О. (2010). Дитячий психотерапевтичний кабінет. *Психолог довілля*, 10, 32–36.
32. Захаров, А. И. (1995). *Как помочь нашим детям избавиться от страха*. Гиппократ.
33. Захарова, Н.М. (2006). Адаптація дітей до дитячого садка. *Дошкільне виховання*, 4, 8–11.
34. Зимина, И. (2003). Проблемы воспитания застенчивых детей. *Воспитание школьников*, 7, 50–53.
35. Зинкевич-Евстигнеева, Т. Д. (2006). *Основы сказкотерапии*. Речь.
36. Зинкевич-Евстигнеева, Т.Д., & Грабенко, Т.М. (2001). *Практикум по креативной терапии*. «Речь».
37. Истратова, О.Н. (2007). *Практикум по детской психокоррекции: игры, упражнения, техники*. Феникс.
38. Іванюк, Н. (2012). «Кольорові казки» лікують, розвивають, розважають. *Дошкільне виховання*, 2, 16–17.
39. Калинина, Р.Р. (2005). *Тренинг развития личности дошкольника: занятия, игры, упражнения*. Издательство «Речь».
40. Карабаєва, І.І. (2010). Пісок як матеріал для розвитку творчості і навчання. *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 4, 21–25.
41. Карабанова, О.А. (1997). *Игра в коррекции психического развития ребенка*. Российское педагогическое агентство.

42. Карасьова, К. В., & Піроженко, Т. О. (2010). *Світ дитячої гри. Шкільний світ.*
43. Карпенко, Н. (2003). Профілактика дитячих страхів. *Дошкільне виховання*, 9, 14–15.
44. Киселева, М.В. (2006). *Арт-терапия в работе с детьми: Руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми.* Речь.
45. Коломенський, Я.Л., & Панько, Е.А. (Ред.) (1997). *Диагностика и коррекция психического развития дошкольников.* УНТЕЦКАЯ.
46. Коновалюк-Никитин, Е., & Никитин, С. (2014). *Сказка как инструмент воспитательной работы. Воспитательное влияние чтения сказок детям дошкольного возраста.* Альтернатива.
47. Корепанова, М. В. (2000). *Феномен образа Я и особенности его развития в дошкольном детстве.* Перемена.
48. Корненко, Н. В. (2008). *Диагностика психічного розвитку дошкільника у роботі педагога (вчителя, вихователя).* Коравакла.
49. Костина, Л. М. (2001). *Игровая терапия с тревожными детьми.* Речь.
50. Крюкова, С.В., & Слободяник, Н.П. (2003). *Дивуюся, злюся, боюся, хвалюся і радію. Програми емоційного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: практичний посібник.* Генезис.
51. Кузьменко, В.У. (2006). Багатокомпонентна структура технології розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. *Актуальні проблеми психології : Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві*, Т. 4, 156–163.
52. Курганська, Л.О. (2001). Сім'я – фактор формування стосунків дитини з навколишніми. *Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання*, Т 4, 96–100.
53. Леонтьев, А. Н. (1975). *Деятельность. Сознание. Личность.* Политиздат.

54. Лозова, В. (2002). Стратегічні питання сучасної дидактики. *Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні. Ч. 1* (с. 96–97). ОВС.
55. Лэндрет, Г., Хоумер, Л., Гловер, Д., & Свини, Д. (2001). *Игровая терапия как способ решения проблем ребенка*. НПО «МОДЭК».
56. Лютова, Е.К., & Моница, Г.Б. (2001). *Тренинг эффективного взаимодействия с детьми*. Речь.
57. Максименко, С.Д., Прокоф'єва, О.О., Царькова, О.В., & Кочкурова О.В. (2015). *Практикум із групової психокорекції: підручник*. Видавничо-поліграфічний центр «Люкс».
58. Максменко, С.Д. (2018). *Різнокольорове дитинство: ігротерапія, казкотерапія, ізотерапія, музикотерапія. Практична психологія*. Центр учбової літератури.
59. Мишина, Е. (2012). *Застенчивый ребенок*. Питер.
60. Никольская, О.С., Лебединских, В.В., & Либлинч, М.М. (1990). *Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция*. Смысл.
61. Оденцова, В. М. (2011). Використання символ-драми й арт-терапії в коригувальній роботі з подолання дитячих страхів у консультативній практиці. *Шкільному психологу. Усе для роботи*, 4, 8–17.
62. Осипова, А.А. (2000). *Общая психокоррекция: учебное пособие*. Творческий центр «Сфера».
63. Остапенко, Г. (2017). Ненасильницьке спілкування – стратегія життя. *Дошкільне виховання*, 5, 13–15.
64. Панюк, В.Г. (2010). *Психоконсультативні стратегії діяльності практичного психолога системи освіти*. Чернівецький нац. ун-т.
65. Піроженко, Т.О. (2012). *Ігрова діяльність дошкільника: молодший дошкільний вік*. Генеза.

66. Поніманська, Т. І. (2006). *Дошкільна педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. «Академ- видав».
67. Рубинштейн, С. Л. (1973). *Проблемы общей психологии*. Педагогика.
68. Стефановская, Т. А. (1998). *Педагогика: наука и искусство*. Изд-во Совершенство.
69. Фопель, К. (2000). *Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения*. Генезис.
70. Хотенчан, Н.М. (2014). *Дитячі страхи. Методичні рекомендації*. Тернопіль.
71. Черкашина, Д. (2014). Кольорові емоції: використання елементів арт-терапії в роботі практичного психолога ДНЗ. *Психолог довкілля*, 5, 23–31.
72. Bondarchuk, O. (2021). Program of psychological support to reduce shyness in preschool children. *Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 4), February 12, 2021. Pisa, Italian Republic. Pisa,.* P. 8–10.
73. Bondarchuk, O. (2021). Psychological technology of working with shy preschoolers. *Colloquium-journal (część 2)*, 6(93), 10–12.
74. Rubin, K. H., Coplan, R. J., Bowker, J. C., & Menzer, M. (2014). *Social withdrawal and shyness*. In P. K. Smith & C. H. Hart (Eds.), *Wiley Blackwell handbooks of developmental psychology. The Wiley Blackwell handbook of childhood social development* (p. 434-452). Wiley Blackwell.
75. Schmidt, L. A., & Buss, A. H. (2010). Understanding shyness: Four questions and four decades of research. In K. H. Rubin & R. J. Coplan (Eds.), *The development of shyness and social withdrawal* (p. 23-41). The Guilford Press.

76. Schmidt, L. A., & Fox, N. A. (2002). Individual differences in childhood shyness: Origins, malleability, and developmental course. In D. Cervone & W. Mischel (Eds.), *Advances in personality science* (p. 83-105). Guilford Press.

ВИСНОВКИ

У роботі представлено теоретичне узагальнення та нові позиції щодо генези сором'язливості у дітей дошкільного віку, які відображено у вивченні та розробці теоретичних та методологічних засад дослідження цього феномена; теоретичному обґрунтуванню критеріїв сором'язливості дошкільників та емпіричному вивченні показників і рівнів вияву дитячої сором'язливості у дошкільному дитинстві; розробці та апробації програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку; наданні методичних рекомендацій психологам, батькам та вихователям із профілактики сором'язливості дитини-дошкільника.

1. Сором'язливість у дошкільному віці є психологічним утворенням, що супроводжується неспецифічними та неадекватними для дошкільного віку неконтрольованими фізіологічними реакціями (почервоніння, пітливість, прискорене серцебиття) та емоційно-поведінковими (ховання за дорослого, мовчазливість, соціальні страхи, ніяковіння, стурбованість, уникання соціальної взаємодії, самотність та ін.) систематичними, ситуативними чи вибірковими проявами дитини у ситуаціях соціальної взаємодії, особливо з незнайомими людьми.

Окрім загальновідомих фізіологічних станів, таких як почервоніння обличчя, прискорене серцебиття, уникання зорового контакту, пітніння лодонь, сором'язливості дошкільника характерні невпевненість, тривожність, низький рівень активності, ініціативності, пізнавального інтересу, інвертованість, підозріле та недовірливе ставлення до інших, емоційне дистанціювання та ін.

2. Критеріями вияву сором'язливості у дошкільному віці виступають самооцінка, комунікативність та дієвість, соціальний та опосередкований страх, потреба у зовнішній підтримці.

Емпірично встановлено, що загалом для 27,83% дітей дошкільного віку властивий високий рівень вияву сором'язливості (для дітей 3-4 років цей показник склав 24,46%, для 4-5 років – 32,2%, для 5-6 років – 26,82%), для 19,28% дошкільників – середній рівень (у молодшій групі – 20,21%, у середній – 17,12%,

у старшій – 20,52%), у 52,89% (для дітей 3-4 років цей показник склав 55,33%, для 4-5 років – 50,67%, для 5-6 років – 52,67%) дошкільників діагностовано низький рівень сором'язливості.

3. Досліджено генезу сором'язливості у дітей дошкільного віку й виявлено, що у дітей 3-4 років сором'язливість є систематичним емоційним проявом, у 4-5 років – ситуативним емоційним проявом, а у 5-6 років – сором'язливість дошкільника є емоційно-поведінковим проявом у вибіркових соціальних ситуаціях.

Сором'язливість дитини на кожному з означених вікових етапів набуває специфічних характеристик. У *молодшому дошкільному віці* сором'язливість дитини виявляється у почервонінні обличчя, хованні за дорослого та інших неконтрольованих фізіологічно-поведінкових реакціях; інтровертованості, мовчазливості, неадекватно завищеній самооцінці, униканні соціальної взаємодії та наявності неусвідомлюваних вибіркових соціальних страхів. У *середньому дошкільному віці* для сором'язливого дошкільника характерні негативний образ власного «Я»; уникання зорового контакту, стримана посмішка; стурбованість, ніяковість, замкнутість, конформність, вибірковість соціальних контактів; усвідомлюванні ситуативні соціальні страхи. У *старшому дошкільному віці* сором'язливій дитині притаманні низька самооцінка; тривожність, емоційна вразливість, нерішучість дій, невпевненість у собі; замкнутість та самотність; ніяковість під час взаємодії та небажання спілкуватися з іншими; негативне ставлення до зовнішньої підтримки; переважання стійких усвідомлюваних соціальних страхів; уперше дошкільником вербалізується сором'язливість.

4. Найбільш оптимальними методологічними підходами для програми супроводу процесу зниження сором'язливості у дошкільному віці є положення особистісно-орієнтованого та діяльнісного підходів. Використання зазначених підходів обумовлене психосоціальними умовами розвитку дитини (наявність гри як провідного виду діяльності, нова соціальна ситуація розвитку та ін.) та особливостями її індивідуальних потреб, умінь, можливостей, активному

розвитку емоційно-почуттєвої сфери, довільності поведінки, опануванню соціальних норм та правил тощо.

5. Авторська модель психологічного супроводу зниження сором'язливості дошкільника включає в себе роботу психолога з дитиною, її батьками та вихователями закладу дошкільної освіти. Робота з дорослими передбачає проведення індивідуальних психологічних консультацій, тематичних лекцій, бесід, дискусій, обговорень. Корекційна робота з сором'язливою дитиною побудована на п'яти взаємопов'язаних етапах: подолання соціальних страхів, розвиток самооцінки та комунікативних навичок, формування довірливих взаємин та потреби у зовнішній підтримці. Робота на даних етапах здійснювалася за допомогою різноманітних ігрових та арт-терапевтичних вправ, активних ігр, казкотерапії, вправ на релаксацію та зниження внутрішньої напруги, участі дитини у театралізованій діяльності.

6. Ефективність авторської програми профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого, середнього та старшого дошкільного віку виявилася у суттєвих позитивних якісних та кількісних змінах рівня вияву сором'язливості. Аналіз відмінностей між показниками до та після здійсненого впливу показав, що позитивні достовірні зміни відбулися в експериментальній групі за всіма показниками вияву сором'язливості у дітей дошкільного віку.

Розроблені методичні рекомендації для фахівців психологічної сфери, батьків та вихователів містять інформацію щодо організації роботи з сором'язливою дитиною, перелік основних напрямків діяльності щодо усунення сором'язливості дошкільника, а також психологічні методи, засоби та прийоми, які є оптимальними у цей віковий період особистісного розвитку.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта спостережень Д.Скотта (модифікована Бондарчук О.Ю.)

I симптомокомплекс (рівень недостатньої довіри до нових речей, людей чи ситуацій).

1. Розмовляє з вихователем лише тоді, коли знаходиться з ним наодинці.
2. Плаче, коли їй роблять зауваження.
3. Охоче допомагає, якщо про це попросить вихователь, але сама ініціативу не проявляє.
4. Позиція підлеглого (наприклад, під час гри завжди обирає другорядні, підлеглі ролі).
5. Надто тривожна, щоб бути неслухняною.
6. Говорить неправду від страху.
7. Любить, коли до неї проявляють симпатію, але сама не охоче прагне її заслужити.
8. Надає перевагу спілкуванню лише з однією дитиною, інших дітей переважно ігнорує.
9. Не підходить до вихователя з власної ініціативи.
10. Надто сором'язливий, щоб поросити про що-небудь.
11. Легко нервується, плаче, червоніє, якщо їй задають запитання.
12. Ухиляється від активної участі у грі.
13. Мова невиразна, особливо під час привітання.
14. Не говірка, її складно розговорити.

II симптомокомплекс (замкнутість особистості, уникання контактів дошкільника з іншими).

1. Абсолютно ніколи ні з ким не вітається.
2. Не реагує на привітання.
3. Насторожено реагує на інших людей.
4. Уникає спілкування.
5. «Живе у власному світі».
6. Не виявляє інтерес до колективних ігор.
7. Уникає інших людей.
8. Намагається тримати просторову дистанцію з дорослими.
9. Ізолюється від інших дітей.

10. Створює враження дитини, яка не помічає інших людей.
11. Під час розмови спостерігається тривожність.
12. Нагадує «нашорошену тварину».

III симптомокомплекс (тривожні надії, невпевненість дитини по відношенню до дорослого).

1. Охоче виконує доручення дорослого.
2. Виявляє надмірне бажання вітатися з вихователем.
3. Надто балакуча.
4. Надмірно прихильна до вихователя.
5. Перебільшено багато розповідає виховательці про свої заняття в сім'ї.
6. «Підлизується» до вихователя.
7. Завжди намагається зайняти вихователя собою.
8. Постійно потребує допомоги та контролю вихователя.
9. Домагається симпатії дорослого. Підходить з різними дрібними справами та скаргами на інших дітей у групі.
10. Прагне зайняти увагу вихователя виключно своєю персоною.
11. Розповідає фантастичні, вигадані історії.
12. Повністю «ухиляється», якщо її зусилля не мають успіху.

IV симптомокомплекс (тривожність та невпевненість дошкільників при контактах із однолітками).

1. «Грає героя» перед оточуючими.
2. Виявляє схильність «прикидатися дурником».
3. Прагне завжди бути у згоді з більшістю.
4. Любить бути у центрі уваги.
5. Надає перевагу спілкуванню з дітьми, які старші за віком.
6. Хвалиться перед іншими дітьми.
7. Шумно поводить себе, коли цього не бачать дорослі.
8. З пристрастю псує громадську власність.
9. Дурні випадки в групі дитсадку.
10. Наслідує погану поведінку інших.

«Діагностика розвитку спілкування з однолітками» (І. Орлова, В.Холмогорова)

Мета: виявити рівень сформованості комунікативного досвіду дітей з однолітками.

Методика діагностики: діагностика спілкування передбачає реєстрацію інтересу дитини до однолітка, чутливості до впливів, ініціативності дитини в спілкуванні, просоціальних дій, співпереживання і засобів спілкування.

Для визначення рівня розвитку спілкування з однолітками використовуються наступні шкали оцінки параметрів спілкування з однолітками:

Інтерес до однолітка:

0 балів – дитина не дивиться на однолітка, не помічає його;

1 бал – дитина іноді поглядає на однолітка, увага нестійка, швидко перемикається на інший предмет, не проявляє інтерес до діяльності однолітка;

2 бали – дитина звертає увагу на однолітка, з цікавістю спостерігає за його діями, але здалеку, не наважується наблизитися, скоротити дистанцію (пасивна позиція);

3 бали – дитина відразу ж помічає однолітка, наближається до нього, починає уважно розглядати, чіпати, супроводжує свої дії промовою, не втрачає інтересу до однолітків протягом тривалого часу, не відволікається.

Ініціативність:

0 балів – дитина не звертається до однолітків, не прагне привернути їх увагу;

1 бал – дитина першою не вступає у взаємодію, починає проявляти ініціативу тільки після того, як одноліток проявив активність або за участю дорослого, найчастіше чекає ініціативи однолітка (зрідка поглядає в очі, не наважуючись звернутися);

2 бали – дитина проявляє ініціативу, але не завжди, діє невпевнено, ініціативні звернення до однолітка не відрізняються наполегливістю, дивиться в очі однолітка, посміхається;

3 бали – дитина постійно проявляє ініціативу в спілкуванні, часто дивиться в очі однолітка, адресує йому посмішки, демонструє свої можливості, намагається втягнути однолітка в спільні дії, проявляє яскраво виражену наполегливість у спілкуванні.

Чутливість:

0 балів – дитина не відповідає на ініціативу однолітка;

1 бал – дитина реагує на дії однолітка, але лише зрідка відповідає на них, не виявляє бажання діяти спільно, чи не підлаштовується під дії однолітка;

2 бали – дитина відгукується на ініціативу однолітка, прагне до взаємодії, відповідає на дії однолітка, іноді прагне підлаштуватися під дію однолітка;

3 бали – дитина охоче відгукується на всі ініціативні дії однолітка, активно підхоплює їх, погоджує свої дії з діями однолітка, наслідує його діям.

Просоціальні дії:

0 балів – дитина не звертається до однолітків, не бажає діяти з ним спільно, не реагує на прохання і пропозиції однолітка, не хоче йому допомагати, забирає іграшки, вередує, сердиться, не бажає ділитися;

1 бал – дитина сама не проявляє ініціативи, але іноді відгукується на пропозиції дорослого зробити що-небудь разом із однолітком (побудувати будиночок, помінятися іграшками), але пропозиція віддати іграшку однолітка викликає протест;

2 бали – дитина згодна грати з ровесником, іноді сама проявляє ініціативу, але не у всіх випадках, іноді ділиться іграшками, поступається їми, відгукується на пропозицію робити щось спільно, не заважає однолітку;

3 бали – дитина проявляє бажання діяти спільно, сама пропонує однолітку іграшки, враховує його бажання, допомагає в чому-небудь, прагне уникати конфліктів.

Засоби спілкування:

0 балів – дитина не дивиться на однолітка, не виражає мімікою своїх почуттів, байдужий до всіх звернень однолітка;

1 бал – дитина іноді дивиться в очі однолітка, епізодично висловлює свій емоційний стан (посміхається, сердиться), міміка переважно спокійна, що не заражається емоціями від однолітка, якщо і використовує жести, то не для вираження власних емоцій, а у відповідь на звернення однолітка;

2 бали – дитина часто дивиться на однолітка, його дії, адресовані однолітку емоційно забарвлені, поводить дуже розкуто, заражає однолітка своїми діям (діти разом стрибають, верещать, кривляються), міміка жвава, яскрава, дуже емоційно висловлює і негативні емоції, постійно привертає до себе увагу однолітка.

Активна мова

0 балів – дитина не вимовляє слів, не «лепече», не видає виразних звуків (ні за власною ініціативою, ні у відповідь на звернення однолітка або дорослого);

1 бал – лепет;

2 бали – автономна мова;

3 бали – окремі слова;

4 бали – фрази.

Результати діагностичних досліджень заносяться в спеціальні протоколи.

Для оцінки ступеня розвитку спілкування з однолітками використовуються три рівні: низький (3 бали), середній (2 бали) і високий (1 бал).

Низький рівень спілкування характеризується слабкою виразністю всіх параметрів. Рівень розвитку спілкування оцінюється як середній, якщо більшість показників всіх параметрів мають середні значення, якщо вираженість різних показників істотно різниться. Дитина має високий рівень спілкування, якщо за більшістю з параметрів у кожній пробі, він отримав вищі бали. Допускаються середні бали за параметрами: активна мова і просоціальні дії.

Додаток В**Проективна методика «Два будинки» (І.Вандвик, П.Екблад)**

Мета дослідження: визначити коло значимого спілкування дитини, особливості взаємин у групі, виявлення симпатій до членів групи.

Матеріал й устаткування: аркуш паперу, червоний і чорний олівці (фломастери).

Стимульний матеріал: аркуш паперу, на якому намальовані 2 стандартних будиночка. Один з них побільше, червоного кольору, інший – трохи менший, чорного кольору.

Проведення дослідження. Дослідження проводиться індивідуально. Спочатку коротко обговорюється, в якому будинку живе дитина. Потім психолог пропонує: «А тепер давай збудуємо для тебе прекрасний, червоний, гарний будинок». (І малює на очах у дитини червоний будинок, ще й ще раз підкреслюючи його привабливість). «А тепер давай цей прекрасний будинок заселимо. Звичайно, в ньому будеш жити ти, адже ми його для тебе і побудували! (Біля будинку записується ім'я дитини). А хто ще? Тут, у цьому новому будинку можуть жити всі, кого ти захочеш поселити з собою, не важливо, чи живете ви зараз поруч чи ні. Поселяй, кого хочеш!» Коли дитина називає майбутнього мешканця червоного будинку, психолог записує нове ім'я і як можна більш нейтрально цікавиться, а хто це. Записавши двох-трьох новоселів в червоний будинок, психолог малює поруч ще один будинок – чорний, але ніяк його не характеризує. «Може бути, когось ти не захочеш поселити поруч із собою в червоний будинок. Але треба, щоб їм теж було де жити». Ні в якому разі не повідомляється, що цей будинок поганий або чимось гірше червоного. Чорний будинок взагалі не оцінюється, це просто інший будинок.

Якщо чорний будинок не заповнюється мешканцями, дитину до цього ненав'язливо спонукають: «Що ж, цей будинок так і буде стояти порожній?» Після цього список мешканців обох будинків доповнюється.

Якщо когось із реального оточення дитини взагалі не згадано, то психолог може запитати про нього прямо: «Ой, а бабусю ми взагалі нікуди не поселили. Але ж їй теж треба десь жити?!» Зрозуміло, це питання теж задається нейтральним тоном, і ні в якому разі не акцентованою формою: «Ти поселиш бабусю з собою чи окремо?».

Обробка та аналіз результатів:

Результати цієї методики інтерпретуються «прямо», без символічного дешифрування. Враховуються і кількісні показники (скільки людей дитина охоче вселяє в свій будинок), і, головне, показники якісні. Дуже важливо, куди поселить дитина батьків (тому методику «Два будинки» краще проводити не в їх присутності), молодшого брата або сестру, вихователів, чи потраплять в число новоселів інші однолітки.

Кольоровий тест Люшера

Процедура. Психолог зміщує кольорові картки і викладає колірною поверхнею наверх.

Інструкція. Досліджуваному треба обрати з восьми кольорів той, який найбільше подобається. При цьому потрібно пояснити, що він повинен вибрати колір не намагаючись співвіднести його з улюбленим кольором в одязі, кольором очей і т. д. Картку з вибраним кольором слід відкласти в сторону, перевернувши кольоровою стороною вниз. Потім треба обрати з решти семи кольорів найбільш прийнятний. Обрану картку слід покласти кольоровою стороною вниз праворуч від першої. І так до кінця. Потім психолог переписує номери карток в розкладеному порядку.

Інтерпритація. Характеристика кольорів (за М. Люшером) включає в себе 4 основних і 4 додаткових кольори.

Основні:

№ 1 – синій. Символізує спокій, стан спокою, потребу у відпочинку, емоційну стабільність і задоволеність, душевну прихильність, гармонію. Особистісні характеристики кольору: чесність, справедливість, незворушність, доброта і сумлінність.

№ 2 – зелений. Символізує вольове зусилля, напругу і наполегливість, високий рівень домагань і самовпевненість, прагнення до самовираження, успіху і влади, діловитість, наполегливість і завзятість у досягненні цілей, упертість, енергійний захист своїх позицій. Самостійність, незворушність, черствість.

№ 3 – червоний. Символізує силу волі, активність, що доходить в ряді випадків до агресивності, прагнення до успіху через боротьбу, наступальність і владність, потребу діяти і витрачати сили, лідерство та ініціативність, збудженість. Особистісні характеристики: чуйність, рішучість, енергійність, напруженість, дружелюбність, впевненість, товариськість, дратівливість, привабливість, діяльність.

№ 4 – жовтий. Символізує активність, прагнення до спілкування і сприйнятливості до всього нового, оптимізм, радість і веселість, розслабленість і розкутість, оригінальність і прагнення до розширення своїх можливостей. До особистісних характеристик відносяться: балакучість, природність, відкритість, товариськість, енергійність.

Додаткові:

№ 5 – фіолетовий. Символічне значення: вразливість, емоційна виразність, чутливість, інтуїтивне розуміння, зачарованість і мрійливість, захоплення і фантазії. Особистісні характеристики: несправедливість, нещирість, егоїстичність, самостійність.

№ 6 – коричневий. Уособлює комфорт тілесних відчуттів, прагнення до затишку і спокою, фізичну легкість і сенсорну задоволеність. Для коричневого кольору були отримані такі особистісні характеристики, як поступливість, залежність, спокій, сумлінність і розслабленість.

№ 7 – чорний. Символізує, у першу чергу, заперечення, закінчення чого-небудь і відмову, зречення і неприйняття, протест проти чого – або кого-небудь. У граничній формі символізує небуття. Особистісні характеристики чорного

кольору: непривабливість, мовчазність і замкнутість, упертість, егоїстичність, незалежність, ворожість.

№ 8 – сірий. Символізує нейтральність і «безбарвність», неучасть, соціальну відгородженість, свободу від зобов'язань, неврівноваженість, млявість і розслабленість, невпевненість, несаможиттєвість і пасивність.

Характеристика обраних позицій:

1-а позиція відображає засоби досягнення мети (наприклад, вибір синього кольору говорить про намір діяти спокійно, без зайвої напруги);

2-а позиція показує мету, до якої прагне досліджуваний;

3-я і 4-а позиції характеризують перевагу кольору і відображають відчуття досліджуваним істинної ситуації, в якій він знаходиться, або ж образ дій, який йому підказує ситуація;

5-а і 6-а позиції характеризують байдужність до кольору, нейтральне до нього ставлення. Вони ніби свідчать, що досліджуваний не зв'язує свій стан, настрій, мотиви з даними кольорами. Однак у певній ситуації ця позиція може містити резервне трактування кольору, наприклад, синій колір (колір спокою) відкладається тимчасово як невідповідний у даній ситуації;

7-а і 8-а позиції характеризують негативне ставлення до кольору, прагнення придушити будь-яку потребу, мотив, настрій.

Розглядається взаємне положення основних кольорів. Коли, наприклад, № 1 і 2 (синій і зелений) знаходяться поруч (утворюючи функціональну групу), підкреслюється їхня загальна риса – суб'єктивна спрямованість «всередину». Спільне положення кольорів № 2 і 3 (зеленого і червоного) вказує на автономність, самостійність у прийнятті рішень, ініціативність. Поєднання кольорів № 3 і 4 (червоного і жовтого) підкреслює спрямованість «зовні». Поєднання кольорів № 1 і 4 (синього і жовтого) підсилює уявлення залежності досліджуваних від середовища. При поєднанні кольорів № 1 і 3 (синього і червоного) в одній функціональній групі підкреслюється сприятливий баланс залежності від середовища і суб'єктивної спрямованості (синій колір) і автономності, спрямованості «зовні» (червоний колір). Поєднання зеленого і жовтого кольорів (№ 2 і 4) розглядається як протиставлення суб'єктивного прагнення «всередину», автономності, упертості прагненню «зовні».

Основні кольори символізують наступні психологічні потреби:

№ 1 (синій) – потреба в задоволенні, спокої, стійкій позитивній прихильності;

№ 2 (зелений) – потреба в самоствердженні;

№ 3 (червоний) – потреба активно діяти і досягати успіху;

№ 4 (жовтий) – потреба в перспективі, надіях на краще, мріях.

Якщо основні кольори знаходяться в 1-й – 5-й позиціях, вважається, що ці потреби певною мірою задовольняються, сприймаються як такі, що задовольняються; якщо вони в 6-й – 8-й позиціях, має місце який-небудь конфлікт, тривожність, незадоволеність через несприятливі обставини. Той колір, який відхиляється досліджуваним може розглядатися як джерело стресу. Наприклад, якщо відхиляється синій колір означає незадоволеність відсутністю спокою, прихильності.

Додаток Д

**Методика «Страхи в будинках» (О.Захаров, М.Панфілов) (модифікована
Бондарчук О.Ю.)**

Мета: виявлення та уточнення переважаючих видів страхів у дітей старше 3-х років. Перш ніж допомогти дітям в подоланні страхів, необхідно з'ясувати, весь спектр страхів і яким конкретно страхам вони схильні.

Дана методика підходить в тих випадках, коли дитина ще погано малює чи не любить малювати. Дорослий малює контурно два будинки (на одному або на двох аркушах): чорний і червоний. І потім пропонує розселити в будиночки страхи зі списку (дорослі називає по черзі страхи). Записувати потрібно ті страхи, які дитина поселила в чорний будиночок, тобто визнала, що вона боїться цього. У дітей старшого віку можна запитати: «Скажи, ти боїшся або не боїшся ...».

Бесіду слід вести неквапливо й ґрунтовно, перераховуючи страхи і чекаючи відповіді «так» - «ні» або «боюся» - «не боюся». Повторювати питання про те, чи боїться або не боїться дитина, слід лише час від часу. Дорослий, що задає питання, сидить поруч, а не навпроти дитини, не забуваючи періодично її підбадьорювати і хвалити за те, що вона говорить все як є. Краще, щоб дорослий перераховував страхи з пам'яті, тільки іноді заглядаючи в список, а не зачитуючи його.

Після виконання завдання, дитині пропонується закрити чорний будинок на замок (намалювати його), а ключ – викинути або втратити. Даний акт заспокоює актуалізовані страхи.

Аналіз отриманих результатів полягає в тому, що експериментатор підраховує страхи в чорному будинку.

Інструкція для дитини: «У чорному будиночку живуть страшні страхи, а в червоному – не страшні. Допоможи мені розселити страхи зі списку по будиночках».

Перелік стархів: самотність; напад (агресія); незнайомі люди; мама, тато; покарання батьків; запізнитися до садочка; втратити контроль; публічний виступ (наприклад, виступати на святкових виставах).

Методика «Сходинки» В.Щура

Мета: виявлення системи уявлень дитини про те, як вона оцінює себе сама.

Матеріали та обладнання: намальовані сходинки, фігурка чоловічка, аркуш паперу, олівець (ручка).

Процедура дослідження: Методика проводиться індивідуально. Процедура дослідження – бесіда з дитиною з використанням певної шкали оцінок, на якій вона самостійно поміщає себе.

Інструкція: «Якщо всіх дітей розставити на цих сходинках, то на трьох верхніх сходинках опиняться хороші діти: розумні, добрі, сильні, слухняні – чим вище, тим кращі (показати сходинку: «хороші», «дуже хороші», «найкращі») . А на трьох нижніх сходинках опиняться погані діти – чим нижче, тим гірші («погані», «дуже погані», «найгірші»). На середній сходинці діти не погані і не хороші. Покажи, на яку сходинку ти поставиш себе. Поясни чому?»

Аналіз результатів. Перш за все, звертають увагу, на яку сходинку дитина сама себе поставила. Вважається нормою, якщо діти дошкільного віку ставлять себе на сходинку «дуже хороші» і навіть «найкращі» діти. У будь-якому випадку це повинні бути верхні сходинки, оскільки положення на будь-якій з нижніх сходинок (а вже тим більше на найнижчій) говорить не про адекватну оцінку, але про негативне ставлення до себе, невпевненість у власних силах. Це дуже серйозне порушення структури особистості, яке може привести до депресій, неврозів у дітей. Як правило, це пов'язано з холодним ставленням до дітей, суворим, авторитарним вихованням, при якому знецінюється сама дитина, яка приходить до висновку, що її люблять тільки тоді, коли вона добре поводить. А так як діти не можуть бути хорошими постійно і вже тим більше не можуть відповідати всім очікуванням дорослих, виконувати всі їхні вимоги, то, природно, діти в цих умовах починають сумніватися в собі, у своїх силах і в любові до них батьків. Також невпевнені в собі і в батьківській любові діти, якими взагалі не займаються удома.

Графічна методика «Кактус» М.Панфілової

Мета: дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її направленості і інтенсивності. Методика призначена для роботи з дітьми старше 3 років.

Процедура. При проведенні діагностики видається аркуш паперу форматом А4, простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй задають питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш».

Запитання:

1. Цей кактус домашній або дикий?
2. Цей кактус сильно колеться? Його можна помацати?
3. Кактусу подобатися, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один або з якою-небудь рослиною по сусідству? Якщо зростає з сусідом, то, яка це рослина?
5. Коли кактус підросте, то, як він зміниться (голки, обсяг, відростки)?

Інтерпретація. Агресивність – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відображають високий ступінь агресивності.

Імпульсивність – уривчасті лінії, сильний натиск.

Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований у центрі листа.

Невпевненість у собі, залежність – маленький малюнок, розташований внизу аркуша.

Демонстративність, відкритість – наявність виступаючих відростків в кактусі, химерність форм.

Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру або всередині кактуса. Наявність западин і вгинань свідчить про скритність, такий малюк говорить куди менше, ніж знає.

Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Тривога – переважання внутрішнього штрихування, переривчасті лінії, використання темних кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.

Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, квітів.

Якщо кактус має опуклості – значить, дитина відкрита і простодушна.

Екстравертованість – наявність на малюнку інших кактусів або квітів.

Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактуса.

Відсутність прагнення до домашнього захисту, почуття самотності – зображення дикоростучого, пустельного кактуса.

Чим яскравіший кактус – тим більш життєрадісним є досліджуваний. Якщо ж він похмурий і в малюнку переважають темні тони – значить, необхідно якщо не бити на сполох, то хоча б дізнатися причину.

Розміщення на аркуші. Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зрушується вгору, тим вища самооцінка, і відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Зрушення вліво означає – присутність в характері рис інтроверта, вправо – схильність до екстраверсії. Розмір кактуса також має значення, чим крупніший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній вірній.

Характеристика ліній і сили натиску на олівець. Тут слід зазначити, що чим сильніший натиск на олівець, уривчастість ліній, використання внутрішнього штрихування, тим більше автор малюнку схильний до імпульсивності, тривожності, пригніченості настрою. Більш тонкі лінії, певна «легкість» натиску, вільність ліній в малюнку, присутність елементів, що додають кактусу привабливість, позитив, що викликають симпатію говорять про більш поступливий, м'який характер особистості, почуття гумору, позитивний настрій, відкритість. Наявність зигзагів, різких виступів розглядається як замкнутість, обережність. Необхідно звернути увагу безпосередньо на форму кактуса. Хитромудра, химерна і вітіювата форма говорить про демонстративність.

Домашній або дикоростучий? Подивіться як росте кактус. Якщо він намальований у квітковому горщику, то це інтерпретується як бажання домашнього затишку, прагнення до створення сім'ї, орієнтування на будинок, сімейне вогнище. Відповідно – дикий, неокультурений, намальований в пустелі кактус уособлює собою самотність: усвідомлено вибрану або вимушену. Якщо кактус «росте» на малюнку «з нізвідки», тобто відсутня навіть найменша основа –

значить і в реальності немає опори у вигляді домашнього затишку, людина, можливо, не планує створення сім'ї або має будь-які труднощі, проблеми з близькими людьми і підсвідомо відчуває неприйняття, відторгнення, брак домашньої захищеності.

Наявність голок (один з найважливіших елементів). В реальності кактуси в залежності від видів можуть мати довгі, гострі і рідкісні голки; більш короткі і часті; дуже короткі, які практично не колються. На цьому і будується трактування малюнку. Чим довше, більше за кількістю і гостріші голки, тим вороже, агресивніше в спілкуванні характер автора «кактусу». Але в той же час голки можуть розглядатися як певного роду захист від навколишнього середовища, необхідний для збереження цілісності особистості. Все залежить від того наскільки голкам приділена увага, чи зроблений акцент на них за допомогою штрихування, сильного натиску або інших елементів.

Наявність «діток» на кактусі. Є думка, що «дітки» на кактусі позначають насправді дітей, або вже наявних, або планованих в майбутньому. Найчастіше «дітки» зустрічаються на «одомашнених» кактусах, що вже означає прагнення до створення сім'ї.

Присутність додаткових елементів. Це можуть бути написи, підписи під малюнками, пояснення, а також інші тварини, рослини і т.д. Ці додаткові елементи мають важливе значення для характеристики малюнка в цілому, вони дають можливість тлумачити його більш повно і точно.

Звичайно, дані ознаки не можна вважати єдино вірними: на уявлення дитини про кактус можуть вплинути побачені ним раніше малюнки в книжках і телевізійні передачі. У будь-якому випадку, не бійтеся задавати навідні запитання, чому кактус вийшов саме таким, а не яким-небудь іншим. Але, найважливіше – це пам'ятати: якщо з'явилися сумніви і тривоги з приводу психічного стану дитини і на це є якісь підстави, то саме час відвідати кабінет дитячого психолога.

Додаток И

Таблиця И.1

Показники рівня розвитку комунікативної сфери дітей дошкільного віку за методикою І. Орлової та В. Холмогрової

Показник вияву		Дошкільний вік		
		Молодший дошкільний вік (3-4 роки), % (N=31)	Середній дошкільний вік (4-5 років), % (N=42)	Старший дошкільний вік (5-6 років), % (N=54)
Інтерес до ровесників	Низький	12,9	27,91	14,04
	Середній	51,06	44,18	42,1
	Високий	36,04	27,91	43,86
Ініціативність	Низький	25,81	30,33	24,56
	Середній	45,16	30,23	31,58
	Високий	29,03	39,54	43,86
Чутливість	Низький	25,81	37,21	14,03
	Середній	35,48	34,88	50,88
	Високий	38,71	27,91	35,09
Просоціальні дії	Низький	22,58	32,56	22,81
	Середній	51,61	39,53	49,12
	Високий	25,81	27,91	28,07

Таблиця И.2

Показники вияву соціальних страхів дітей дошкільного віку за проективною методикою «Два будинки»

Страх	Дошкільний вік		
	Молодший дошкільний вік (3-4 роки), % (N=31)	Середній дошкільний вік (4-5 років), % (N=42)	Старший дошкільний вік (5-6 років), % (N=54)
Друзі, однолітки	41,94	42,42	19,28
Незнайомі люди	38,71	78,79	82,35
Батьки	61,29	30,3	25,63
Вихователі	38,72	23,7	19,89
Дорослі	32,43	45,86	73,7
Брати, сестри	2,70	3,75	4,02
«Я»	1,75	3,07	6,31

Таблиця І.3

**Показники вияву соціально-опосередкованих страхів дітей
дошкільного віку за проективною методикою «Страхи в будинках»
О.Захарова та М.Панфілової**

Страх	Дошкільний вік		
	Молодший дошкільний вік (3-4 роки), % (N=31)	Середній дошкільний вік (4-5 років), % (N=42)	Старший дошкільний вік (5-6 років), % (N=54)
Самотність	41,46	47,62	51,85
Напад (агресія) інших	46,34	76,19	77,78
Незнайомі люди	29,27	47,62	51,85
Батьки	16,13	23,81	24,07
Покарання батьків	11,9	22,58	16,67
Запізнення до садочка	19,35	23,81	16,67
Втрата контролю	17,8	16,5	12,31
Публічний виступ	21,95	30,95	18,52

Порівняння діагностичних результатів між групами дошкільників за допомогою Н-теста Краскала-Уолліса

Критерій Краскала-Уолліса для незалежних вибірок

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Самооцінка является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,733	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение Інтерес до однолітків является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,584	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение Ініціативність является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,584	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение Чутливість является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,191	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение Просоціальні дії является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,143	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Самооцінка по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,622 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,733

a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.

b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Інтерес до однолітків по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	1,077 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,584

a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.

b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Ініціативність по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	1,076 ^{a,b}
Степень свободы	2

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,584
---	------

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Чутливість по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	3,308 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,191

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Просоціальні дії по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	3,895 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,143

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Турбота інших является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,430	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение Самотність является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,679	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение напад является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,004	Нулевая гипотеза отклоняется.
4	Распределение НЛ является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,125	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение МТ является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,660	Нулевая гипотеза принимается.
6	Распределение покар батьк является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,629	Нулевая гипотеза принимается.

7	Распределение запізн. До сад является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,684	Нулевая гипотеза принимается.
8	Распределение втрата контрол является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,726	Нулевая гипотеза принимается.
9	Распределение публ. Вист является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,510	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Турбота інших по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	1,689 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,430

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Самотність по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,774 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,679

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Напад по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	11,161 ^a
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,004

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.

Парные сравнения для Група

Sample 1- Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
1-2	-19,704	6,963	-2,830	,005	,014
1-3	-20,711	6,627	-3,125	,002	,005
2-3	-1,008	6,050	-,167	,868	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.
Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Незнайомі люди по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	4,160 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,125

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Мама, тато по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,830 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,660

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Покарання батьків по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,926 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,629

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Запізнитися до садочка по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,759 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,684

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Втрата контролю по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,641 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,726

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Публічний виступ по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	1,346 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,510

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Я является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,712	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение Сиблінги является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,940	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение Дорослі является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.
4	Распределение Вихователі является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,168	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение Батьки является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,003	Нулевая гипотеза отклоняется.
6	Распределение НЛ является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.
7	Распределение Друзі, однолітки является одинаковым для категорий Група.	Критерий Краскала-Уоллиса для независимых выборок	,001	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Я по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,679 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,712

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Брати, сестры по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	,124 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,940

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Дорослі по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	15,844 ^a
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.

Парные сравнения для Група

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
1-2	-8,242	7,519	-1,096	,273	,819
1-3	-26,553	7,156	-3,711	,000	,001
2-3	-18,311	6,533	-2,803	,005	,015

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Вихователі по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	3,570 ^{a,b}
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,168

- a. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.
 b. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не обнаруживает значимых различий по всем выборкам.

Батьки по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	11,326 ^a
Степень свободы	2

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,003
---	------

а. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.

Парные сравнения для Група

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
3-2	3,192	6,304	,506	,613	1,000
3-1	22,456	6,905	3,252	,001	,003
2-1	19,265	7,255	2,655	,008	,024

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен 0,05.

Незнайомі люди по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	19,189 ^a
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

а. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.

Парные сравнения для Група

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
1-2	-25,312	6,912	-3,662	,000	,001
1-3	-27,160	6,578	-4,129	,000	,000
2-3	-1,848	6,006	-,308	,758	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Друзі, однолітки по Група

Сводка критерия Краскала-Уоллиса для независимых выборок

Всего	127
Статистика критерия	13,903 ^a
Степень свободы	2
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,001

а. Статистика критерия скорректирована на наличие связей.

Парные сравнения для Група

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
3-1	14,870	6,905	2,154	,031	,094
3-2	23,015	6,304	3,651	,000	,001
1-2	-8,145	7,255	-1,123	,262	,785

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Додаток Л

Порівняння діагностичних результатів за віком між групами дошкільників за допомогою U-критерія Манна-Уїтні

Напад по Група

Молодший та середній дошкільний вік

Ітоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение напад является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,007	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	73
U Манна-Уитни	853,000
W Вилкоксона	1756,000
Статистика критерия	853,000
Стандартная ошибка	74,932
Стандартизованная статистика критерия	2,696
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,007

Середній та старший дошкільний вік

Ітоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение напад является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,855	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	96
U Манна-Уитни	1152,000
W Вилкоксона	2637,000
Статистика критерия	1152,000
Стандартная ошибка	98,573
Стандартизованная статистика критерия	,183
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,855

Молодший та старший дошкільний вік

Ітоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение напад является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,002	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	85
U Манна-Уитни	1110,000
W Вилкоксона	2595,000
Статистика критерия	1110,000
Стандартная ошибка	89,950
Стандартизованная статистика критерия	3,035

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,002
---	------

Дорослі

Молодший та середній дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Дорослі является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,266	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	73
U Манна-Уитни	735,500
W Вилкоксона	1638,500
Статистика критерия	735,500
Стандартная ошибка	75,951
Стандартизованная статистика критерия	1,113
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,266

Середній та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Дорослі является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,004	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Молодший та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Дорослі является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	85
U Манна-Уитни	1187,000
W Вилкоксона	2672,000
Статистика критерия	1187,000
Стандартная ошибка	93,374
Стандартизованная статистика критерия	3,748
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Батьки

Молодший та середній дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Батьки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,010	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	73
-------	----

U Манна-Уитни	453,500
W Вилкоксона	1356,500
Статистика критерия	453,500
Стандартная ошибка	77,015
Стандартизованная статистика критерия	-2,564
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,010

Середній та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Батьки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,589	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	96
U Манна-Уитни	1077,000
W Вилкоксона	2562,000
Статистика критерия	1077,000
Стандартная ошибка	105,447
Стандартизованная статистика критерия	-,541
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,589

Молодший та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Батьки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,001	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	85
U Манна-Уитни	541,000
W Вилкоксона	2026,000
Статистика критерия	541,000
Стандартная ошибка	92,463
Стандартизованная статистика критерия	-3,201
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,001

Незнайомі люди

Молодший та середній дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение НЛ является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,001	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	73
U Манна-Уитни	910,500
W Вилкоксона	1813,500

Статистика критерия	910,500
Стандартная ошибка	75,474
Стандартизованная статистика критерия	3,438
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,001

Середній та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение НЛ является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,724	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	96
U Манна-Уитни	1167,000
W Вилкоксона	2652,000
Статистика критерия	1167,000
Стандартная ошибка	93,444
Стандартизованная статистика критерия	,353
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,724

Молодший та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение НЛ является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	85
U Манна-Уитни	1195,000
W Вилкоксона	2680,000
Статистика критерия	1195,000
Стандартная ошибка	89,950
Стандартизованная статистика критерия	3,980
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Друзі, однолітки

Молодший та середній дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Друзі, однолітки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,282	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	73
U Манна-Уитни	734,500
W Вилкоксона	1637,500
Статистика критерия	734,500

Стандартная ошибка	77,600
Стандартизованная статистика критерия	1,076
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,282

Середній та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Друзі, однолітки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	96
U Манна-Уитни	723,000
W Вилкоксона	2208,000
Статистика критерия	723,000
Стандартная ошибка	111,393
Стандартизованная статистика критерия	-3,690
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Молодший та старший дошкільний вік

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Друзі, однолітки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,020	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	85
U Манна-Уитни	641,000
W Вилкоксона	2126,000
Статистика критерия	641,000
Стандартная ошибка	84,288
Стандартизованная статистика критерия	-2,325
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,020

Додаток М

Порівняння результатів дослідження учасників експериментальної та контрольної груп за допомогою U-критерія Манна-Уїтні

До початку першого року формульовального експерименту

Критерій U Манна-Уїтні для незалежних виборок Самооцінка по Група

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Самооцінка 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уїтні для незалежних виборок	,428	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уїтні для незалежних виборок

Всего	84
U Манна-Уїтні	967,000
W Вилкоксона	1913,000
Статистика критерия	967,000
Стандартная ошибка	107,901
Стандартизованная статистика критерия	,792
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,428

Методика «Діагностика розвитку спілкування з однолітками»

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Интерес до однолітків 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уїтні для незалежних виборок	,150	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение ініціативність 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уїтні для незалежних виборок	,360	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение чутливість 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уїтні для незалежних виборок	,507	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение просоц. дії 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уїтні для незалежних виборок	,770	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение турб інших 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уїтні для незалежних виборок	,115	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Интерес до однолітків по Група

Сводка U-критерия Манна-Уїтні для незалежних виборок

Всего	84
U Манна-Уїтні	1019,500
W Вилкоксона	1965,500
Статистика критерия	1019,500
Стандартная ошибка	95,870
Стандартизованная статистика критерия	1,439
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,150

Ініціативність по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	968,500
W Вилкоксона	1914,500
Статистика критерия	968,500
Стандартная ошибка	95,023
Стандартизованная статистика критерия	,916
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,360

Чутливість по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	814,000
W Вилкоксона	1760,000
Статистика критерия	814,000
Стандартная ошибка	101,759
Стандартизованная статистика критерия	-,663
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,507

Просоціальні дії по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	911,500
W Вилкоксона	1857,500
Статистика критерия	911,500
Стандартная ошибка	102,539
Стандартизованная статистика критерия	,293
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,770

Турбота інших по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	1019,500
W Вилкоксона	1965,500
Статистика критерия	1019,500
Стандартная ошибка	87,446
Стандартизованная статистика критерия	1,578
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,115

Методика «Страхи в будиночках»**Итоги по проверке гипотезы**

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение самотність 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,401	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение напад 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,399	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение НЛ 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,058	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение МТ 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,055	Нулевая гипотеза принимается.

5	Распределение покар батьк 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,184	Нулевая гипотеза принимается.
6	Распределение запізн. До сад 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,023	Нулевая гипотеза отклоняется.
7	Распределение втрата контрол 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,701	Нулевая гипотеза принимается.
8	Распределение публ. Вист 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,623	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Самотність по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	803,000
W Вилкоксона	1749,000
Статистика критерия	803,000
Стандартная ошибка	93,406
Стандартизованная статистика критерия	-,840
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,401

Напад по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	801,000
W Вилкоксона	1747,000
Статистика критерия	801,000
Стандартная ошибка	95,431
Стандартизованная статистика критерия	-,844
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,399

Незнайомі люди по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1056,000
W Вилкоксона	2002,000
Статистика критерия	1056,000
Стандартная ошибка	92,032
Стандартизованная статистика критерия	1,896
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,058

Мама, тато по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1039,500
W Вилкоксона	1985,500
Статистика критерия	1039,500
Стандартная ошибка	82,445
Стандартизованная статистика критерия	1,916
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,055

Покарання батьків по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	764,000
W Вилкоксона	1710,000
Статистика критерия	764,000
Стандартная ошибка	88,502
Стандартизованная статистика критерия	-1,328
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,184

Запізнитися до садочка по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	680,000
W Вилкоксона	1626,000
Статистика критерия	680,000
Стандартная ошибка	88,502
Стандартизованная статистика критерия	-2,277
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,023

Втрата контролю по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	853,000
W Вилкоксона	1799,000
Статистика критерия	853,000
Стандартная ошибка	74,136
Стандартизованная статистика критерия	-,384
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,701

Публічний виступ по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	928,000
W Вилкоксона	1874,000
Статистика критерия	928,000
Стандартная ошибка	94,536
Стандартизованная статистика критерия	,492
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,623

Методика «Два будинки»

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение я 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,531	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение брат сестра 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,434	Нулевая гипотеза принимается.

3	Распределение дорослі 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,260	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение вихов 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,971	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение батьки 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,199	Нулевая гипотеза принимается.
6	Распределение НЛ2 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,175	Нулевая гипотеза принимается.
7	Распределение друзі, однол. 3 роки является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,696	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Я по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	859,000
W Вилкоксона	1805,000
Статистика критерия	859,000
Стандартная ошибка	35,922
Стандартизованная статистика критерия	-,626
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,531

Брат сестра по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	920,500
W Вилкоксона	1866,500
Статистика критерия	920,500
Стандартная ошибка	49,852
Стандартизованная статистика критерия	,782
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,434

Дорослі по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	989,500
W Вилкоксона	1935,500
Статистика критерия	989,500
Стандартная ошибка	95,792
Стандартизованная статистика критерия	1,127
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,260

Вихователі по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	885,000
W Вилкоксона	1831,000
Статистика критерия	885,000
Стандартная ошибка	95,431
Стандартизованная статистика критерия	,037

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,971
---	------

Батьки по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	758,000
W Вилкоксона	1704,000
Статистика критерия	758,000
Стандартная ошибка	96,096
Стандартизованная статистика критерия	-1,285
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,199

Незнайомі люди по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1011,000
W Вилкоксона	1957,000
Статистика критерия	1011,000
Стандартная ошибка	95,431
Стандартизованная статистика критерия	1,357
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,175

Друзі, однолітки по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	845,000
W Вилкоксона	1791,000
Статистика критерия	845,000
Стандартная ошибка	93,406
Стандартизованная статистика критерия	-,391
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,696

Після першого року формувального експерименту

Самооцінка

Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение самооцінка 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,558	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	817,500
W Вилкоксона	1763,500
Статистика критерия	817,500
Стандартная ошибка	109,127
Стандартизованная статистика критерия	-,586

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,558
---	------

Методика «Діагностика розвитку спілкування з однолітками»

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение интерес до однолітків 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,230	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение ініціативність 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,613	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение чутливість 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,361	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение просоц. Дії 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,766	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение турб інших 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,528	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Интерес до однолітків по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	997,500
W Вилкоксона	1943,500
Статистика критерия	997,500
Стандартная ошибка	96,717
Стандартизованная статистика критерия	1,199
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,230

Ініціативність по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	930,000
W Вилкоксона	1876,000
Статистика критерия	930,000
Стандартная ошибка	95,870
Стандартизованная статистика критерия	,506
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,613

Чутливість по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	787,500
W Вилкоксона	1733,500
Статистика критерия	787,500
Стандартная ошибка	102,884
Стандартизованная статистика критерия	-,914
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,361

Просоціальні дії по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	851,500
W Вилкоксона	1797,500
Статистика критерия	851,500
Стандартная ошибка	100,637
Стандартизованная статистика критерия	-,298
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,766

Турбота інших по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	933,500
W Вилкоксона	1879,500
Статистика критерия	933,500
Стандартная ошибка	82,445
Стандартизованная статистика критерия	,631
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,528

Методика «Страхи в будиночках»

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение самотність 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,771	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение напад 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,858	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение НЛ1 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,074	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение МТ 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,033	Нулевая гипотеза отклоняется.
5	Распределение покар батьк 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,884	Нулевая гипотеза принимается.
6	Распределение запізн. До сад 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,381	Нулевая гипотеза принимается.
7	Распределение втрата контрол 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,856	Нулевая гипотеза принимается.
8	Распределение публ. Вист 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,063	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Самотність по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	908,500
W Вилкоксона	1854,500
Статистика критерия	908,500
Стандартная ошибка	92,750
Стандартизованная статистика критерия	,291
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,771

Напад по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	864,500
W Вилкоксона	1810,500
Статистика критерия	864,500
Стандартная ошибка	95,013
Стандартизованная статистика критерия	-,179
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,858

Незнайомі люди по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	1037,500
W Вилкоксона	1983,500
Статистика критерия	1037,500
Стандартная ошибка	87,446
Стандартизованная статистика критерия	1,784
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,074

Мама, тато по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	1060,000
W Вилкоксона	2006,000
Статистика критерия	1060,000
Стандартная ошибка	83,818
Стандартизованная статистика критерия	2,130
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,033

Покарання батьків по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	868,500
W Вилкоксона	1814,500
Статистика критерия	868,500
Стандартная ошибка	89,487
Стандартизованная статистика критерия	-,145
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,884

Запізнитися до садочка по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	808,000
W Вилкоксона	1754,000
Статистика критерия	808,000
Стандартная ошибка	83,818
Стандартизованная статистика критерия	-,877
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,381

Втрата контролю по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	895,000
W Вилкоксона	1841,000
Статистика критерия	895,000
Стандартная ошибка	74,136
Стандартизованная статистика критерия	,182
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,856

Публічний виступ по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1055,000
W Вилкоксона	2001,000
Статистика критерия	1055,000
Стандартная ошибка	93,406
Стандартизованная статистика критерия	1,857
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,063

Методика «Два будинки» Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Я 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,686	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение Сиблінги 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,266	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение дорослі 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,063	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение вихов 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,296	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение батьки 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,288	Нулевая гипотеза принимается.
6	Распределение НЛ2 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,042	Нулевая гипотеза отклоняется.
7	Распределение друзі, однол. 2017 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,584	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Я по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	900,000
W Вилкоксона	1846,000
Статистика критерия	900,000
Стандартная ошибка	45,799
Стандартизованная статистика критерия	,404

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,686
---	------

Брат, сестра по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	941,000
W Вилкоксона	1887,000
Статистика критерия	941,000
Стандартная ошибка	53,500
Стандартизованная статистика критерия	1,112
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,266

Дорослі по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1055,000
W Вилкоксона	2001,000
Статистика критерия	1055,000
Стандартная ошибка	93,406
Стандартизованная статистика критерия	1,857
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,063

Вихователі по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	974,000
W Вилкоксона	1920,000
Статистика критерия	974,000
Стандартная ошибка	88,502
Стандартизованная статистика критерия	1,045
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,296

Батьки по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	780,500
W Вилкоксона	1726,500
Статистика критерия	780,500
Стандартная ошибка	95,013
Стандартизованная статистика критерия	-1,063
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,288

Незнайомі люди по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1074,500
W Вилкоксона	2020,500
Статистика критерия	1074,500
Стандартная ошибка	95,013

Стандартизована статистика критерія Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	2,031 ,042
--	---------------

Друзі, однолітки по Група

Сводка U-критерія Манна-Уитни для незалежних виборок

Всього	84
U Манна-Уитни	931,000
W Вилкоксона	1877,000
Статистика критерія	931,000
Стандартна помилка	90,402
Стандартизована статистика критерія	,548
Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	,584

Після другого року формувального експерименту

Критерій U Манна-Уитни для незалежних виборок

Самооцінка Ітоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение Самооцінка18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для незалежних виборок	,598	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Самооцінка по Група

Сводка U-критерія Манна-Уитни для незалежних виборок

Всього	84
U Манна-Уитни	824,000
W Вилкоксона	1770,000
Статистика критерія	824,000
Стандартна помилка	109,001
Стандартизована статистика критерія	-,528
Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	,598

Методика «Діагностика розвитку спілкування з однолітками»

Ітоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение інтерес до однолітків 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для незалежних виборок	,271	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение ініціативність 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для незалежних виборок	,742	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение чутливість 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для незалежних виборок	,357	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение просоц. Дії 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для незалежних виборок	,559	Нулевая гипотеза принимается.

5	Распределение турб інших 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,509	Нулевая гипотеза принимается.
---	--	--	------	-------------------------------

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Интерес до однолітків по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	776,000
W Вилкоксона	1722,000
Статистика критерия	776,000
Стандартная ошибка	95,768
Стандартизованная статистика критерия	-1,102
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,271

Ініціативність по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	850,000
W Вилкоксона	1796,000
Статистика критерия	850,000
Стандартная ошибка	95,686
Стандартизованная статистика критерия	-,329
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,742

Чутливість по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	788,000
W Вилкоксона	1734,000
Статистика критерия	788,000
Стандартная ошибка	101,461
Стандартизованная статистика критерия	-,922
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,357

Просоціальні дії по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	823,000
W Вилкоксона	1769,000
Статистика критерия	823,000
Стандартная ошибка	100,032
Стандартизованная статистика критерия	-,585
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,559

Турбота інших по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	828,000
W Вилкоксона	1774,000
Статистика критерия	828,000
Стандартная ошибка	80,982

Стандартизована статистика критерия	- ,661
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,509

Методика «Страхи в будиночках»

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение самотність 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,140	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение напад 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,099	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение НЛ1 - 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,020	Нулевая гипотеза отклоняется.
4	Распределение МТ 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,060	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение покар батьк 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,015	Нулевая гипотеза отклоняется.
6	Распределение запізн. До сад 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,345	Нулевая гипотеза принимается.
7	Распределение втрата контрол 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,075	Нулевая гипотеза принимается.
8	Распределение публ. Вист 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,014	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Самотність по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1015,000
W Вилкоксона	1961,000
Статистика критерия	1015,000
Стандартная ошибка	90,402
Стандартизованная статистика критерия	1,477
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,140

Напад по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1034,500
W Вилкоксона	1980,500
Статистика критерия	1034,500
Стандартная ошибка	92,750
Стандартизованная статистика критерия	1,650
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,099

Незнайомі люди по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1062,000
W Вилкоксона	2008,000
Статистика критерия	1062,000

Стандартная ошибка	77,771
Стандартизованная статистика критерия	2,321
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,020

Мама, тато по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1021,000
W Вилкоксона	1967,000
Статистика критерия	1021,000
Стандартная ошибка	74,136
Стандартизованная статистика критерия	1,882
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,060

Покарання батьків по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1081,500
W Вилкоксона	2027,500
Статистика критерия	1081,500
Стандартная ошибка	82,445
Стандартизованная статистика критерия	2,426
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,015

Запізнитися до садочка по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	956,500
W Вилкоксона	1902,500
Статистика критерия	956,500
Стандартная ошибка	79,426
Стандартизованная статистика критерия	,944
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,345

Втрата контролю по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1020,000
W Вилкоксона	1966,000
Статистика критерия	1020,000
Стандартная ошибка	77,771
Стандартизованная статистика критерия	1,781
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,075

Публічний виступ по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1100,000

W Вилкоксона	2046,000
Статистика критерия	1100,000
Стандартная ошибка	88,502
Стандартизованная статистика критерия	2,469
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,014

Методика «Два будинки»
Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение я 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,187	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение брат сестра 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,266	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение дорослі 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,005	Нулевая гипотеза отклоняется.
4	Распределение вихов 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,040	Нулевая гипотеза отклоняется.
5	Распределение батьки 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,207	Нулевая гипотеза принимается.
6	Распределение НЛ2 - 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,016	Нулевая гипотеза отклоняется.
7	Распределение друзі, однол. 18 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,159	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Я по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	942,000
W Вилкоксона	1888,000
Статистика критерия	942,000
Стандартная ошибка	45,799
Стандартизованная статистика критерия	1,321
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,187

Брат, сестра по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	941,000
W Вилкоксона	1887,000
Статистика критерия	941,000
Стандартная ошибка	53,500
Стандартизованная статистика критерия	1,112
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,266

Дорослі по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1140,000
W Вилкоксона	2086,000
Статистика критерия	1140,000
Стандартная ошибка	92,032

Стандартизована статистика критерія Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	2,809 ,005
--	---------------

Вихователі по Група

Сводка U-критерія Манна-Уитни для незалежних виборок

Всього	84
U Манна-Уитни	1059,000
W Вилкоксона	2005,000
Статистика критерія	1059,000
Стандартна помилка	86,315
Стандартизована статистика критерія	2,056
Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	,040

Батьки по Група

Сводка U-критерія Манна-Уитни для незалежних виборок

Всього	84
U Манна-Уитни	994,500
W Вилкоксона	1940,500
Статистика критерія	994,500
Стандартна помилка	89,487
Стандартизована статистика критерія	1,263
Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	,207

Незнайомі люди по Група

Сводка U-критерія Манна-Уитни для незалежних виборок

Всього	84
U Манна-Уитни	1099,000
W Вилкоксона	2045,000
Статистика критерія	1099,000
Стандартна помилка	90,402
Стандартизована статистика критерія	2,406
Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	,016

Друзі, однолітки по Група

Сводка U-критерія Манна-Уитни для незалежних виборок

Всього	84
U Манна-Уитни	997,500
W Вилкоксона	1943,500
Статистика критерія	997,500
Стандартна помилка	82,445
Стандартизована статистика критерія	1,407
Асимптотическа значимість (2-сторонній критерій)	,159

Після третього року формувального експерименту

Самооцінка

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
--	------------------	----------	------------	---------

1	Распределение Самооцінка 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,347	Нулевая гипотеза принимается.
---	---	--	------	-------------------------------

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Самооцінка по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	779,000
W Вилкоксона	1725,000
Статистика критерия	779,000
Стандартная ошибка	108,882
Стандартизованная статистика критерия	-,941
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,347

Методика «Діагностика розвитку спілкування з однолітками»

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение интерес до однолітків 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,215	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение ініціативність 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,519	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение чутливість 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,071	Нулевая гипотеза принимается.
4	Распределение просоц. Дії 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,658	Нулевая гипотеза принимается.
5	Распределение турб інших 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,141	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Интерес до однолітків по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	767,500
W Вилкоксона	1713,500
Статистика критерия	767,500
Стандартная ошибка	91,918
Стандартизованная статистика критерия	-1,240
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,215

Ініціативність по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	820,500
W Вилкоксона	1766,500
Статистика критерия	820,500
Стандартная ошибка	94,532
Стандартизованная статистика критерия	-,645
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,519

Чутливість по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	700,000
W Вилкоксона	1646,000
Статистика критерия	700,000
Стандартная ошибка	100,590
Стандартизованная статистика критерия	-1,804
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,071

Просоціальні дії по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	837,500
W Вилкоксона	1783,500
Статистика критерия	837,500
Стандартная ошибка	99,280
Стандартизованная статистика критерия	-,443
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,658

Турбота інших по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
U Манна-Уитни	764,500
W Вилкоксона	1710,500
Статистика критерия	764,500
Стандартная ошибка	79,426
Стандартизованная статистика критерия	-1,473
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,141

Методика «Страхи в будиночках»**Итоги по проверке гипотезы**

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение самотність 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,052	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение напад 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,058	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение НЛ 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,004	Нулевая гипотеза отклоняется.
4	Распределение МТ 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,017	Нулевая гипотеза отклоняется.
5	Распределение покар батьк 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,027	Нулевая гипотеза отклоняется.
6	Распределение запізн. До сад 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,872	Нулевая гипотеза принимается.
7	Распределение втрата контрол 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,250	Нулевая гипотеза принимается.
8	Распределение публ. Вист 6 является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,015	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Самотність по Група**Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок**

Всего	84
-------	----

U Манна-Уитни	1057,000
W Вилкоксона	2003,000
Статистика критерия	1057,000
Стандартная ошибка	90,402
Стандартизованная статистика критерия	1,941
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,052

Напад по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1056,000
W Вилкоксона	2002,000
Статистика критерия	1056,000
Стандартная ошибка	92,032
Стандартизованная статистика критерия	1,896
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,058

Незнайомі люди по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1104,000
W Вилкоксона	2050,000
Статистика критерия	1104,000
Стандартная ошибка	77,771
Стандартизованная статистика критерия	2,861
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,004

Мама, тато по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1043,500
W Вилкоксона	1989,500
Статистика критерия	1043,500
Стандартная ошибка	67,735
Стандартизованная статистика критерия	2,392
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,017

Покарання батьків по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1061,000
W Вилкоксона	2007,000
Статистика критерия	1061,000
Стандартная ошибка	80,982
Стандартизованная статистика критерия	2,217
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,027

Запізнитися до садочка по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	894,000
W Вилкоксона	1840,000
Статистика критерия	894,000
Стандартная ошибка	77,771
Стандартизованная статистика критерия	,161
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,872

Втрата контролю по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	959,500
W Вилкоксона	1905,500
Статистика критерия	959,500
Стандартная ошибка	67,735
Стандартизованная статистика критерия	1,152
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,250

Публічний виступ по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1081,500
W Вилкоксона	2027,500
Статистика критерия	1081,500
Стандартная ошибка	82,445
Стандартизованная статистика критерия	2,426
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,015

Методика «Два будинки» Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределение я б является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,187	Нулевая гипотеза принимается.
2	Распределение брат сестра б является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,104	Нулевая гипотеза принимается.
3	Распределение дорослі б является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.
4	Распределение вихов б является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,033	Нулевая гипотеза отклоняется.
5	Распределение батьки б является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,279	Нулевая гипотеза принимается.
6	Распределение НЛ2 - б является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,006	Нулевая гипотеза отклоняется.
7	Распределение друзі, однол. б является одинаковым для категорий Група.	Критерий U Манна-Уитни для независимых выборок	,215	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Я по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	942,000
W Вилкоксона	1888,000

Статистика критерия	942,000
Стандартная ошибка	45,799
Стандартизованная статистика критерия	1,321
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,187

Брат, сестра по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	962,500
W Вилкоксона	1908,500
Статистика критерия	962,500
Стандартная ошибка	49,852
Стандартизованная статистика критерия	1,625
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,104

Дорослі по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1185,000
W Вилкоксона	2131,000
Статистика критерия	1185,000
Стандартная ошибка	86,315
Стандартизованная статистика критерия	3,516
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Вихователі по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	1060,000
W Вилкоксона	2006,000
Статистика критерия	1060,000
Стандартная ошибка	83,818
Стандартизованная статистика критерия	2,130
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,033

Батьки по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	975,000
W Вилкоксона	1921,000
Статистика критерия	975,000
Стандартная ошибка	86,315
Стандартизованная статистика критерия	1,083
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,279

Незнайомі люди по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
-------	----

U Манна-Уитни	1121,500
W Вилкоксона	2067,500
Статистика критерия	1121,500
Стандартная ошибка	87,446
Стандартизованная статистика критерия	2,745
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,006

Друзі, однолітки по Група

Сводка U-критерия Манна-Уитни для независимых выборок

Всего	84
U Манна-Уитни	978,000
W Вилкоксона	1924,000
Статистика критерия	978,000
Стандартная ошибка	77,771
Стандартизованная статистика критерия	1,241
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,215

Додаток Н

Результати експериментальної групи у динаміці за допомогою критерія Фрідмана χ^2_r

Самооцінка

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения Самооцінка 3 роки, самооцінка 2017, Самооцінка 18 и Самооцінка 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,635	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	1,707 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,635

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Інтерес до однолітків

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения Інтерес до однолітків 3 роки, інтерес до однолітків 2017, інтерес до однолітків 18 и інтерес до однолітків 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	26,387
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
Інтерес до однолітків 3 роки-інтерес до однолітків 2017	-,049	,285	-,171	,864	1,000
Інтерес до однолітків 3 роки-інтерес до однолітків 2018	-,524	,285	-1,839	,066	,395

Інтерес до однолітків 3 роки- інтерес до однолітків 6	-,695	,285	-2,438	,015	,089
інтерес до однолітків 2017- інтерес до однолітків 2018	-,476	,285	-1,668	,095	,572
інтерес до однолітків 2017- інтерес до однолітків 6	-,646	,285	-2,267	,023	,140
інтерес до однолітків 2018- інтерес до однолітків 6	-,171	,285	-,599	,549	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Ініціативність

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения ініціативність 3 роки, ініціативність 2017, ініціативність 2018 и ініціативність 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,019	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	10,000
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,019

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднекв адратичная ошибка	Среднекв адратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
ініціативність 3 роки- ініціативність 2017	-,098	,285	-,342	,732	1,000
ініціативність 3 роки- ініціативність 2018	-,293	,285	-1,026	,305	1,000
ініціативність 3 роки- ініціативність 6	-,390	,285	-1,369	,171	1,000
ініціативність 2017- ініціативність 2018	-,195	,285	-,684	,494	1,000
ініціативність 2017- ініціативність 6	-,293	,285	-1,026	,305	1,000
Ініціативність 2018- ініціативність 6	-,098	,285	-,342	,732	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Чутливість

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения чутливість 3 роки, чутливість 2017, чутливість 18 и чутливість 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,173	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	4,983 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,173

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Просоціальні дії

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения просоц. дії 3 роки, просоц. дії 2017, просоц. дії 2018 и просоц. дії 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,155	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	5,234 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,155

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Турбота інших

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения турб інших 3 роки, турб інших 2017, турб інших 18 и турб інших 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	18,400

Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
турб інших 3 роки-турб інших 2017	-,195	,285	-,684	,494	1,000
турб інших 3 роки-турб інших 18	-,341	,285	-1,198	,231	1,000
турб інших 3 роки-турб інших 6	-,439	,285	-1,540	,124	,742
турб інших 2017-турб інших 18	-,146	,285	-,513	,608	1,000
турб інших 2017-турб інших 6	-,244	,285	-,855	,392	1,000
турб інших 18-турб інших 6	-,098	,285	-,342	,732	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Самотність

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения самотність 3 роки, самотність 2017, самотність 18 и самотність 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,001	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	17,571
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,001

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
самотність 6-самотність 18	,049	,285	,171	,864	1,000
самотність 6-самотність 2017	,244	,285	,855	,392	1,000
самотність 6-самотність 3 роки	,390	,285	1,369	,171	1,000
самотність 18-самотність 2017	,195	,285	,684	,494	1,000
самотність 18-самотність 3 роки	,341	,285	1,198	,231	1,000
самотність 2017-самотність 3 роки	,146	,285	,513	,608	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Напад

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения напад 3 роки, напад 2017, напад 18 и напад 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	21,364
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
напад 6-напад 18	,049	,285	,171	,864	1,000
напад 6-напад 2017	,341	,285	1,198	,231	1,000
напад 6-напад 3 роки	,439	,285	1,540	,124	,742
напад 18-напад 2017	,293	,285	1,026	,305	1,000
напад 18-напад 3 роки	,390	,285	1,369	,171	1,000
напад 2017-напад 3 роки	,098	,285	,342	,732	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Незнайомі люди

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения НЛ 3 роки, НЛ1 2017, НЛ1 - 18 и НЛ 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,004	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	13,552
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,004

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
НЛ 6-НЛ1 - 18	,049	,285	,171	,864	1,000
НЛ 6-НЛ1 2017	,244	,285	,855	,392	1,000
НЛ 6-НЛ 3 роки	,341	,285	1,198	,231	1,000
НЛ1 - 18-НЛ1 2017	,195	,285	,684	,494	1,000
НЛ1 - 18-НЛ 3 роки	,293	,285	1,026	,305	1,000
НЛ1 2017-НЛ 3 роки	,098	,285	,342	,732	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Мама, тато

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения МТ 3 роки, МТ 2017, МТ 18 и МТ 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,024	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	9,429
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,024

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
МТ 6-МТ 18	,098	,285	,342	,732	1,000
МТ 6-МТ 3 роки	,195	,285	,684	,494	1,000
МТ 6-МТ 2017	,195	,285	,684	,494	1,000
МТ 18-МТ 3 роки	,098	,285	,342	,732	1,000
МТ 18-МТ 2017	,098	,285	,342	,732	1,000
МТ 3 роки-МТ 2017	,000	,285	,000	1,000	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Покарання батьків

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения покар батьк 3 роки, покар батьк 2017, покар батьк 18 и покар батьк 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	23,714
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
покар батьк 18-покар батьк 3 роки	,488	,285	1,711	,087	,523
покар батьк 6-покар батьк 3 роки	,488	,285	1,711	,087	,523
покар батьк 18-покар батьк 2017	,390	,285	1,369	,171	1,000
покар батьк 6-покар батьк 2017	,390	,285	1,369	,171	1,000
покар батьк 18-покар батьк 6	,000	,285	,000	1,000	1,000
покар батьк 2017-покар батьк 3 роки	,098	,285	,342	,732	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Запізнитися до садочка

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения запізн. До сад 3 роки, запізн. До сад 2017, запізн. До сад 18 и запізн. До сад 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,002	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	14,880
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,002

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
запізн. До сад 18-запізн. До сад 6	-,049	,285	-,171	,864	1,000
запізн. До сад 18-запізн. До сад 2017	,244	,285	,855	,392	1,000
запізн. До сад 18-запізн. До сад 3 роки	,488	,285	1,711	,087	,523
запізн. До сад 6-запізн. До сад 2017	,195	,285	,684	,494	1,000
запізн. До сад 6-запізн. До сад 3 роки	,439	,285	1,540	,124	,742
запізн. До сад 2017-запізн. До сад 3 роки	,244	,285	,855	,392	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Втрата контролю

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения втрата контрол 3 роки, втрата контрол 2017, втрата контрол 18 и втрата контрол 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,290	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	3,750 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,290

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Публічний виступ

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения публ. Вист 3 роки, публ. Вист 2017, публ. Вист 18 и публ. Вист 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,002	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	14,750
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,002

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
публ. Вист 6-публ. Вист 18	,098	,285	,342	,732	1,000
публ. Вист 6-публ. Вист 2017	,293	,285	1,026	,305	1,000
публ. Вист 6-публ. Вист 3 роки	,488	,285	1,711	,087	,523
публ. Вист 18-публ. Вист 2017	,195	,285	,684	,494	1,000
публ. Вист 18-публ. Вист 3 роки	,390	,285	1,369	,171	1,000

публ. Вист 2017- публ. Вист 3 роки	,195	,285	,684	,494	1,000
---------------------------------------	------	------	------	------	-------

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Я

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения я 3 роки, Я 2017, я 18 и я 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,392	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	3,000 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,392

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Брат сестра

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения брат сестра 3 роки, Сиблінги 2017, брат сестра 18 и брат сестра 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,733	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	1,286 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,733

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Дорослі

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения дорослі 3 роки, дорослі 2017, дорослі 18 и дорослі 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	20,526
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
дорослі 6-дорослі 18	,195	,285	,684	,494	1,000
дорослі 6-дорослі 2017	,341	,285	1,198	,231	1,000
дорослі 6-дорослі 3 роки	,537	,285	1,882	,060	,359
дорослі 18-дорослі 2017	,146	,285	,513	,608	1,000
дорослі 18-дорослі 3 роки	,341	,285	1,198	,231	1,000
дорослі 2017-дорослі 3 роки	,195	,285	,684	,494	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Вихователі

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения вихов 3 роки, вихов 2017, вихов 18 и вихов 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	19,304
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
вихов 6-вихов 18	,049	,285	,171	,864	1,000
вихов 6-вихов 2017	,195	,285	,684	,494	1,000
вихов 6-вихов 3 роки	,537	,285	1,882	,060	,359
вихов 18-вихов 2017	,146	,285	,513	,608	1,000
вихов 18-вихов 3 роки	,488	,285	1,711	,087	,523
вихов 2017-вихов 3 роки	,341	,285	1,198	,231	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Батьки

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения батьки 3 роки, батьки 2017, батьки 18 и батьки 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	30,067
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
батьки 6-батьки 18	,049	,285	,171	,864	1,000
батьки 6-батьки 2017	,488	,285	1,711	,087	,523
батьки 6-батьки 3 роки	,585	,285	2,053	,040	,240
батьки 18-батьки 2017	,439	,285	1,540	,124	,742
батьки 18-батьки 3 роки	,537	,285	1,882	,060	,359
батьки 2017-батьки 3 роки	,098	,285	,342	,732	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Незнайомі люди

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения НЛ2 3 роки, НЛ2 2017, НЛ2 - 18 и НЛ2 - 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,001	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	17,143
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,001

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
НЛ2 - 6-НЛ2 - 18	,098	,285	,342	,732	1,000
НЛ2 - 6-НЛ2 2017	,293	,285	1,026	,305	1,000
НЛ2 - 6-НЛ2 3 роки	,390	,285	1,369	,171	1,000
НЛ2 - 18-НЛ2 2017	,195	,285	,684	,494	1,000
НЛ2 - 18-НЛ2 3 роки	,293	,285	1,026	,305	1,000
НЛ2 2017-НЛ2 3 роки	,098	,285	,342	,732	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Друзі, однолітки

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения друзі, однол. 3 роки, друзі, однол. 2017, друзі, однол. 18 и друзі, однол. 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,000	Нулевая гипотеза отклоняется.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	41
Статистика критерия	18,951
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,000

Парные сравнения

Sample 1-Sample 2	Статистика критерия	Среднеквадратичная ошибка	Среднеквадратичная Статистика критерия	Значимость	Скор. Значимость
друзі, однол. 6-друзі, однол. 18	,049	,285	,171	,864	1,000
друзі, однол. 6-друзі, однол. 2017	,293	,285	1,026	,305	1,000
друзі, однол. 6-друзі, однол. 3 роки	,488	,285	1,711	,087	,523
друзі, однол. 18-друзі, однол. 2017	,244	,285	,855	,392	1,000
друзі, однол. 18-друзі, однол. 3 роки	,439	,285	1,540	,124	,742
друзі, однол. 2017-друзі, однол. 3 роки	,195	,285	,684	,494	1,000

В каждой строке проверяется нулевая гипотеза о том, что Выборка 1 и Выборка 2 имеют одинаковые распределения.

Приводятся асимптотические значимости (2-сторонние критерии). Уровень значимости равен ,05.

Додаток П

Результати контрольної групи у динаміці за допомогою критерія Фрідмана χ^2_r

Самооцінка

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения Самооцінка 3 роки, самооцінка 2017, Самооцінка 18 и Самооцінка 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,154	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	5,262 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,154

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Інтерес до однолітків

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения Інтерес до однолітків 3 роки, інтерес до однолітків 2017, інтерес до однолітків 18 и інтерес до однолітків 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,392	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	3,000 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,392

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Ініціативність

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения ініціативність 3 роки, ініціативність 2017, ініціативність 18 и ініціативність 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,792	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	1,036 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,792

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Чутливість

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения чутливість 3 роки, чутливість 2017, чутливість 18 и чутливість 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,439	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	2,707 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,439

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Просоціальні дії

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения просоц. дії 3 роки, просоц. дії 2017, просоц. дії 18 и просоц. дії 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,392	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	3,000 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,392

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Турбота інших

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения турб інших 3 роки, турб інших 2017, турб інших 18 и турб інших 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,510	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	2,314 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,510

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Самотність

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения самотність 3 роки, самотність 2017, самотність 18 и самотність 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,305	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	3,621 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,305

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Напад

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения напад 3 роки, напад 2017, напад 18 и напад 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,356	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	3,240 ^a
Степень свободы	3

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,356
---	------

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Незнайомі люди

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения НЛ 3 роки, НЛ1 2017, НЛ1 - 18 и НЛ 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,060	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	7,412 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,060

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Мама, тато

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения МТ 3 роки, МТ 2017, МТ 18 и МТ 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,218	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	4,435 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,218

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Покарання батьків

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения покар батьк 3 роки, покар батьк 2017, покар батьк 18 и покар батьк 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,154	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	5,250 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,154

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Запізнитися до садочка

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения запізн. До сад 3 роки, запізн. До сад 2017, запізн. До сад 18 и запізн. До сад 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,673	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	1,541 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,673

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Втрата контролю

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения втрата контрол 3 роки, втрата контрол 2017, втрата контрол 18 и втрата контрол 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,147	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	5,364 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,147

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Публічний виступ

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения публ. Вист 3 роки, публ. Вист 2017, публ. Вист 18 и публ. Вист 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,354	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	3,255 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,354

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Я

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения я 3 роки, Я 2017, я 18 и я 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,162	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	5,143 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,162

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Брат сестра

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения брат сестра 3 роки, Сиблінги 2017, брат сестра 18 и брат сестра 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,050	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	,474 ^a
Степень свободы	3

Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,925
---	------

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Дорослі

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения дорослі 3 роки, дорослі 2017, дорослі 18 и дорослі 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,879	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	,673 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,879

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Вихователі

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения вихов 3 роки, вихов 2017, вихов 18 и вихов 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,112	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа Фридмана для связанных выборок

Всего	43
Статистика критерия	6,000 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,112

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Батьки

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значимость	Решение
1	Распределения батьки 3 роки, батьки 2017, батьки 18 и батьки 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,768	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

**Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа
Фридмана для связанных выборок**

Всего	43
Статистика критерия	1,138 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,768

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Незнайомі люди

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значим ость	Решение
1	Распределения НЛ2 3 роки, НЛ2 2017, НЛ2 - 18 и НЛ2 - 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,368	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

**Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа
Фридмана для связанных выборок**

Всего	43
Статистика критерия	3,158 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,368

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

Друзі, однолітки

Итоги по проверке гипотезы

	Нулевая гипотеза	Критерий	Значим ость	Решение
1	Распределения друзі, однол. 3 роки, друзі, однол. 2017, друзі, однол. 18 и друзі, однол. 6 одинаковы.	Двухфакторный ранговый дисперсионный анализ Фридмана для связанных выборок	,248	Нулевая гипотеза принимается.

Выводятся асимптотические значимости. Уровень значимости равен ,050.

**Сводка двухфакторного рангового дисперсионного анализа
Фридмана для связанных выборок**

Всего	43
Статистика критерия	4,125 ^a
Степень свободы	3
Асимптотическая значимость (2-сторонний критерий)	,248

а. Множественные сравнения не выполняются, поскольку общий критерий не отвергает нулевую гипотезу об отсутствии различий.

**Програма профілактики та корекції сором'язливості для дітей молодшого,
середнього та старшого дошкільного віку**

Програма психологічного супроводу батьків сором'язливих дошкільників

Мета програми – формування батьківських компетенцій у сфері взаємодії з сором'язливими дітьми дошкільного віку за допомогою підвищення усвідомлюваності особистісних почуттів батьків у ставленні до дошкільника, розумінні своєї дитини; набуття навичок взаємодії з дошкільником для подолання його сором'язливості; розширення емоційного досвіду під час взаємодії дитина-батьки та сприяння формуванню у дитини дошкільного віку навичок конгруентної поведінки, активізація у батьків способів самопідтримки.

Форми роботи: групова та індивідуальна.

Кількість занять: 4 модулі (5 занять); тривалість одного заняття – 2 год.

Модуль 1. «Мій сором'язливий малюк»

Мета модуля 1 – розширення знань про вікові особливості розвитку дитини дошкільного віку та уявлень батьків про сором'язливість особистості, причини її виникнення й вплив на розвиток дошкільника.

Завдання: актуалізація знань про вікові особливості розвитку дошкільника; ознайомлення з феноменом сором'язливості; виділення основних причин виникнення сором'язливості дитини та пошук методів її подолання; з'ясувати наслідки впливу сором'язливості на розвиток дитини дошкільного віку.

Тема 1. «Сором'язливість – поняття, причини, міфи»

Практикум: міні-лекція з елементами презентаційного супроводу, дискусія, обговорення, опитування.

Тема 2. «Чи сором'язлива моя дитина?»

Практикум: групова дискусія, анкетування, робота у групах, обговорення, психологічне консультування.

Модуль 2. «Моє батьківство»

Мета модуля 2 – усвідомлення особистого підходу до виховання дошкільника, сприяння становленню батьківської компетенції, формування вмінь та навичок конструктивної взаємодії з сором'язливою дитиною.

Завдання: розширення знань про стилі виховання, їх переваги та недоліки; осмислення стійких стереотипних установок щодо сімейного виховання, формування педагогічної компетентності батьків та здобуття навичок ефективної взаємодії як з дошкільником, так і з сором'язливою дитиною зокрема.

Практикум: інформаційне повідомлення у вигляді міні-лекції, метафоричні та арт-терапевтичні вправи, обговорення, анкетування, психологічне консультування.

Модуль 3. «Батьки та сором'язливі діти»

Мета – формування умінь та навичок ефективної комунікативної взаємодії батьків з сором'язливою дитиною, спрямованих на створення комфортного, емоційно захищеного середовища для неї та довірливих взаємин у родині.

Завдання: розширити знання про вплив стилю спілкування у родині на гармонійний психологічний розвиток дитини; сприяти конструктивному спілкуванню членів родини з сором'язливим дошкільником; пошук оптимальних ефективних методів комунікативної взаємодії для формування у дошкільника довірливого ставлення до оточуючих та вміння взаємодіяти у різних соціальних ситуаціях.

Практикум: інформаційне повідомлення, метафоричні вправи, обговорення, групова дискусія, комунікативні та ситуаційні вправи, психологічне консультування.

Модуль 4. «Підтримка сором'язливої дитини»

Мета – профілактика та формування у батьків ефективних способів підтримки сором'язливих дошкільників.

Завдання: аналіз існуючих у сім'ї моделей підтримки дитини; ознайомлення зі способами та методами родинної підтримки сором'язливого дошкільника; пошук індивідуальних ефективних ресурсів для допомоги сором'язливій дитині.

Практикум: міні-лекція, метафоричні та арт-терапевтичні вправи, ситуаційні та рольові вправи, обговорення, дискусія, психологічне консультування.

Програма психологічного супроводу вихователів щодо проблеми сором'язливості дошкільників

Мета – формування психологічних знань про сором'язливість особистості, удосконалення системи навчально-виховної роботи з врахуванням індивідуальних особливостей сором'язливого дошкільника, профілактика дитячої сором'язливості у дошкільній групі.

Завдання: підвищення рівня знань про вікові особливості розвитку дошкільників; ознайомлення з поняттям «сором'язливості», соціально-психологічними умовами її виникнення; аналіз і пошук ефективних методів роботи з сором'язливими дошкільниками та толерантної позиції вихователя щодо таких дітей; визначення найбільш ефективних педагогічних умов та способів впливу, які б сприяли зниженню сором'язливості у дошкільників.

Форми роботи: групова та індивідуальна.

Кількість занять: 2 етапи (4 заняття); тривалість одного заняття – 1,5-2 год.

1 етап. «Знайомство з дитячою сором'язливістю»

Заняття №1. «Сором'язливий дошкільник – хто він?»

Мета: сформувати вміння вихователя визначати сором'язливих дошкільників у дитячій групі.

Завдання: розширити знання про сором'язливість, її прояви та ознаки у дитини дошкільного віку, виявити специфіку генези сором'язливості на кожному з етапів розвитку дошкільника.

Практикум: міні-лекція, обговорення, групова дискусія, психологічне консультування.

Заняття №2. «Сором'язлива дитина – що робити?»

Мета: сформувати вміння гармонійної взаємодії вихователя з сором'язливою дитиною та її батьками.

Завдання: визначення особливостей сором'язливої дитини під час першого знайомства з вихователем і групою та специфіку емоційно-поведінкової сфери сором'язливого дошкільника у майбутньому; формування вмінь та навиків встановлення контакту з сором'язливою дитиною, побудови довірливих взаємин з нею, аналіз та підбір ефективних методів співпраці вихователя з батьками сором'язливого дошкільника.

Практикум: опитування, ситуаційні вправи, групові дискусії, обговорення, психологічне консультування.

2 етап. «Розвиток та навчання сором'язливого дошкільника» (2 заняття)

Мета занять 2 етапу – створення ефективної взаємодії у діаді «вихователь-сором'язливий дошкільник» та тріаді «вихователь-дитяча група-сором'язлива дитина»; аналіз та підбір навчально-виховних методів роботи вихователя з сором'язливою дитиною та її батьками.

Завдання: пошук та підбір ефективних навчально-виховних способів впливу на сором'язливого дошкільника для сприяння активізації його внутрішнього потенціалу, пізнавального інтересу, підвищення віри у власні сили та самооцінки; формування навиків та підбір ефективних методів комунікації у діаді «вихователь-сором'язливий дошкільник» та тріаді «вихователь-дитяча група-сором'язлива дитина»; опанування навиків усвідомлюваного використання невербальних компонентів комунікації та вмінню змінювати стиль спілкування під час взаємодії із сором'язливою дитиною; аналіз та підбір методів взаємодії з батьками сором'язливої дитини.

Практикум: обговорення, дискусії, планування та впровадження спільної з дітьми роботи, аналіз та підбір дидактичних, творчих та рольових ігор, вправ, завдань, психологічне консультування.

Структура програми психологічної корекції зі зменшення сором'язливості у дітей молодшого дошкільного віку

Мета – полегшення процесу соціалізації дитини у дитсадковій групі, зменшення сором'язливості дошкільника, пізнання власного емоційного світу та

формування вміння виражати емоції в соціально прийнятній формі, формування адекватної самооцінки, виявлення та попередження соціальних страхів, формування комунікативних умінь та навичків дитини.

Завдання: створення позитивного психологічного клімату в групі, формування емоційної компетентності молодших дошкільників, посилення інтересу до пізнання емоційних станів, виховання позитивного ставлення до власного Я, формування інтересу до однолітків, бажання підтримувати соціальні контакти та спільну діяльність з дітьми у групі, виявлення та попередження дитячих соціальних страхів.

Форми роботи – групова та індивідуальна.

Кількість занять – 42 заняття 2 рази на тиждень, тривалістю 20-25 хвилин.

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
1.	Створити позитивний, довірливий та емоційний настрій у групі, налаштувати на спільну роботу, формування навичок взаємодії у дитячій групі	Привітання 1.Привітання Зайчика 2.Знайомство з Зайчиком 3.Рухлива гра «Зайченята» 4. Прощання з Зайчиком
2.	Створити атмосферу довіри і психологічного комфорту, настроїти дітей на позитивну взаємодію один з одним, розвиток емоційної сфери.	Привітання 1.Вправа-вітання «Оплески» 2.Гра «Чарівний салют» Ритуал завершення заняття
3.	Згуртування дитячого колективу, формування навичок взаємодії у групі, зняття психоемоційної напруги	Привітання 1.Казкотерапія «Слідом за чарівною пір'інкою» 2.Обговорення казки 3.Релаксація «Посмішка» Ритуал завершення заняття
4.	Розвиток впевненості у собі, комунікативності, активності, вмінню взаємодіяти з ровесниками.	Привітання 1.Гра «Сонечко і дощик» 2.Вправа «Гаряча куля» 3.Вправа «Мелодія кольору» Ритуал завершення заняття
5.	Налаштування на спільну роботу, підвищення впевненості у собі, власної	Привітання 1.Вправа «Ласкавий дощик» 2.Вправа «Політ у парах»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	значущості, сприяння поліпшенню емоційного стану.	3.Вправа «Щасливий танець» Ритуал завершення заняття
6.	Розвиток тактильних відчуттів, підвищення впевненості у собі, власної значущості.	Привітання 1. Вправа «Ласкавий дощик» 2.Вправа «Доріжки» 3.Гра «Сонечко та дощик» Ритуал завершення заняття
7.	Реалізація потреби дитини у можливому прояву агресії, формування довірливого ставлення до інших та навиків спільної праці.	Привітання 1. Казка про їжачка» 2.Вправа «Колючий їжачок» 3.Вправа «Зайці, ведмеді, лиси» Ритуал завершення заняття
8.	Формування навиків розуміння власних емоцій та емоцій інших, розвиток мовлення, підвищення впевненості у собі, переборення власних внутрішніх бар'єрів.	Привітання 1.Вправа «Закінчи фразу» 2.Вправа «Сум» 3.Вправа «Хто більше збере» Ритуал завершення заняття
9.	Створення позитивної, дружньої атмосфери у дитячому колективі, зняття емоційної напруги.	Привітання 1.Вправа «Малюємо радість» 2.Вправа «Чарівний салют» Ритуал завершення заняття
10.	Формування впевненості у собі та власної значущості, розвиток комунікативної взаємодії.	Привітання 1.Вправа «Марш» 2.Вправа «Хто більше збере» 3.Вправа «Політ у парах» Ритуал завершення заняття
11.	Формування комунікативних вмінь, інтересу до однолітків, довірливого ставлення до оточуючих, впевненості у власних силах.	Привітання 1.Вправа «Зібрати фігуру по моделі» 2.Вправа «Поділися з другом» 3.Вправа «Прощання» Ритуал завершення заняття
12.	Формування потреби у спілкуванні з ровесниками.	Привітання 1.Казка «Є пропозиція пощебетати» 2.Обговорення Ритуал завершення заняття
13.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних	Привітання 1. Рольова гра «Запрошення у гості» Ритуал завершення заняття

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	умінь, інтересу до спільної взаємодії.	
14.	Створення довіри та комфорту у дитячій групі, розвиток комунікативних умінь, згуртованості.	Привітання 1.Казка про зайчика 2.Вправа «Вітання піснею» 3.Вправа «Веселі зайченята» Ритуал завершення заняття
15.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння фіксуватися на тілесних відчуттях, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Вправа «Жмурки» 2.Вправа «Біг з перепочинком» 3.Вправа «Образа» Ритуал завершення заняття
16.	Розвиток уміння відстежувати власні емоції й почуття та правильно їх описувати, зняття емоційної напруги.	Привітання 1.Вправа «Подих» 2.Вправа «Зустріч» 3.Вправа «Любов» Ритуал завершення заняття
17.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Рольова гра «Магазин» Ритуал завершення заняття
18.	Зняття емоційної напруги, виявлення соціальних страхів дошкільника.	Привітання 1.Арт-вправа «Сім'я тварин» Ритуал завершення заняття
19.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Рольова гра «Запрошення у гості» Ритуал завершення заняття
20.	Виявлення соціальних страхів дошкільника, зняття емоційної напруги.	Привітання 1.Вправа «Малюємо портрети» 2. «Релаксація» Ритуал завершення заняття
21.	Формування позитивного прийняття власного Я дитиною, впевненості у собі, розвиток соціальної компетентності	Привітання 1.Казка про Сміливих Гномів 2.Вправа «Гномик» 3.Вправа «Сильний вітер» Ритуал завершення заняття
22.	Актуалізація страхів, вдосконалення	Привітання 1.Вправа «Ой, я боюся»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	комунікативних навиків, підвищення впевненості дитини у собі, формування почуття згуртованості групи.	2.Вправа «Цілющий відвар» 3.Вправа «Клубочок» Ритуал завершення заняття
23.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Рольова гра «Магазин» Ритуал завершення заняття
24.	Розвиток комунікативності та довіри до оточуючих	Привітання 1.Вправа «Як вітається лісовичок» 2.Вправа «Собачка хоче ласки» Ритуал завершення заняття
25.	Формування впевненості у собі та власної значущості, розвиток комунікативної взаємодії.	Привітання 1.Вправа «Марш» 2.Вправа «Хто більше збере» 3.Вправа «Політ у парах» Ритуал завершення заняття
26.	Розвиток комунікативних навиків, впевненості у собі, формування довірливих взаємин між дітьми.	Привітання 1.Вправа «Закінчи фразу» 2.Вправа «Коли весело тобі, роби так» 3.Вправа «Передай м'ячика» Ритуал завершення заняття
27.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Рольова гра «Магазин» Ритуал завершення заняття
28.	Зниження тривожності, сприяння гармонійному емоційному стану дитини.	Привітання 1.Арт-вправа «Мелодія кольору» Ритуал завершення заняття
29.	Формування впевненості у собі та власної значущості, розвиток комунікативної взаємодії.	Привітання 1.Вправа «Слон, пальма, крокодил» 2.Вправа «Хто більше збере» 3.Вправа «Політ у парах» Ритуал завершення заняття
30.	Усвідомлення власних емоційних переживань, зниження тривожності, невпевненості у собі	Привітання 1.Казка «Долонька з настроєм» 2.Обговорення Ритуал завершення заняття
31.	Зменшення емоційної	Привітання

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	напруги, тривожності, виявлення страхів.	1. Арт-вправа «Пори року» Ритуал завершення заняття
32.	Розвиток комунікативних умінь, формування позитивного самоствавлення дитини	Привітання 1. Казка «У тобі живе маг» 2. Обговорення Ритуал завершення заняття
33.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Рольова гра «Магазин» Ритуал завершення заняття
34.	Розвиток навиків міжособистісної взаємодії, комунікативності, встановлення емоційного контакту між дітьми	Привітання 1. Вправа-вітання «Добрий ранок» 2. Вправа «Дружні чоловічки» 3. Вправа «Самоцвіти» Ритуал завершення заняття
35.	Активізація творчого та пізнавального інтересу, розвиток уяви, зняття емоційної напруги.	Привітання 1. Вправа «Незакінчені фігури» 2. Вправа «Створюємо образ із плям» Ритуал завершення заняття
36.	Формування позитивного самосприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Привітання 1. Вправа «Квіти» 2. Арт-вправа «Я-квітка» Ритуал завершення заняття
37.	Формування позитивного самосприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Привітання 1. Вправа «Кольорові плями» 2. Вправа «Чарівний салют» Ритуал завершення заняття
38.	Створення позитивного настрою у групі, формування групової взаємодії, зменшення тривоги.	Привітання 1. Вправа «Сонячний зайчик» 2. Вправа «Малювання пальцями» Ритуал завершення заняття
39.	Формування впевненості у собі та власної значущості, розвиток комунікативної взаємодії.	Привітання 1. Вправа «Марш» 2. Вправа «Хто більше збере» 3. Вправа «Політ у парах» Ритуал завершення заняття
40.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної	Привітання 1. Рольова гра «Магазин» Ритуал завершення заняття

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	взаємодії.	
41.	Розвиток уміння відстежувати власні емоції й почуття та правильно їх описувати, зняття емоційної напруги.	Привітання 1.Вправа «Подих» 2.Вправа «Зустріч» 3.Вправа «Любов» Ритуал завершення заняття
42.	Зниження тривожності, сприяння гармонійному емоційному стану дитини.	Привітання 1.Арт-вправа «Мелодія кольору» Ритуал завершення заняття

Структура програми психологічної корекції зі зменшення сором'язливості у дітей середнього дошкільного віку

Мета – створення позитивного психологічного клімату у дитсадковій групі, формування навичок позитивної комунікації, уміння встановлювати та підтримувати взаємини з дітьми, зменшення соціальних страхів, підвищити віру дитини у власні сили, сприяти формуванню у дітей позитивного ставлення до оточуючих.

Завдання: формування у дитини інтересу до спільної діяльності з однолітками, умінь та навиків комунікативної взаємодії дошкільника у різних соціальних ситуаціях; розуміння власних емоційних переживань, розвиток самооцінки, позитивного ставлення до власного Я, робота з дитячими соціальними страхами, формування адекватної потреби у зовнішній підтримці.

Форми роботи – групова та індивідуальна.

Кількість занять – 50 занять 2 рази на тиждень, тривалістю 25-30 хвилин.

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
1.	Позитивне налаштування дітей на спільну роботу, формування навичок взаємодії, вміння розуміти власні почуття та емоції інших людей.	Привітання 1.Вправа «Клубочок» 2.Казка про Ворону 3.Вправа «Терпіння» 4.Вправа «Бридке качення» Ритуал завершення заняття

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
2.	Формування впевненості дитини у власних силах, підвищення соціального статусу дитини у групі, розвиток вміння домовлятися з іншими та працювати у парах.	Привітання 1.Вправа «Клубочок» 2.Вправа «За що мене любить мама» 3.Вправа «Перетворення» 4.Вправа «Стань маленьким» Ритуал завершення заняття
3.	Розвиток впевненості у своїх можливостях, розвиток уяви, фантазії, комунікативних навиків, приналежності до групи дітей.	Привітання 1.Вправа «Привітання» 2.Вправа «Стрибок» 3.Вправа «Поле» 4.Комунікативна вправа «Я-дрізд, ти дрізд» Ритуал завершення заняття
4.	Налаштування дітей на спільну діяльність та взаємодію, вдосконалення комунікативних навичків, формування довірливого ставлення до однолітків	Привітання 1.Казка «Роза і ромашка» 2.Вправа «Ім'я-квітка» 3.Вправа «Квітковий паровозик» Ритуал завершення заняття
5.	Розвиток мовлення, стимулювання самовираження дитини, комунікативних навиків, зниження напруги.	Привітання 1.Вправа «Квітка» 2.Вправа «Квітковий дощ» 3.Вправа «Метелик» Ритуал завершення заняття
6.	Формування знань про власний емоційний стан та переживання, підвищення впевненості у собі, зняття емоційної напруги та тривоги	Привітання 1.Бесіда «Що таке настрій?» 2. Вправа «Це я, коли мені добре» 3. Вправа «Кубики настрою» Ритуал завершення заняття
7.	Формування впевненості у собі та власної значущості, розвиток комунікативної взаємодії, виявлення страхів	Привітання 1.Вправа «Політ птаха» 2.Вправа «Філін та зайці» 3.Вправа «Засели будиночок» Ритуал завершення заняття
8.	Розвиток комунікативності, інтересу до однолітків, впевненості у собі, своїх силах, формування довірливих взаємин з ровесниками	Привітання 1.Вправа «Сусід праворуч, сусід ліворуч» 2. Вправа «Розфарбуй малюнок разом з другом» 3.Вправа «Коло добра»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
		Ритуал завершення заняття
9.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Рольова гра «Магазин» Ритуал завершення заняття
10.	Виявлення соціальних страхів дитини, зняття емоційної напруги	Привітання 1.Вправа «Дзеркало» 2.Вправа «Особливий камінчик» 3.Вправа «Релаксаційна хвилинка» Ритуал завершення заняття
11.	Виявлення соціальних страхів дошкільника, зняття емоційної напруги.	Привітання 1.Вправа «Створюємо образ із плям» 2. «Релаксація» Ритуал завершення заняття
12.	Актуалізація страхів, вдосконалення комунікативних навиків, підвищення впевненості дитини у собі, формування почуття згуртованості групи.	Привітання 1.Вправа «Чотири стихії» 2.Вправа «Амулет» 3.Вправа «Клубочок» Ритуал завершення заняття
13.	Актуалізація страхів, вдосконалення комунікативних навиків, підвищення впевненості дитини у собі, формування почуття згуртованості групи.	Привітання 1.Вправа «Ой, я боюся» 2.Вправа «Чарівна торбинка» 3.Вправа «Клубочок» Ритуал завершення заняття
14.	Формування позитивного самосприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Привітання 1.Вправа «Мій світ» 2.Вправа «Весела гра з дзвіночком» Ритуал завершення заняття
15.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Рольова гра «Йдемо в гості» Ритуал завершення заняття
16.	Виявлення соціальних страхів дитини, зняття емоційної напруги	Привітання 1.Вправа «Зайчик та слонення» 2.Вправа «Подолання перешкод» 3.Вправа «Релаксаційна хвилинка»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
		Ритуал завершення заняття
17.	Виявлення соціальних страхів дитини, зняття емоційної напруги	Привітання 1. Вправа «Урятуй пташеня» 2. Вправа «Перешкода» 3. Вправа «Прощання» Ритуал завершення заняття
18.	Формування позитивного самоприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Привітання 1. Арт-вправа «Ваш світ у фарбах, формах, лініях». Ритуал завершення заняття
19.	Формування комунікативних навичок, інтересу до однолітків, прагнення до спільної взаємодії з ними	Привітання 1. Вправа «Угадай слово» 2. Вправа «Долоньки» 3. Вправа «Вітер дує на того...» Ритуал завершення заняття
20.	Формування комунікативних навичок, інтересу до однолітків, прагнення до спільної взаємодії з ними	Привітання 1. Вправ «Гаряча куля» 2. Вправа «Загадки від Мудреця» 3. Вправа «Вітер дує на того...» Ритуал завершення заняття
21.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Рольова гра «Лікар» Ритуал завершення заняття
22.	Формування довірливих взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Оповідання «Щаслива людина» 2. Обговорення 3. Вправа «Лікар» Ритуал завершення заняття
23.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Етюд «Сонечко» 2. Вправа «Предмет, схожий на мене» 3. Вправа «Всі разом» Ритуал завершення заняття
24.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Оповідання «Добре слово» 2. Обговорення 3. Вправа «Сліпий та поводитир» Ритуал завершення заняття
25.	Зняття емоційної напруги, виявлення соціальних	Привітання 1. Арт-вправа «Моя сім'я»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	страхів дошкільника.	Ритуал завершення заняття
26.	Формування позитивного самосприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Виставка дитячих малюнків
27.	Розвиток комунікативних навиків, впевненості у собі, формування довірливих взаємин між дітьми.	Привітання 1.Вправа «Закінчи фразу» 2.Вправа «Коли весело тобі, роби так» 3.Вправа «Передай м'ячика» Ритуал завершення заняття
28.	Формування впевненості у собі та власної значущості, розвиток комунікативної взаємодії.	Привітання 1.Вправа «Слон, пальма, крокодил» 2.Вправа «Хто більше збере» 3.Вправа «Політ у парах» Ритуал завершення заняття
29.	Формування впевненості у власних силах, активізація пізнавального інтересу, розвиток уміння взаємодіяти з іншими членами групи.	Привітання 1.Вправа «Чарівний стілець» 2.Вправа «Добери кульку» 3.Вправа «Мімічна гімнастика» Ритуал завершення заняття
30.	Створення довірливої атмосфери, вміння взаємодіяти один з одним, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації.	Привітання 1.Вправа «Перетворення в дорослих» 2.Вправа «Спонтанне малювання» Ритуал завершення заняття
31.	Розвиток знань про емоційні переживання, виявлення соціальних страхів дошкільника, зняття емоційної напруги	Привітання 1.Оповідання «Соромно перед соловейком» 2.Обговорення. 3.Вправа «Релаксація» Ритуал завершення заняття
32.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Рольова гра «Магазин» Ритуал завершення заняття
33.	Формування комунікативних навичок, інтересу до однолітків, прагнення до спільної взаємодії з ними	Привітання 1.Впрвав «Марш» 2.Вправа «Загадки від Мудреця» 3.Вправа «Передай м'ячика» Ритуал завершення заняття

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
34.	Розвиток комунікативності, інтересу до однолітків, впевненості у собі, своїх силах, формування довірливих взаємин з ровесниками	Привітання 1. Вправа «Сусід праворуч, сусід ліворуч» 2. Вправа «Розфарбуй малюнок разом з другом» 3. Вправа «Коло добра» Ритуал завершення заняття
35.	Створення довірливої атмосфери, вміння взаємодіяти один з одним, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації.	Привітання 1. Вправа «Радісна зустріч» 2. Арт-вправа «Гра фарб» Ритуал завершення заняття
36.	Розвиток впевненості у своїх можливостях, розвиток уяви, фантазії, комунікативних навичок, приналежності до групи дітей.	Привітання 1. Вправа «Привітання» 2. Вправа «Стрибок» 3. Вправа «Поле» 4. Комунікативна вправа «Я-дрізд, ти дрізд» Ритуал завершення заняття
37.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Рольова гра «Йдемо в гості» Ритуал завершення заняття
38.	Формування вміння розрізняти емоції, вміння взаємодіяти у групі, розвиток комунікації між членами групи.	Привітання 1. Казка про цуцика 2. Вправа «Вітання хвиль» 3. Вправа «Собачка хоче ласки» 4. Вправа «Подібність та відмінність» Ритуал завершення заняття
39.	Формування вміння розрізняти емоції, вміння взаємодіяти один з одним, формування почуття згуртованості та довіри у групі.	Привітання 1. Вправа «Колона щастя» 2. Вправа «Поділися з другом» 3. Вправа «Передай м'ячика» Ритуал завершення заняття
40.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1. Казка про кошеня 2. Вправа «Чарівний мішечок» 3. Вправа «Сіре вухо» 4. Вправа «Всі разом»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
		Ритуал завершення заняття
41.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння фіксуватися на тілесних відчуттях, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Вправа «Жмурки» 2.Вправа «Біг з перепочинком» 3.Вправа «Образа» Ритуал завершення заняття
42.	Формування впевненості у власних силах, довіри до себе та інших.	Привітання 1.Оповідання «Знайди себе» 2.Обговорення Ритуал завершення заняття
43.	Формування впевненості у власних силах, активізація пізнавального інтересу, розвиток уміння взаємодіяти з іншими членами групи.	Привітання 1.Вправа «Чарівний стілець» 2.Вправа «Добери кульку» 3.Вправа «Мімічна гімнастика» Ритуал завершення заняття
44.	Актуалізація страхів, вдосконалення комунікативних навиків, підвищення впевненості дитини у собі, формування почуття згуртованості групи.	Привітання 1.Вправа «Ой, я боюся» 2.Вправа «Чарівна торбинка» 3.Вправа «Клубочок» Ритуал завершення заняття
45.	Створення довірливої атмосфери, вміння взаємодіяти один з одним, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації.	Привітання 1.Вправа «Передай привіт» 2.Вправа «Чарівна квітка» Ритуал завершення заняття
46.	Формування комунікативних вмінь, інтересу до однолітків, довірливого ставлення до оточуючих, впевненості у власних силах.	Привітання 1.Вправа «Зібрати фігуру по моделі» 2.Вправа «Поділися з другом» 3.Вправа «Гаряча куля» Ритуал завершення заняття
47.	Зниження тривожності, сприяння гармонійному емоційному стану дитини.	Привітання 1.Арт-вправа «Мелодія кольору» Ритуал завершення заняття
48.	Розуміння власних емоційних переживань, підвищення впевненості у собі, формування	Привітання 1.Вправа «Я-людина» 2.Вправа «Почуття бувають різні» 3.Вправа «Клубочок»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	позитивних емоцій.	Ритуал завершення заняття
49.	Формування позитивного самосприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Привітання 1.Вправа «Мій світ» 2.Вправа «Весела гра з дзвіночком» Ритуал завершення заняття
50.	Формування позитивного самосприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Виставка дитячих малюнків

Структура програми психологічної корекції зі зменшення сором'язливості у дітей старшого дошкільного віку

Мета – зменшення сором'язливості у дітей старшого дошкільного віку за допомогою пропрацювання соціальних страхів, покращення комунікативних навиків взаємодії дошкільників, формування потреби у зовнішній підтримці та позитивного ставлення до власного Я.

Завдання: виявлення, профілактика та зниження соціальних страхів старших дошкільників, зменшення тривожності та покращення комунікативної взаємодії між дітьми, формування довірливого ставлення до оточуючих, сприяння виявленню позитивних емоцій та позитивного самооцінювання дитиною своєї особистості.

Форми роботи – групова та індивідуальна

Кількість занять – 44 занять 2 рази на тиждень, тривалістю 30-35 хвилин.

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
1.	Активізація дітей, налаштування на спільну роботу, розвиток саморефлексії, розвиток уміння виражати свої емоції, відпрацювання навиків спілкування з різними	Привітання 1.Казка про їжачка 2.Вправа «Ласкавий дощик» 3.Вправа «Закінчи фразу» 4.Вправа «Страх чужого» 5.Вправа «Справжній друг» Ритуал завершення заняття

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	людьми.	
2.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого	Привітання 1.Вправа «Ромашка» 2.Вправа «Подорож на потязі» 3.Вправа «Піймай хвіст дракона» Ритуал завершення заняття
3.	Зниження тривожності, сприяння гармонійному емоційному стану дитини.	Привітання 1.Арт-вправа «Диво» Ритуал завершення заняття
4.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого	Привітання 1.Гра «Завмири» 2.Вправа «Єдність» Ритуал завершення заняття
5.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння фіксуватися на тілесних відчуттях, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Бесіда «Від кого залежить мій настрій» 2.Вправа «Зміни настроїв» 3.Вправа «Вчимося радіти» Ритуал завершення заняття
6.	Створення довірливої атмосфери, вміння взаємодіяти один з одним, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації.	Привітання 1.Вправа «Радісна зустріч» 2.Арт-вправа «Гра фарб» Ритуал завершення заняття
7.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого	Привітання 1.Вправа «Ласкавий ланцюжок» 2.Вправа «Зайки та слоники» 3.Вправа «Гаряча куля» Ритуал завершення заняття
8.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого	Привітання 1.Вправа «Конкурс хвальків» 2.Вправа «Чарівний стілець» 3.Вправа «Коло добра» Ритуал завершення заняття
9.	Зменшення емоційної напруги, тривожності, виявлення страхів.	Привітання 1.Арт-вправа «Малюємо чарівний острів» Ритуал завершення заняття
10.	Формування уміння взаємодіяти один з одним, комунікативних навичок,	Привітання 1.Вправа «Кругосвітня подорож» 2.Вправа «Відгадай настрої пірата»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	довірливого ставлення до інших.	3.Вправа «Естафета» 4.Вправа «Небезпечна подорож за скарбом» 5.Вправа «У колі довіри» Ритуал завершення заняття
11.	Розвиток впевненості у собі, комунікативних навичок, подолання страху взаємодії з однолітками.	Привітання 1.Вправа «Подорож» 2.Вправа «Хто поклав?» 3.Вправа «Попроси іграшку» 4.Вправа «Апельсин» Ритуал завершення заняття
12.	Актуалізація страхів, вдосконалення комунікативних навиків, підвищення впевненості дитини у собі, формування почуття згуртованості групи.	Привітання 1.Вправа «Ой, я боюся» 2.Вправа «Стерти з пам'яті» 3.Вправа «Клубочок» Ритуал завершення заняття
13.	Актуалізація страхів, вдосконалення комунікативних навиків, підвищення впевненості дитини у собі, формування почуття згуртованості групи.	Привітання 1.Вправа «Сонечко та хмаринки» 2.Вправа «Сум та радість» 3.Вправа «Амулет» Ритуал завершення заняття
14.	Актуалізація страхів, вдосконалення комунікативних навиків, підвищення впевненості дитини у собі, формування почуття згуртованості групи.	Привітання 1.Вправа «Ворог» 2.Вправа «Чарівна торбинка» 3.Вправа «У колі довіри» Ритуал завершення заняття
15.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого	Привітання 1.Гра «Завмири» 2.Вправа «Єдність» Ритуал завершення заняття
16.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння фіксуватися на тілесних відчуттях, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Арт-вправа «Конструювання малюнка» 3.Вправа «Вчимося радіти» Ритуал завершення заняття

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
17.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Гра «Машинки» 2.Гра «Плутанина» Ритуал завершення заняття
18.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння взаємодіяти з іншими, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Вправа «Вітання хвиль» 2.Вправа «Колона щастя» 3.Вправа «Подібність та відмінність» Ритуал завершення заняття
19.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Вправа «Ящик з образами» 2.Вправа «Чарівна торбинка» 3.Арт-вправа «Місце сили» Ритуал завершення заняття
20.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння фіксуватися на тілесних відчуттях, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Вправа «Негативні спогади» 2.Вправа «Зміни настроїв» Ритуал завершення заняття
21.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння фіксуватися на тілесних відчуттях, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1.Арт-вправа «Мильні кульки» 3.Вправа «Намалюй те саме» Ритуал завершення заняття
22.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого, формування інтересу до однолітків, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації	Привітання 1.Вправа «Черепahi та слони» 2.Вправа «Слон, пальма, крокодил» 3.Вправа «Коло добра» Ритуал завершення заняття
23.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого, формування інтересу до однолітків, розвиток навичок	Привітання 1.Вправа «Подорож на потязі» 2.Вправа «Що краще робити під цю музику?» 3.Вправа «Коло добра» Ритуал завершення заняття

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	міжособистісної взаємодії та комунікації	
24.	Розвиток креативності, пізнавальної активності, впевненості у собі, командної роботи, подолання страху публічного виступу	Театралізована вистава «Лисиця та Журавель»
25.	Зменшення емоційної напруги, тривожності, виявлення страхів.	Привітання 1. Арт-вправа «Мій настрій» Ритуал завершення заняття
26.	Створення довірливої атмосфери, вміння взаємодіяти один з одним, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації, потреби у підтримці інших	Привітання 1. Вправа «Привітання» 2. Вправа «Збери вежу для лісовичка» 3. Вправа «Втримай олівець» 4. Вправа «Коли весело тобі, роби так» Ритуал завершення заняття
27.	Створення позитивного настрою у групі, формування групової взаємодії, зменшення тривоги.	Привітання 1. Вправа «Посмішка» 2. Вправа «Малюємо портрети» 3. Вправа «Чарівні плямки» Ритуал завершення заняття
28.	Створення позитивного настрою у групі, формування групової взаємодії, зменшення тривоги.	Привітання 1. Вправа «Посмішка» 2. Вправа «Два художники» 3. Вправа «Чудові перетворення» Ритуал завершення заняття
29.	Створення позитивного настрою у групі, формування групової взаємодії та довірливого ставлення до інших, зменшення тривоги.	Привітання 1. Вправа «Добрий ранок» 2. Вправа «Прірва» 3. Вправа «Чарівний дощ» Ритуал завершення заняття
30.	Зниження емоційної напруги, розвиток уміння фіксуватися на тілесних відчуттях, розрізняти та правильно висловлювати емоції та переживання.	Привітання 1. Вправа «Холод і страх» 2. Арт-вправа «Кольорові плямки» Ритуал завершення заняття
31.	Розвиток комунікативних навиків, впевненості у собі,	Привітання 1. Вправа «Закінчи фразу»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	формування довірливих взаємин між дітьми.	2.Вправа «Коли весело тобі, роби так» 3.Вправа «Передай м'ячика» Ритуал завершення заняття
32.	Розвиток комунікативності, інтересу до однолітків, впевненості у собі, своїх силах, формування довірливих взаємин з ровесниками	Привітання 1.Вправа «Сусід праворуч, сусід ліворуч» 2. Вправа «Розфарбуй малюнок разом з другом» 3.Вправа «Коло добра» Ритуал завершення заняття
33.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії.	Привітання 1.Вправа «Сонячний зайчик» 2.Гра «Кричалки-шепталки-мовчалки» 3.Гра «Мінялки» 4.Гра «Комплімент» Ритуал завершення заняття
34.	Формування дружніх взаємин між дітьми, розвиток комунікативних умінь, інтересу до спільної взаємодії та допомоги один одному.	Привітання 1.Вправа «Тінь» 2.Вправа «Чарівний стілець» 3.Вправа «Сплячий бубон» 4.Вправа «Чарівний сон» Ритуал завершення заняття
35.	Формування навичок адекватного виразу емоцій, регуляція душевного стану, формування позитивного ставлення до взаємодопомоги.	Привітання 1.Казка про Єнота 2.Вправа «Єнотики» 3.Вправа «Зобрази почуття» 4.Вправа «Підготовка до зими» Ритуал завершення заняття
36.	Активізація та розвиток спілкування, уважного ставлення до оточуючих, формування навичок взаємодії в парах, вміння домовлятися між собою.	Привітання 1.Вправа «Частування» 2.Вправа «Поділися з другом» 3.Вправа «Оплески» Ритуал завершення заняття
37.	Розвиток впевненості у собі, віри у свої сили, формування поваги до іншого	Привітання 1.Вправа «Ласкавий ланцюжок» 2.Вправа «Чарівний стілець» 3.Вправа «Коло добра» Ритуал завершення заняття
38.	Створення довірливої атмосфери, вміння взаємодіяти один з одним,	Привітання 1.Вправа «Разом ми сила» 2.Вправа «Вгадай»

№ п/п заняття	Мета заняття	Зміст заняття
	розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації, потреби у підтримці інших	3. Вправа «Швидкий м'яч» 4. Вправа «Коли весело тобі, роби так» Ритуал завершення заняття
39.	Створення довірливої атмосфери, вміння взаємодіяти один з одним, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та комунікації, потреби у підтримці інших	Привітання 1.Вправа «Це я, коли мені добре» 2.Вправа «Розкажи про свого сусіда» 3. Вправа «Передаємо малюнок по колу» Ритуал завершення заняття
40.	Формування довіри до себе, саморефлексія, розвиток ініціативності та пізнавального інтересу	Привітання 1.Оповідання «Дива трапляються» 2.Обговорення 3.Вправа «Добро і зло» 4.Вправа «Я – маленький чарівник» Ритуал завершення заняття
41.	Формування навичок сміливості та впевненості у собі, подолання страхів та емоційної напруги	Привітання 1.Вправа «Привітання» 2.Вправа «Амулет» 3.Вправа «Перешкода» 4.Вправа «Мої досягнення» Ритуал завершення заняття
42.	Виявлення та профілактика соціальних страхів	Привітання 1.Казка «Історія світлячка» 2.Обговорення Ритуал завершення заняття
43.	Формування позитивного самосприйняття та впевненості у собі, зняття емоційної напруги.	Привітання 1. Арт-вправа «Мій всесвіт у фарбах» Ритуал завершення заняття
44.	Формування впевненості у собі, створення позитивних емоційних переживань, підведення підсумків занять.	Привітання 1.Написання спільної казки за мотивами картинки 2.Вправа «Мої досягнення» 3. Вправа «Релаксація» Ритуал завершення заняття